

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ПЕРШІ ФІЛАРЕТІВСЬКІ ЧИТАННЯ

30 жовтня 2009 р. в Чернігові відбувся науковий форум – «Перші Філаретівські читання». Організаторами виступили Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка і громадська організація «Сіверський інститут регіональних досліджень». Наукове зібрання започатковане на пошану відомого історика церкви і богослова, ректора Московської духовної академії, архієпископа Ризького, Харківського, Чернігівського Філарета (Гумілевського) (1802 – 1866). Важливість цієї події зумовлена тим, що з ім'ям архієпископа Філарета пов'язана важлива епоха історико-краєзнавчих студій на чернігівській землі, коли була створена праця

«Историко-статистическое описание Черниговской епархии», яка і тепер активно використовується дослідниками.

Народився майбутній архієпископ та історик 1802 р. у родині парафіяльного священика Григорія Конобеевського с. Лісне Конобеево Швацького повіту Тамбовської губернії. У святому хрещенні хлопчика звали Дмитром і він дуже швидко проявив свої гарні інтелектуальні можливості. Отримавши початкову і середню освіту в Шацькому духовному училищі і в Тамбовській духовній семінарії, Дмитро вступив до Московської духовної академії. Закінчив її, прийняв чернецтво з іменем Філарет і був залишений викладачем церковної історії в цьому чільному в Російській імперії вищому духовному навчальному закладі. Саме історична наука стала покликанням усього його подальшого життя. Протягом 1835 – 1841 рр. Філарет (Гумілевський) обіймав посаду ректора МДА. У 1841 р. він був висвячений єпископом Ризьким. У ризький період з'явилися друком його статті у періодичних виданнях і «История Русской Церкви» – перша синтетична наукова праця в цій галузі. З 1848 р. по 1858 р. Філарет (Гумілевський) управляв Харківською єпархією і сприяв її розвитку. Крім того, він продовжив активно займатися науковою діяльністю і надрукував ряд капітальних праць і статей, зокрема «Историческое учение об отцах Церкви», «Обзор русской духовной литературы» та інші. Але найбільший скарб для Слобідської України архієпископ Філарет залишив у вигляді «Историко-статистического описания Харьковской епархии» у п'яти томах¹. Останні роки життя Філарета (Гумілевського) пройшли на посаді архієпископа Чернігівського. Тут він продовжив активну пастирську і наукову діяльність і, зокрема, підготував і частково видав «Историко-статистическое описание Черниговской епархии»². У серпні 1866 р., в момент поширення Чернігівщиною епідемії холери, архіпастир поїхав у небезпечний регіон і, заразившись хворобою, помер 9 серпня в м. Конотопі. Його тіло було поховано під Троїцьким собором у Чернігові.

У дореволюційній Росії Філаретом (Гумілевським), звичайно, цікавилися, оприлюднювали матеріали про його життя та творчість, але радянська епоха перервала цей процес. Знову історико-краєзнавча спадщина Філарета почала вивчатися в період державного відродження, насамперед в Україні та Росії. Однією з перших була опублікована стаття Олександра Коваленка³, а потім й інші

дослідники підключилися до реабілітації преосвященного історика. На початку 1990-х років і Чернігівський історичний музей розпочав вивчення та популяризацію церковно-краєзнавчої спадщини, в тому числі матеріалів, пов'язаних з Філаретом (Гумілевським). На початку 2000-х років були захищені й перші дисертації про вченого-владика Олександра Тарасенка і о. Артемія Сластьона⁴. Приблизно тоді ж виникла ідея проведення наукового форуму, присвяченого Філарету (Гумілевському). У 2006 р. з нагоди 140-річчя Чернігівський історичний музей організував вечір пам'яті Філарета (Гумілевського). Нарешті в 2009 р., за участю вказаних вище установ, дослідників життя та творчості Філарета (Гумілевського) та історії церкви в цілому, відбулися **Перші Філаретівські читання**. Так сталося, що проведення наукового заходу збіглося з канонізацією Святителя Філарета і урочистостями з цього приводу. 25 жовтня 2009 р. у Троїцькому соборі Чернігова за участю митрополита Київського і всієї України Володимира прославили Філарета в сонмі святих, а 30 жовтня відбулися наукові читання на його честь.

У Перших Філаретівських читаннях, крім чернігівських істориків та краєзнавців, брали участь історики з різних наукових та освітніх установ Києва (Василь Ульяновський, Максим Яременко, Богдан Біляшівський, Оксана Прокоп'юк, Наталія Сінкевич) і Полтави (Оксана Коваленко). Щодо тематики читань, то вона була представлена здебільшого трьома напрямками – Філаретознавчі студії, історія церкви і церковне пам'яткознавство. Особливим пунктом у програмі читань стало відвідання учасниками раки Святителя у Троїцькому соборі і молебень біля неї.

За задумом організаторів, Філаретівські читання мають стати постійним (щорічним чи один раз на два роки) науковим форумом у Чернігові із залученням досвідчених і молодих істориків церкви з різних регіонів України і із-за її меж. Матеріали ж доповідей та повідомлень на Перших Філаретівських читаннях будуть оприлюднені у фаховому виданні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського «Скарбниця української культури».

**Сергій ПАВЛЕНКО,
Олександр ТАРАСЕНКО**

1. *Филарет (Гумилевский), архиеп.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Кн. 1-5. У 2005-2006 рр. ця праця була перевидана у Харкові.

2. Спочатку нариси Філарета (Гумілевського) друкувалися в журналі «Черниговские епархиальные известия» (1861-1872), потім «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» було видано окремо в семи томах (1874).

3. *Коваленко О.Б.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С.117-118.

4. *Тарасенко О.Ф.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – Київ, 2002. – 19 с.; *Сластен Артемий, прот.* Жизнь и деятельность архиепископа Черониговского и Нежинского Филарета (Гумилевского) в историко-богословском осмыслении / Дис. на соиск. степ. канд. богословия. – К., 2004.

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Боряк,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яко,

О. О. Маврин,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острияно,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

П. В. Грищенко,

П. М. Мовчан,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Реснт,

С. П. Реп'ях,

Ю. О. Соболев,

П. С. Сохань,

П. Т. Тронько,

В. Ф. Чепурний,

В. М. Шевченко

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники -

Чернігівський державний

педагогічний університет

імені Т. Г. Шевченка,

Всеукраїнське товариство

"Прогрес" ім. Тараса

Шевченка,

Інститут української

археології та

джерелознавства

ім. М. С. Грушевського

НАН України.

Рекомендовано до друку

вченою радою

Чернігівського державного

педагогічного

університету імені

Т. Г. Шевченка (протокол

№ 5 від 30 грудня 2009 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Євстратов В. Похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців у 1185 році та його наслідки 3

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Доманова Г. Діяльність Чернігівського магістрату в сфері благоустрою міста 9

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Акименко С. Православна церква про старообрядців Чернігівської єпархії (друга половина XVII – початок XVIII століття) 16

РОЗВІДКИ

Костенко Л. Шевський кустарний промисел на Лівобережному Поліссі (друга половина XIX – 60-і роки XX століття) 20

Ямпольцев П. Рівень та склад харчування робітників державної промисловості України в 20-і роки XX століття: історичні аспекти проблеми 34

Гармаш Т. Питання благоустрою Полтавської, Чернігівської губерній у діяльності першого малоросійського генерал-губернатора князя О. Б. Куракіна 44

Дорошок Н. Маловідомі сторінки з історії Чернігівського земства (кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.) 50

Клименко О. Грошові знаки командування вермахту для таборів військовополонених у роки Другої світової війни 54

Ємчук О. До проблеми спадковості таланту: родина Сергія Івановича Маслова 69

Нітченко А. Виконавчі комітети громадських організацій 1917 року: підсумки та перспективи вивчення 75

Олянич В. Радянська історіографічна школа вивчення "непманської буржуазії" та "експлуататорських класів" 86

Зінченко О. "Прогресивний блок" як чинник падіння російської монархії 94

Нестеренко Л. Волості Чернігівської губернії в першій половині XIX ст. 100

Медовкіна Л. Листування К. Харламповича з М. Бережковим (за матеріалами ІР НБУВ) 105

Гордієнко Д., Коростильов Т. До біографії проф. І. Турцевича: одна зі студентських праць 110

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Нетудихаткін І. Дослідження портрета Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях: історична інтерпретація 116

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Мицик Ю. Документ з архіву М. Чайковського 124

Застирець І. Мазепинці в Туреччині (з паперів Садик-паші (Чайковського)) 125

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Леґецька Л. Демченко Т. П. "Батько Шраг". – Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2008. 127

Бушин М. Половець В. М. Історія України. Курс лекцій. – Чернігів: Прогрес, 2008. 131

Половець В. Чепурний В. Ф. „Акурайку“. – Чернігів: ТОВ РВЦ „Сіверщина“. – 2009. 134

Долгіх А. Ячменіхін К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. 136

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Павленко С., Тарасенко О. Перші Філаретівські читання 138

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Постановою Вищої атестаційної комісії України журнал "Сіверянський літопис" включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р.,
видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477.51)"1185"

Віталій Євстратов

ПОХІД НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗЯ ІГОРЯ ПРОТИ ПОЛОВЦІВ У 1185 РОЦІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

У статті використано "Слово о полку Ігоревім", літописи, дослідження краєзнавців для розкриття причин численних військових сутичок між сіверянами та половцями. Дано характеристику діяльності князя Ігоря Святославовича, його походу на половців у 1185 році, причини поразки, що трагічно вплинули на становище Русі.

Ключові слова: похід, кочівники, князь Ігор.

Кочові племена половців з'явилися на території східних слов'ян у кінці IX століття. До цього вони кочували на просторах Алтайського краю. Степові простори Подоння, Подніпров'я, Подесення та Північного Причорномор'я надзвичайно їх вабили, бо там були пасовища для худоби, можна було захопити велику кількість полонених та багато здобичі.

Але здійснити ці наміри половцям було непросто. У Середньому Подніпров'ї у другій половині IX століття утворилася могутня держава східних слов'ян Київська Русь. Тому напади кочівників були епізодичними. Перший великий похід половців на Русь був здійснений у 1068 році, коли вона почала слабнути внаслідок процесу феодалної роздрібленості, яка розпочалася після смерті князя Ярослава Мудрого в 1054 році. До влади прийшли його сини – Ізяслав, Святослав і Всеволод. Утворився тріумвірат. Це послабило управління державою, виникли протиріччя між братами. Цим і вирішили скористатися половці. Вони об'єднали кілька орд і вторглися на територію Київської Русі. Битва відбулася на р. Альгі. Військо братів було розгромлене вщент. Кочівники захопили Переяславщину і наблизились до Києва.

У літопису за Лаврентієвським списком пишеться: «У рік 1068 прийшли іноплеменники на Руську землю, багато половців. Ізяслав же, Святослав і Всеволод вийшли проти них на Альгу і вночі пішли один проти одного. Ради наших гріхів наслав бог на нас язичників: побігли руські князі, і перемогли половці»¹.

Ця перемога показала половцям, що, об'єднавши сили, поступово можна захоплювати землі східних слов'ян. Особливо активно вони почали діяти в другій половині XI ст. Осідали на Лівобережжі, Правобережжі Дніпра та в Північному Причорномор'ї.

Половці дуже жорстоко ставились до населення підкорених територій. У Літопису руському розповідається про наслідки їх нападів у 1093-1094 роках: «Учинився бо плач великий у землі нашій, і опустіли села наші і города наші... мучать народ: тих ведуть полоненими, а других рубають... інших зморюють голодом і спрагою»².

Половецькі хани мріяли підкорити всі землі Русі. Тому в другій половині XI ст. вони посилили напади на переяславські, чернігівські, новгород-сіверські та інші землі.

© Євстратов Віталій Олександрович – доцент Української академії бізнесу і підприємництва.

І вже в другій половині XII ст. їм вдалося захопити дві третини території Русі³.

Перед Руссю постало питання: що робити? Князі не раз здійснювали походи в половецькі степи. Мали перемоги і поразки. Але повністю звільнити захоплені землі протягом XI-XII ст. не змогли внаслідок внутрішніх протиріч. У міжусобиці були втягнуті Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Смоленське, Суздальське та інші князівства.

Серед князів Русі найбільший авторитет мав князь київський. Йому підпорядковувалось найбільше місто Русі – Київ, великі за територією багаті київські землі на Правобережжі Дніпра, а також землі дреговичів, древлян. На цих землях існувало 80 міст. Тому не дивно, що протягом XI-XII ст. саме київські князі були організаторами спільних походів проти половців.

Так, наприкінці XII ст. князю Святославу Всеволодовичу вдалось утворити антиполовецький союз, до якого входили військові сили Київської, Волинської, Галицької, Чернігівської, Переяславської, Смоленської, Пінської та інших земель⁴.

Він мріяв організувати загальноруський похід проти половців, розсилав до всіх князів гінців. Особисто відвідав Чернігів та Новгород-Сіверський. Але чернігівський князь Святослав Ольгович вирішив дотримуватися нейтралітету. Князь Новгорода-Сіверського Ігор Святославович теж відмовився брати участь у поході, послаючись на те, що військо не готове до участі в ньому⁵.

Але Святослава Всеволодовича ця відмова не зупинила, він продовжував готувати воїнів до рішучих дій. У «Слові о полку Ігоревім» він згадується як талановитий полководець. У 1183 році він розгромив військо хана Кобяка. Про це у «Слові» говориться так:

Святославъ грозный великий Киевский грозою
Бяшетъ притрепал своими сильными полки и харалужными мечи;
Наступи на землю Половецкую;
Притопта холмы и яругы;
Взмути реки и озеры;
Иссуши потоки и болота.
А поганого Кобяка из луку мора
От железных великих полков Половецких,
Яко вихрь, выторже:
И падесея Кобяк в городе Киеве,
В гриднице Святославлѣ.
Ту Немци и Венедици, ту Греции и Морава
Поют славу Святославлѣ,
Кают князя Игоря...

У 1183 році у битві на р. Орелі біля дніпровських порогів київські, волинські, галицькі, переяславські воїни розгромили військо Кобяка та інших половецьких ханів.

Коли новгород-сіверський князь Ігор Святославович дізнався, що головні сили половців потерпіли поразку, вирішив організувати самостійний похід на ослаблених ворогів і здобути славу⁶.

Половці теж вирішили об'єднати сили і нанести поразку слов'янам. Навесні 1185 року вони під командуванням хана Кончака розпочали похід на Русь. Назустріч їм виступили війська на чолі із Святославом Всеволодовичем, яким вдалося розбити половців на Хоролі і здобути багату здобич.

У квітні 1185 року Святослав Всеволодович отримав ще одну перемогу. У полон було взято немало половецьких воїнів, коней та інших трофеїв.

Новгород-сіверський князь Ігор Святославович, дізнавшись про ці перемоги, остаточно вирішив і собі йти на половців. Він зібрав своїх васалів і заявив: «А ми що ж, не князі, чи що? Підемо в похід і собі теж славу здобудем»⁷.

Похід розпочався 23 квітня 1185 року. Це був фатальний крок не лише для Ігоря Святославовича і Новгород-Сіверського князівства, а й для всієї Русі.

Коли 1 травня 1185 року військо підійшло до кордонів половців, почалося

затемнення Сонця. У «Слові» говориться:

Солнце ему тьмою путь заступаше;
Ночь стонущи ему грозою птичь убуди;
Свисть зверин вста.

Частина васалів Ігоря (брат, син, племінник) радили йому зважити на природне знамення і відмінити похід. Але Ігоря це не зупинило. Він сподівався, що і без підтримки київського князя Святослава Всеволодовича зможе самостійно здобути перемогу. Військо рушило у напрямку Азовського моря, обминаючи землі свата хана Кончака і заглиблюючись у степ.

Про цей похід половці дізналися задалегідь, але серед них все ж таки виникла паніка, оскільки вони вважали, що разом із військом Ігоря буде діяти ополчення київського князя. Половці зчинили тривогу, почали збирати сили і одночасно стежили за новгород-сіверським військом. Зібравши воїнів, вони вирішили оточити військо Ігоря. 10 травня 1185 року авангард половецького війська вступив у битву і зазнав поразки. Це додало Ігорю впевненості у перемозі. У «Слові» про цю битву говориться так:

С зараня в пяток (п'ятницю.– Ред.)
Потопташа поганья полки Половецкья,
И рассушьясь стрелами по полю,
Помчаше красныя девки Половецкья,
И сними злато, и поволокы,
И другие оксамиты.

Тобто замість підготовки до наступного бою, воїни Ігоря кинулися збирати здобич. Але недовго їм довелося радіти. Наступного дня (у суботу) на підмогу половцям підійшли воїни на чолі з ханом Кончаком. Почалася вирішальна битва біля річки Каялі⁸.

У «Слові» говориться, що такої битви Русь ще не бачила. «С раннего утра и до вечера, с вечера до рассвета летят стрелы закаленные, гремят сабли о стрелы, трещат копыа булатные в поле неведомом, посреди земли Половецкой. Черная земля под копытами костями была просеяна, а кровью полита: горем взошли они по Русской земле».

У творі наголошується, що половців була незчисленна кількість. Тому руські воїни вирішили битися пішими, щоб бути вкупі. Битва точилася до вечора. Було безліч вбитих і поранених. Поранили в руку і князя Ігоря. Він проявляв велику хоробрість у бою, але половцям таки вдалося захопити його в полон. «Схопили його на віддалі одного пострілу од полку свого. І схоплений Ігор бачив брата свого Всеволода, який кріпко боровся, і просив він душі своїй смерті, щоб не бачити загибелі брата свого... Отже, у день святої неділі навів на нас Господь гнів свій. Замість радості навів на нас плач, і замість веселості жаль на річці Каялі... Ігор князь пересів із сідла золотого в сідло рабське. Сказав же Ігор: «Се воздав мені Господь за беззаконня моє, і за лиходійство моє... впали тепер гріхи мої на голову мою».

Київський князь, тяжко переживав поразку Ігоря і загибель війська (з оточення вирвались лише 15 руських воїнів): «О, любі мої браття, і синове, і мужі землі Руської! Дав мені був Бог придушити поганих, але ви, не вдержавши молодості, одчинили ворота на Руську землю. Воля господня хай буде в усьому»⁹.

У літопису так говориться про наслідки невдачі сіверських князів: «и бысть скорбь и туга люта, якоже николи же не бывала во всемь Посемьи, князьи изымании и дружина изымана, избита»¹⁰.

Звістка про поразку Ігоря докотилась і до Новгород-Сіверського. Горе охопило дружин загиблих воїнів. «Жены русские всплакались, говоря: «Уже нам о своих милых любимых ни мыслю не промыслить, ни думою ни придумать, ни глазами не повидать, а злата и серебра даже не подержать!.. Тоска разлилась по Русской земле; печаль обильная пошла посреди земли Русской».

У «Слові» емоційно відтворено плач Ярославни, дружини князя Ігоря

Святославовича. Як пишуть дослідники М.К.Гузій, Б.В.Сапунова, О.В.Творогова, М.П. Олейник, її «плач врывается в эпическое повествование о походе князя Игоря, на мгновение останапливает его всепоглощающим страстным лирическим чувством Ярославны, в котором слились любовь, страдание, жалоба, мольба, упрек»¹¹.

М.П.Олейник відмічає: звернення Ярославни до сил природи глибоко особисте, в ньому сконцентровано складну гаму людських почуттів, що сприяло розкриттю її психологічного стану, поетичності, музикальності мови, проявів вірності і любові до чоловіка, рідної землі, турботи про долю руських воїнів.¹²

А в цей час князь Ігор Святославович був у полоні. Полонили його воїни хана Тарголови, який вимагав від Ярославни великий викуп. Щоб полегшити долю князя, його сват хан Кончак зумів умовити воїнів хана Тарголови взяти під опіку князя Ігоря до його одужання після поранення.

Хан Кончак потурбувався, щоб князь Ігор був забезпечений усім необхідним. Адаже намагався довести до завершення задум видати заміж свою дочку за сина Ігоря Володимира Ігоревича і відсвяткувати весілля.

Кончак вирішив відвернути похід половців на Новгород-Сіверський і спрямував його на Переяслав. Ця послуга задовольнила Ігоря Святославовича¹³. Але він мріяв про втечу з полону, незважаючи на доброзичливість хана Кончака.

Навесні 1186 року за допомогою Оврула Ігорю вдалося утекти і через 11 днів він дістався до своєї землі¹⁴. Автор «Слова» говорить, що половецькі воїни на чолі з Кончаком і Газком почали переслідувати втікача, але знайти його не змогли.

В. Соловйов пише, що «возвращался он не без страха, ожидая, что теперь все отвернутся от него с презрением. И все же Игорь был намерен стерпеть позор, унижения, хулу, лишь бы искупить вину, исправит совершенную ошибку»¹⁵.

У «Слові» ж говориться: «Хоть и тяжело ведь голове без плеч, беда ведь телу без головы и так русской земле без Игоря. Солнце светит на небе, – Игорь – князь в Русской земле. Страны рады, города веселы». З цього можна зробити висновок про те, що населення Новгород-Сіверського князівства пробачило йому помилки, які він допустив.

У 1188 році вся сім'я Ігоря об'єдналась. З полону було відпущено його сина Володимира з дружиною і немовлям, якому дали ім'я – Свобода.

Але буйна натура Ігоря знову підштовхнула його до нових авантур. Він організував новий похід проти половців, але, дізнавшись про їх чисельну перевагу і врахувавши помилки в битві на річці Каялі, своєчасно відступив.

У 1198 році Ігор Святославович стає чернігівським князем. Однак він мріяв про київський престол. Створив коаліцію скривджених князів, які вирішили захопити Київ. Але 29 грудня 1201 року Ігор помирає. Проте похід на Київ відбувся під керівництвом синів Ігоря Святославовича. До них приєдналися половці, і Київ було захоплено, пограбовано, спустошено. Половці перебили священників, монахів, розорили церкви, храми та інші будівлі. У полоні опинилася молодь і, як пише О.П.Добриця, «вже діти Ігоря гасають Києвом, шукаючи здобичі серед попелу і крові. Як бачимо, історія вчить та нічого не навчає»¹⁶. Автор же «Слова» відверто говорить, що князя Ігоря не можна назвати героєм за його помилки. Половці використали обставини, які склалися на Русі після поразки походу Ігоря. Вони вирішили нанести удар у трьох напрямках: на Новгород-Сіверське князівство, Переяслав та Київ. Це було прямою загрозою слов'янам втратити свої землі і стати залежними від половців.

Київський князь Святослав розумів, що, тільки об'єднавши сили всіх князів Русі, можна дати відсіч половцям. Такого союзу не вдалося створити. Тому Святослав із співправителем Рюриком вирішили підготувати своє військо, щоб виправити помилки князя Ігоря. Їм вдалося залучити до боротьби переяславського князя Володимира Глібовича, який протягом 1169-1187 років проводив активну боротьбу проти половців, проявляв велику хоробрість і мав авторитет по всій Русі, оскільки заклав основу майбутнім перемогам. Зокрема, в 1185 році під

Переяславом розгромив військо ханів Кончака і Кобяка. Ті змушені були відступити, не домігшись захоплення міста¹⁷.

У «Слові о полку Ігоревім» сказано, що в цій битві князь Володимир був тяжко поранений, але продовжував битися з ворогами. У 1187 році він помер, і це було горем для всієї Переяславщини.

Активна боротьба протягом 1187-1192 років змусила половців відкочувати від Переяслава до Сіверського Донця.

Протягом зазначених років покращилися взаємозв'язки між київським князем Святославом Всеволодовичем та смоленським князем Давидом Ростиславовичем. Цей союз підтримав чернігівський князь Ярослав.

П.П.Толочко підкреслює, що «Смоленское и Черниговское княжества во время соправительства Святослава и Рюрика – представителей черниговской и смоленской династий князей – являлись на ряду с Киевщиной и Переяславльщиной как бы частями единого политического организма, именуемого в литературе Южной Русью»¹⁸.

На жаль, у 1194 році Святослав Всеволодович помирає. Це була велика втрата для Русі. За 18 років правління у Києві йому вдавалось на певних етапах об'єднувати сили Русі у боротьбі проти основних противників у II половині XII століття половців. Святослав розробив у поетичній формі програму своєї діяльності «Золоте слово». Йому вдавалося приборкати агресію половців та встановити на Русі спокій і безпеку, яку в 1185 році порушив Новгород-Сіверський князь Ігор. Були відновлені економіка, торговельні шляхи, що використовувались князівствами Русі. Успішно розвивалася культура.

У «Слові о полку Ігоревім» дається позитивна характеристика Святослава Всеволодовича, тоді як Ігор називається не героєм, а винним у загибелі великої кількості воїнів та населення Русі.

Ставши чернігівським князем у 1198 році, Ігор не відмовився від авантюризму і тому не зміг завоювати повагу чернігівців. Про це свідчить той факт, що досі не відоме місце його поховання (1201 рік). Дослідник О.П. Добриця робить припущення, що, можливо, він похований у династичній усипальниці чернігівського Спаського собору, в П'ятиницькій церкві або в якомусь іншому храмі¹⁹. Подібне явище на Русі було рідкістю, оскільки всі князі мали родинні усипальні, більшість з яких збережена до наших днів. Але останків князя Ігоря поки що ніде не знайдено.

Щодо поеми «Слово о полку Ігоревім», то вчені роблять ряд припущень, на які звернув увагу дослідник В. Соловйов. По-перше, чи є «Слово» оригінальним твором, чи автор використав якийсь невідомий твір, на сьогодні втрачений? По-друге, не розкрито причин зникнення «Слова» з кінця XII і до другої половини XVIII ст. Може, це підробка? Більшість істориків вважає, що «Слово» – це оригінал, який чудом зберігся, і він належить епосі другої половини XII ст.²⁰ Пошуки триватимуть і, можливо, вони дадуть відповідь на визначені проблеми.

1. Летопись по Лаврентиевскому списку – СПб.; 1897.-С. 163, 166-169.

2. Літопис руський: за Іпатським списком / Перекл. Л.Махновця.-К.: Дніпро, 1989.-С.135-136.

3. История ССР с древнейших времен / Под ред. Б.А.Рыбакова и др.-М.: «Наука».-Т.1.-С.458-460.

4. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина та інших.-К.: Знання-Прес, 2006.-С.49-50.

5. Добриця О.П. Чернігівські князі.-Чернігів.: «Десна»,-1992.-С. 41.

6. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1. Наш край у VII-XIII століттях.-Чернігів, 1997.-С.71.

7. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.-К.: Наукова думка, 1987.-С.148.

8. Там само. –С. 147-148.

9. Слово о полку Ігоревім / Упоряд. та примітки О.Мишанича.-К.: Рад школа, 1986.-С. 194-200.

10. Полное собрание русских летописей.-М., 1962.-Т. 2.-С.645.
11. Олейник Н.П. Слово – выразительные средства характеристики Ярославны в «Слове о полку Игореве»// Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов, часть II.-Чернигов, 1986.-С.135.
12. Там само. –С. 136.
13. Добриця О.П. Чернігівські князі.-С. 41.
14. Бойко М.К., Євстратов В.О. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 1.-С.71.
15. Соловьев В.М. Тайны Древней Руси.-М.: Издательство Оникс, 2007.-С.260.
16. Добриця О.П. Чернігівські князі.-С. 43.
17. Толочко П.П. Древняя Русь.-С.148.
18. Там само.-С. 149-150.
19. Добриця О.П. Чернігівські князі.-С. 43-44.
20. Соловьев В.М. Тайны Древней Руси.-С.260.

В статье использовано "Слово о полку Игореве", летописи, исследования краеведов с целью раскрытия причин многочисленных военных столкновений между северянами и половцами. Дана характеристика деятельности князя Игоря Святославовича, его похода на половцев в 1185 году, причины поражения, которые имели трагические последствия для Руси.

In the article it is used the contest of "The word of Ihor's regiment", chronicles, researches of regional ethnographers for the distinguishing the courses and consequences between Siverians and Poles, their results. It has characterized the activity of grand prince Ihor Sviatoslavovich, his campaigning against Poles in 1185, the courses of defeat, tragic consequences of it for the whole Rus.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 930.25 "17/18"

Ганна Доманова

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ В СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ МІСТА

Стаття присвячена діяльності Чернігівського магістрату в сфері забезпечення системи благоустрою міста, нагляду за санітарним станом, правопорядком, організації протипожежної охорони в Чернігові.

Ключові слова: магістрат, благоустрій, полкова канцелярія, городничий, райця.

Чернігівський магістрат як орган міського самоврядування за Магдебурзьким правом був наділений певними владними повноваженнями. Протягом другої половини XVII – XVIII ст. він виконував судові функції, діяв як нотаріальна установа, опікувався господарським життям міста, здійснював контроль за промислами і торгівлею, забезпечував систему благоустрою у місті. Окремі аспекти діяльності Чернігівського магістрату висвітлені автором на сторінках періодичних наукових видань.¹

Одна з найважливіших функцій Чернігівського магістрату полягала у забезпеченні “благочиния и благоустройства”. До сфери діяльності міського уряду належали нагляд за санітарним станом, ремонт мостів і гребель, утримання порому, протипожежна охорона та дотримання в місті правопорядку. На сторожі благоустрою стояв відповідальний за санітарний стан райця – городничий. Полкова канцелярія у цій сфері співпрацювала з магістратом. Її інтереси представляли як городовий отаман, так і окремий городничий, які безпосередньо здійснювали нагляд за порядком у місті й узгоджували свої дії з магістратським городничим.

Магістрат вимагав від мешканців Чернігова вчасно прибирати мертвих тварин та бруд зі своїх дворів, які слід було вивозити за межі міста на спеціально визначені ділянки. Гній городяни мали вивозити за місто, зокрема на “Гноєву” греблю на р. Стрижень неподалік Красного мосту. З вулиць та площ непотріб були зобов’язані вивозити ті, хто їхав порожнім з торгів.² Заборонялися забій хворої худоби і продаж недоброякісного м’яса.

Детальні настанови з цього приводу містила “полцейстерська” інструкція, яку магістрат отримав з Чернігівської полкової канцелярії восени 1722 р. Один з пунктів зобов’язував мешканців міста “против своего двора, також де в рядах и в рынках и в прочих местах, иметь чистоту и сор чистить и вывозить за город и за слободы и поля всеми, которые от жилищ местились в отдаленности кому куда за способно, також смотреть накрепко, чтоб на улицах никакого помета и мертвятины не было, и не валялось, чего каждому жителю против своего двора по утрам или вечеру приказать счищать, о чем многими указами подтверждено, равно ж тому и на случай опасной загрязнительной болезни к предосторожности”.³ Ордером за підписом члена Малоросійської колегії князя П.Мещерського Чернігівській полковій канцелярії було наказано “начальством в городе крепко блюсти, чтоб во всех домах и по улицам чистота должная всекрайнеше наблюдалась”.

© Доманова Ганна Сергіївна – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Як вважають дослідники, після смерті Д.Апостола, коли у 1734 р. влада перейшла до правління гетьманського уряду на чолі з князем О.Шаховським, почалося скорочення адміністративно-поліцейських функцій магістратів на користь полкових управ.⁴ Чернігівська полкова канцелярія справді почала надокучати магістрату розпорядженнями та інструкціями щодо санітарного нагляду, ремонтних робіт, забезпечення правопорядку в місті.

У березні 1772 р. полкова канцелярія відправила у магістрат промеморію, в якій зазначала, що “внутри старого города Чернигова находится великая нечисть по улицам, по коло изб, также и на новом месте между жилищами нечистота от навозов и разной сори”. Від магістрату вимагалось “в соблюдении тех указных повелений будучи в рассуждении наступившего весеннего и летнего времени [...] кому надлежит по ведомству того магистрата приказано было, как в старом городе так и на предместии от навозу и всякого сору иметь в дворах и по улицам по выше тому веленному чистоту, находячихся же ныне во всех местах навоз и сор зараз же зреть и завезть от толе за город в отдаление от жилья место”.⁵ Полкова канцелярія сповістила магістрат, щоб нагляд за санітарним станом здійснювали городовий отаман М.Доморка та городничий Д.Бублик. Магістрат ухвалив “содержащему полицейскую должность” райці І.Серафімову забезпечити, щоб “всякому хозяину против своего двора велел очистить и свезть за город и зарить, так же если бы была какая мертвечина то оную да и свезть [...] глубоко в ямы”. Крім того, магістрат зробив публічне оголошення, в якому зазначив: “усмотрено магистратом, что здешние обыватели навоз не вывозя за город в отдаленные места не рассматривая мест бросают на улицах и на пустых плячах между жильем и во многих местах так и завалили улицы, что и проследу иметь невозможно. Для того от магистрата Черниговского определено учинить публикацию о том, что ежели кто будет бросать навоз непристойных местах между жильем и в том будет пойман, то оного принужденно будет весь навоз сколько тамо будет свезть без принятия каких либо отговорок”.⁶

У грудні 1773 р. полкова канцелярія розкритикувала магістрат за численні порушення санітарного стану: “Здешние промышленники, то есть резники в своих домах скотину бьют и в дворах всякую нечистоту кидают не зарывая в землю как того порядок требует, от чего по тем улицам мимо дворов и ходить не можно и равно же, где мясо продают стулья и лавки совсем не чисты, да и в нынешнее время от шумных людей драки и шумы происходят”.⁷ Водночас магістрат зобов'язав відвести для різників у “нежилом месте для резания скота бойницы” і заборонити забій худоби у дворах.⁸

Магістрат стежив за дотриманням правопорядку та безпеки у місті. До обов'язків міського уряду належали “пресечение преступлений и беспорядков, запрещение азартных игр (в кости), кулачных боев”. Магістрат винаймав “пляцову сторожу”, яка вночі охороняла торгові приміщення, склади, вилловлювала і брала “под караул” “бродяг” та жебраків. Втім, у 1748 р. городовий отаман П.Григорович сповістив Чернігівську полкову канцелярію, що магістрат “по указам на пляцовую сторожу людей не высылает”.⁹ На вимогу полкової канцелярії магістрат у 1749 р. відрядив на допомогу П.Григоровичу міщанина Й.Лоханського, який мав щодня звітувати йому про “пойманных ночным временем на драках или других каких шалостях”. Й.Лоханський отримав від магістрату інструкцію, в якій, між іншим, зазначалося, що “обыватели ведомства магистратового мещане, подсоседки и шинкари” зобов'язані виконувати його накази “для караулу на сторону пляцовую полным числом выходить”.¹⁰

У 1751 р. магістрат скаржився, що Чернігівська полкова канцелярія призначала городового, який здійснював нагляд за правопорядком, чистотою та протипожежним станом у місті, хоча “полковой Черниговской канцелярии определенному городничему подлежит только иметь смотрение над колодниками, которые содержатся при полковом секвестре”.¹¹

У лютому 1773 р. Чернігівська полкова канцелярія запропонувала

Чернігівському магістрату “для лучшего порядка и пресечения воровства и воровских приходов и прочих непотребных людей, иметь по улицам з дворов и жителей караули с ружьем у кого какое найдется может, а у кого ружья не будет из [...] большими дубинками”. Водночас полкова канцелярія зазначила, що магістратські піддані “на пляцовую сторожу в ночное время и выходные выходят не хотят и всяка спорят в городе Чернигове”. Отож було наказано, щоб вночі обов’язково виставлялася сторожа, а у разі відмови магістрат мав право штрафувати “за всякую ночь по пол цены от человека”. Магістрат ухвалив рішення, згідно з яким усі підвідомчі магістрату міщани та їхні підсудки мали виставляти “на пляцовую сторожу” по одному чоловіку.¹²

Тим не менш, Чернігівська полкова канцелярія і надалі постійно наголошувала на недбалому ставленні магістрату до нагляду за правопорядком у місті. Отож у березні 1773 р. магістратському городничому було наказано разом із городовим отаманом Д.Бубликом негайно “учинить в городе Чернигове всем дворам роспись по десяткам, и определить десятников, чтоб всем своего десятка смотреть и по приказанию выходят бесспорно двоим сполно их на всякую ночь должно быть на пляцовую сторожу под ведомство их городничих притверждая при том накрепко, чтоб они з дворов своих по последовавшей очереди еже ночи выходили или высылали людей отнюдь не малолетних на пляцовую сторожу безоговорочно с ружьями у кого есть, а за неимением оных з дубинками и с трещотками”.¹³ Через постійні скарги полкової управи, магістрат змушений був звільнити І.Серафімова з посади городничого, на яку був призначений райця Г.Здор. Крім того, магістрат ухвалив “представить в канцелярию Малороссийского скарбу неповеленно ли будет ему производить жалование из магистратских доходов в год по тридцати рублей”. Г.Здор отримав відповідну інструкцію і разом з городничим Чернігівської полкової управи Д.Бубликом приступив до виконання наказу полкової управи – “учинить [...] всем дворам роспись по десяткам” та призначити десяцьких й зобов’язати їх вночі виставляти сторожу.¹⁴

Оскільки Чернігів був забудований переважно дерев’яними будинками, у ньому досить часто виникали пожежі. Будучи відповідальним за протипожежну організацію міста, магістрат мав списки усіх будівель, протипожежного майна, що зберігалося у дворах (відра, сокири, заступи, лопати тощо). У кожному дворі мала бути достатня кількість води у діжках, до дахів приставлені драбини “переметні і підставні, а на довших жердках прикріплені мочали”. В організації протипожежної справи міський уряд спирався передусім на цехи, для яких було розроблено спеціальні настанови. За дотриманням правил протипожежної безпеки стежив райця, який доглядав за справністю та чистотою димоходів, зобов’язував власників будинків бути напоготові, “як се було визначене в оповіщені, прикріпленім в нього на воротах”.¹⁵ На порушників установлених правил накладався штраф.

У місті поблизу будинку магістрату, крамниць та житлових будинків розташовувався “артиллерийский ценхгауз с пороховыми и другими магазинами”.¹⁶ Саме це небезпечне сусідство і призвело до катастрофічних наслідків під час пожежі, що спалахнула в ніч з 19 на 20 травня 1750 р. Матеріали слідства докладно змальовують організацію протипожежної справи у місті. На вимогу слідчої комісії магістрат мав прозвітувати про заходи, що вживалися для протипожежної охорони.¹⁷ У рапорті, який зі свого боку подала полкова канцелярія, звучала гостра критика на адресу магістрату за недбале ставлення до виконання своїх обов’язків. Йшлося про те, що задовго до цієї пожежі Чернігівська полкова канцелярія неодноразово звертала увагу Чернігівського магістрату на ігнорування розпоряджень Генеральної військової канцелярії щодо протипожежної безпеки. Зокрема, це засвідчив рапорт городового отамана Г.Плохути, поданий до полкової управи 1746 р.¹⁸ У 1749 р. райця Г.Карпинський та його помічник Л.Симонтовський отримали відповідну інструкцію щодо організації протипожежної охорони – “во всяком дворе ведомства магистратового на воротах или где приличествовало подписать с тем, кому к таковой осторожности з водою или с топором быть в

готовности принадлежит”.¹⁹ Відповідні директиви магістрат передав ремісничим цехам, “дабы во всякая человека так воды должое число, яко и чистота б в домах и перед двором и всякая исправность от пожарного случая была б в цеховых домах по тому же воду б, круче железное и протчии инструменты содержано б и всегда имели острожность”. Цехи мусили мати наготові увесь необхідний інвентар і систематично звітувати про стан протипожежної безпеки у магістрат. Виконання цих доручень контролював райця Ф.Мазур. У самому магістраті були наготові дві великі діжки та куфи з водою, п'ять залізних гаків, квачі, драбини тощо. Однак усього цього виявилось недостатньо для відвернення біди.

Великі збитки, яких завдала пожежа, зумовили проведення спеціального слідства. Вже вранці 20 травня писар М.Санковський подав до магістрату рапорт, в якому наголосив на необхідності встановлення причин пожежі.²⁰ Магістрат відразу ж відправив до Генеральної військової канцелярії лист з проханням призначити слідчих. Причина клопотання досить зрозуміла, адже магістрат мав напружені відносини з полковою канцелярією. За відсутності в'їта у місті лист був підписаний бурмістром Л.Марковичем та райцями Л.Афанасовим, А.Бочком, С.Піддубиком, С.Скорородом, М.Свислоцьким та К.Піддубиком. У листі зазначалося, що полковник І.Божич узяв під варту шинкаря Григорія та двох десятицьких “и желает [...] о вышеписанном чинить следствие”. Загалом, справа набула значного резонансу.

22 травня 1750 р. у магістраті відбулася спеціальна нарада, а наступного дня, згідно з наказом Чернігівської полкової канцелярії, осавул Є.Рашко зажадав від магістрату призначити свого представника “для изследования” справи про пожежу. Магістрат відхилив цю пропозицію, аргументуючи тим, що не має подібних розпоряджень від Генеральної військової канцелярії, але 2 червня 1750 р. міський уряд отримав відповідний ордер щодо проведення слідства. До міста прибули капітан Глухівської залози М.Денисов та бунчуковий товариш А.Стаханович. Магістрат зобов'язали з'ясувати, “коликое число церквей Божих и каких домов, краму и прочего и чьих именно згорело, и каким образом учинился пожар, и были для предосторожности и смотрения определенные на то от полковой Черниговской Канцелярии и магистрата Черниговского особливые люди и потребные к пожарному делу инструменты и прочия приготовления, и какие именно; да и сам господин полковник и комендант Божич из старшины полковой и магистратской и прочей, кто при том пожаре находился, и чего для так допущено, что в малом моменте вся старая города Чернигова крепость со всем что где ни было згорела”.²¹ Райці Л.Афанасьєв та А.Бочок склали і подали слідчій комісії реєстр погорілих будинків, храмів та крамниць.²² Полкова канцелярія також вимагала “известия” про причини пожежі. Розгляд даної справи полкова канцелярія розпочала з полеміки з магістратом, що спричинило у подальшому численні позови до Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду від службовців магістрату та міщан з приводу втручання полковника у повноваження міського уряду.²³

На жаль, матеріали слідчої комісії у повному обсязі не збереглися, але показово, що магістратські урядовці вели розслідування у цій справі “по правам Статутовим”.²⁴ 27 квітня 1751 р. імператриця Єлизавета видала грамоту гетьману К.Розумовському “О принятии мер предосторожности на случай пожара при постройке новых казенных и частных зданий на погорелых местах в городе Чернигове”.²⁵ У грамоті зазначалося, що “магистрат тамошний и прочие обывательские дворы и лавки весьма близко оногo ценхгауза и пороховых також, и прочих артиллерийских магазинов построены были и тому же оноe магистратское и обывательское строение учреждено было улицами тесными, непорядочно и нерегулярно”. Отже, було наказано, щоб відтоді “магистрату и обывателям строиться улицами пространными порядочно и регулярно и казенному строению то есть и пороховому магазину и артиллерийскому ценхгаузу в близости партикулярного и прочего строения делать отныне не допускать и впредь от огня

крепкую предосторожность иметь и чтоб оно все от Черниговского магистрата и от живущих там малороссиян обывателей исполняемо было”. Пожежа 1750 р. наочно довела недосконалість системи протипожежної охорони, тому полкова канцелярія видала директиву “О мерах принимаемых в Чернигове против пожара”. У квітні 1764 р. магістрат знову отримав ордер з полкової канцелярії, в якому зазначалося: “ведомства магистратового людям приказать в силе высочайших царских повелений на прилежащих от пожарного случая иметь предосторожность и к той указные приготовления, в больших дижках или бочках воду, круче железное [...] и прочие надобности”.²⁶ Однак наприкінці січня 1765 р. у будинку “жителки подведомственной магистрата Данилихи Баришки” знову сталася пожежа. Городовий отаман Ф.Плохута терміново прибув на місце події. У рапорті він зауважив, що під час гасіння пожежі не вистачало людей (“цеховых же де и прочих жителей черниговских з топорами и ведрами весьма мало было да из самих цехмистров не все были”) та інвентарю.²⁷ Ф.Плохута зажадав від магістрату, “чтоб приказано было в городе Чернигове во всех цехах иметь железное доброе круге, и чтоб цеховые (во время пожарного случая) з цехмистрами с топорами и ведрами с того ж часу в самой скорости к оному пожару бежали”. З приводу цієї пожежі Ф.Плохута допитав і власницю будинку, “почему пожар учинился”.

Через цей випадок полковник П.Милорадович у лютому того ж таки 1765 р. відправив до магістрату ордер, яким наказав, щоб “так при магистрате яко и во всех цехах приказано было заполучением сего тот час поделать по две железные дробины и во всем крепкие круки [...] и оные при магистрате и во всяком цехе содержать в сохранной целости, а при том всем жительствоющим в Чернигове при ведомстве магистрата подчиненным по прежним Черниговской полковой канцелярии предложениям крепко подтвердить, чтоб от пожарного случая во всем осмотрительную предосторожность имели и оттого всяк указного веления приготовления всегда содержали”. Магістрат також мав визначити, хто саме і з яким інвентарем повинен з’являтися на місце пожежі.²⁸

Наприкінці 1765 р. магістрат запевнив, що “полицию предосторожности от пожаров, по большей части, собственно магистрат наблюдает, и как за цехи, так и за всеми подсудственными надсматривает, и о крайней предосторожности от пожарного случая рачение имеет, и для того в цехи, чрез ордеры, ежечасно об такой предосторожности и о имении всех приуготовлений во всякой исправности подтверждает”.²⁹ У будинках кравецького, шевського, різницького та перепечайського цехів було “бочок с водою, на крепких роспусках, по три, ведер кожаних по четыре, щитов по два, круков по два, лесниц по две, вил по двое”; у цехових будинках ковалів та ткачів – по дві діжки, два круки та два шкіряних відра, по двое вил, по щиту та драбині; шаповалів та гончарів – по одній діжці, круку, драбині та вилам.³⁰ Кілька діжок з водою було встановлено “на публичном месте”. Цехи склали і подали до магістрату списки міщан, “кому и с чем быть” у разі пожежі. У будинку магістрату були наготові чотири діжки “на роспусках”, круки, вила, драбини, шкіряні та дерев’яні відра.³¹

І все ж у 1772 р. полкова канцелярія зобов’язала магістрат оприлюднити наказ про дотримання правил безпеки “и во всяком дворе указно повеления потребности, как то лесницы на кровлях, в дижках воду, и на болших ожогах веники или метлы, особливо же во дворах в кадах или бочках воду, которую все лето содержать”.³² У лютому 1773 р. магістрат отримав нове розпорядження за підписом військового товариша “в должности полицейской” М.Доморки “иметь от пожарного случая предосторожности и содержать в домах обывательских в летнее время воду и другие потребные принадлежности”.³³ Кожен цех навесні був зобов’язаний встановити на базарній площі діжки з водою, “как то в прошлом году с цехов по две бочки з водою от каждого цеху на базари где пляцовая сторожа находится”. Магістрат ухвалив рішення, яким зобов’язував шевського, різницького, кравецького, перепечайського цехмістрів встановити на базарній площі по дві діжки з водою, ткацького, ковальського, гончарського та музикантського цехмістрів – по

одній.³⁴ Цехмістрам шевського, різницького, кравецького цехів були надіслані ордери “о принятии противопожарных мер” з вимогою надати списки, “кому случившомуся в городе Чернигове (храни бог пожару) и с чем быть, яко то с круком, с вилами, с водою и другими потребностями”.³⁵

Незважаючи на ці заходи, полкова управа і надалі наголошувала на недбалому ставленні магістрату до забезпечення протипожежної охорони. У середині березня 1773 р. полкова канцелярія скаржилася на те, що у дворах та на вулицях міщани “чистоты не содержат”, діжки на випадок пожежі стоять порожні. Не дивно, отже, що 8 квітня 1773 р. поблизу двору “удовствующей Речицкой” сталася чергова пожежа. Городовий отаман Д.Бублик, який дізнався про пожежу від “пляцового” сторожа В.Орченка, відразу ж сповістив полкову канцелярію. 10 квітня полковник П.Милорадович подав у магістрат промеморію з вимогою, “дабы от магистрата Черниговского и от сотенного полкового сотни правления чрез кого подлежит приказано было, ведомства их жителям по предписанному ж в домах денно и ночью иметь крепкую осторожность та прилежной присмотр, чтоб каковыми злодейством не учинено кем зажигательства”.³⁶

Таким чином, на магістрат покладалася відповідальність за санітарний стан, протипожежну охорону та дотримання правопорядку в місті. Магістрат призначав городничого, який отримував відповідні інструкції і стежив за тим, щоб міщани дотримувалися встановлених правил. Магістратський городничий співробітничав з городовим отаманом, підпорядкованим Чернігівській полковій канцелярії. Магістрат мав виставляти нічну сторожу та караули. Городничі призначали десяцьких, які контролювали відповідну територію. До організації протипожежної охорони були залучені ремісничі цехи, які повинні були мати необхідний протипожежний інвентар. Утім, пожежа 1750 р. засвідчила недосконалість протипожежної охорони Чернігова. Забудоване переважно дерев'яними будинками місто і надалі потерпало від пожеж.

1. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII – XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №2. – С.34-42; До питання про становище та чисельність міщанства Чернігова (друга половина XVII – XVIII ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 43-49; Чернігівський магістрат як судова установа // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2005. – Вип. 29. – С. 64-70; Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова / Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 512-519.

2. Очерк истории г. Чернигова. 907 – 1907. Юбилейное издание Черниговской городской управы. – Чернигов: Типография губернского земства, 1908. – С.47.

3. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1673. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 6.

4. Очерк истории г. Чернигова... – С.30.

5. ЦДІАК України. – Ф. 1673. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 6 зв.

6. Там само. – Арк. 7-11.

7. Там само. – Арк. 52.

8. Там само. – Арк. 54.

9. Дубровський В. Пожежа 1750 р. в старому Чернігові // Підготовка до друку та передмова О. Коваленка і Т. Вороніної // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6 – С. 161.

10. Там само. – С. 159.

11. ЦДІАК України. – Ф. 1573. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 26 зв-27.

12. ЦДІАК України. – Ф. 1673. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 21.

13. Там само. – Арк. 27 зв.–28.

14. Там само. – Арк. 29.

15. Багалей Д. Магдебурське право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2 – С. 428.

16. Санкт-Петербурзький філіал Інституту російської історії Російської академії наук (далі – СПб. ФІРІ РАН. – К. 150. – Оп. 1. – Спр. 639. – Арк. 1.

17. Дубровський В. Назв. праця. – С. 159.

18. Там само. – С. 160.

19. Там само. – С. 159.

20. Дубровський В. Назв. праця. – С. 157; ЦДІАК України. – Ф. 1673. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 2.
21. Там само. – С. 158-159.
22. Там само. – С. 164-166.
23. ЦДІАК України. – Ф. 1673. – Оп. 2. – Спр. 6.
24. Гуржій О. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.). – К.: Основа, 1994 – С. 30.
25. СПб. ФІРІ РАН. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 639.
26. ЦДІАК України. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 825. – Арк. 1.
27. Там само. – Арк. 1 зв.
28. Там само. – Арк. 2-2 зв.
29. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 170.
30. Там само. – С. 170.
31. Там само. – С. 170.
32. ЦДІАК України. – Ф. 1673. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 6 зв.
33. ЦДІАК України. – Ф. 1673. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 20-20 зв.
34. Там само. – Арк. 21.
35. Там само. – Арк. 23-25.
36. Там само. – Арк. 12-15 зв.

Стаття посвящена діяльності Чернігівського магістрата в сфері забезпечення системи благоустрою міста, контролю за санітарним станом, правопорядком, організацією протипожежної охорони міста Чернігова.

The article deals with the activity of Chernigiv city council in the sphere of providing of the system of equipping with modern amenities, control of the sanitary state, law and order, organization of the fire-guarding in Chernigiv.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.93(477.51)

Сергій Акименко

●

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПРО СТАРООБРЯДЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (друга половина XVII – початок XVIII століття)

У статті розглядаються відносини православної церкви зі старообрядцями Чернігівської єпархії в період з другої половини XVII до початку XVIII століть.

Ключові слова: патріарх, старообрядці, розкол, податки.

Рятуючись від репресій російської влади, старообрядці активно переселилися на периферію держави, де влада царського уряду була значно слабша, а відповідно і влада офіційної церкви. На території Чернігівського та Стародубського полків у середині XVII століття духовна влада належала Українській православній церкві. Офіційно вона підпорядковувалася Константинопольському патріарху, проте у зв'язку із завоюванням Константинополя турками в XVII столітті ця залежність мала номінальний характер. Київський митрополит мав широкі права в управлінні своєю паствою. Крім того, сама Чернігівська єпархія, котра включала в себе, зокрема, території Чернігівського та Стародубського полків, отримала в 1658 році незалежність від київського митрополита. Лазар Баранович у 1658 році активно сприяв обранню на митрополічний пост Діонісія Балабана [9; 17]. Можна припустити, що новий митрополит таким чином віддячив чернігівському єпископу. Отже, Л. Баранович перебував під духовною владою лише константинопольського патріарха. Таке становище зберігалось до 80-х років XVII століття, коли Чернігівська єпархія перейшла в управління Московського патріархату. Все це давало змогу чернігівському єпископу проводити досить незалежну і, крім того, гнучку політику в усіх церковних питаннях своєї єпархії.

Л. Баранович мав значний авторитет і брав активну участь у політичному та духовному житті не тільки України, але й Росії. Єпископ був присутній на церковних соборах у Москві в 1666-67 роках, які були зібрані з метою розглянути ряд спірних питань у церковних обрядах, а також провести суд над патріархом Никоном. Чернігівський архієпископ був присутній на всіх засіданнях соборів і тому повною мірою мав уявлення про сутність конфлікту, пов'язаного з реформами Никона.

На соборах було підтверджено правильність нових обрядів і виправлень у церковній літературі. Противникам нововведень було проголошено анафему. Крім того, архієреї затвердили ряд постанов, покликаних послабити розкол. Так, постанови торкалися питань підвищення морально-етичного та освітнього рівня православного духовенства і мирян, запровадження практики проповідування проти розколу, відкриття нових архієрейських кафедр та підвищення деяких уже існуючих єпископій в архієпископії з метою посилити контроль церкви над духовним життям парафіян. Цікавим є той факт, що чернігівська єпископія також була підвищена до архієпископії [7; 196]. Дана

© Акименко Сергій Миколайович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

подія мала неканонічний характер, зважаючи на те, що офіційно московський патріарх не мав на це повноважень. Єпископ Л. Баранович підтримав ці постанови, залишивши свій підпис під статтями, затвердженими собором [9; 72]. Проте чернігівський єпископ проявив двояке ставлення до звільнення Никона з патріаршества. Баранович у листах до Інокентія Пізеля висловлював думку про те, що причиною такого безславного кінця кар'єри Никона стали його особисті риси характеру. Разом з тим єпископ, безсумнівно, поважав патріарха і загалом схвалював його реформаторську діяльність, вважаючи її необхідною. Про це свідчить порівняння Никона з «великим світилом» [11; 70].

Ще одним важливим результатом соборів стала поява протирозкольницького полемічного твору «Жезл правління», складеного Симеоном Полоцьким. Ця книга, видана від імені всього собору в 1667 році, свого часу була важливим і єдиним «посібником» для полемістів і місіонерів у боротьбі з розколом. «Жезл правління» був розісланий по всіх єпархіях, і кожен представник духовенства мав ознайомитися з ним і використовувати його в своїй церковній практиці. Один з примірників «Жезлу» був уручений і Лазарю Барановичу.

Ці постанови були підтверджені і собором початку вісімдесятих років XVII століття, на якому, крім того, було прийнято низку конкретних заходів проти розкольників: виявлення і ліквідація старообрядницьких осередків, переслідування розповсюджувачів розкольницької літератури, обмін старої церковної літератури на нову тощо.

У 60-х роках XVII століття Л. Баранович не вважав розкольників схизматиками, називаючи їх прочанами, що заблукали [11; 64]. Щодо такого ставлення до розкольників були об'єктивні причини. Перш за все можна погодитися з думкою М. Костомарова про те, що розкол розвивався поступово і досить повільно [3; 482]. На перших порах він був представлений лише в інтелектуально освічених колах і серед духовенства Москви. Зважаючи на освітній рівень основної маси населення у XVII столітті, парафіяни не могли повною мірою оцінити різницю між церковними службами за старими чи новими книгами. Інші ж нововведення такі, як хрещення трьома пальцями чи хід процесії по сонцю, очевидно, були поміченими, і можна навіть припустити, що осуджені, проте навряд би викликали одразу ж в суспільних низах думку про розкол. Ця ідея була привнесена в народ незадоволеним духовенством і йшла зі столиці до периферії. Відповідно мало минути досить багато часу, щоб виник потужний старообрядницький рух у середовищі простого люду. В часи ж собору 1666-67 років дотримання старих обрядів простим населенням носило форму скоріше непорозуміння, ніж свідомого протесту.

Загалом боротьба офіційної Православної церкви проти розколу обмежувалася виявленням і наверненням старообрядців. Коли ж ці заходи не давали результату, непокірні переходили під юрисдикцію світської влади, котра судила їх як злочинців. Так, уже в царській постанові від 1667 року офіційно затверджено той факт, що розкольники підлягали не тільки церковному, але й цивільному суду [1; 10]. Крім того, в указі 1722 року зазначалося, що тих, хто повернувся знову в розкол, церква передавала на суд цивільної влади [1; 15].

Ще до появи розколу на територію Чернігівської єпархії активно тікали росіяни. У сприянні цьому процесу був помічений і Л. Баранович. У 1664 році російський землевласник Семен Сафонов подав скаргу царю на чернігівського єпископа за приховування його біглого селянина Варварова. Останній підірвав будинок господаря, в якому загинула сім'я Сафонова, а сам він залишився калікою. Проте Л. Баранович не тільки не видав втікача, але й просив царя дозволу записати останнього в єпископські селяни [9; 71-72]. Єпископ зважився на це, враховуючи очевидний склад злочину і, що головне, те, що в 1663 році московський посол Башмаков вимагав від української адміністрації повернення російських утікачів. Цей приклад яскраво характеризує ставлення як Л. Барановича, так і взагалі українських можновладців до вимог російської влади в даний період.

У другій половині XVII століття щодо старообрядців, котрі оселились на території Чернігівської єпархії, з боку місцевого духівництва не застосовувалось ніяких

серйозних дій. Єдина акція, яка мала місце в даний період, згадується в листі Л. Барановича наказному полковнику Михайлу Рубцю. У листі зазначалось, що в 1676-1677 роках єпископ направив до розкольників слободи Дем'янки священника Сіомашка, котрий забрав у них церковні книги старого друку. Проте згодом вони були повернуті старообрядцям стародубським священником Яковом Хапчинським [6;116]. Безумовно, це була місіонерська акція проти старообрядців. Проте залишається незрозумілим факт повернення книг. За браком додаткової інформації можна лише припустити, що, зустрівшись безпосередньо з розкольниками, Л. Баранович зробив висновок, що їх погляди різнилися від офіційної церкви не настільки, щоб застосовувати які-небудь репресивні заходи, що могло привести до втрати цієї частини населення. Офіційний же указ царівни Софії, виданий одразу ж після соловецького повстання 1682 року, звернений до чернігівського єпископа і стародубського полковника Самойловича, взагалі залишився проігнорованим з боку українських духовних властей регіону.

Ситуація змінилася лише після включення Чернігівської єпархії до складу Російської православної церкви, а також з організацією Петром I у 1721 році Священного Синоду, в обов'язки якого, крім управління церковними справами, входила боротьба з розколом та збір податків зі старообрядців. На період правління Петра I припадає і головна хвиля міграції старовірів на територію Чернігівської єпархії. У цей час старообрядництво активно формувалося в потужний опозиційний владі і церкві релігійний напрям, який активно підживлювався радикальними реформами енергійного царя і небаченими податками, що викликало незадоволення переважаючої частини простого люду російської держави.

Указами і розпорядженнями, виданими на початку 20-х років XVIII століття, Синод зобов'язав місцеву церковну адміністрацію провадити місіонерську діяльність серед старообрядців та збирати про них відомості і відсилати до столиці.

Про результати роботи місцевого духовенства свідчить указ Синоду від 1723 року на ім'я чернігівського єпископа Родіона. В указі зазначалося, що з 1720 по 1722 роки було обернено в православ'я 41 людину. Проте слід мати на увазі, що до цього числа входили лише старці і стариці, тобто лише ті, хто сповідував чернечий спосіб життя. Отже, про звичайних старообрядців мова не йшла, хоча можна припустити, що новообернені були і серед них. Утім, сам термін «обернені» мав досить умовний характер, оскільки виявлених старців і стариць в обов'язковому порядку направляли в один із православних монастирів під особливий нагляд монастирської адміністрації. Тому незалежно від того, прийняли виявлені офіційне православ'я чи ні, їх майбутня доля була однаковою, бо у звітах усі вони неодмінно значилися як обернені. Навіть, коли неопіти з власної волі переходили до православної віри, церква постійно перебувала в сумнівах щодо істинності такого вчинку, вдаючись до засобів перестороги. У вищезгаданому указі зазначалося, що всіх майбутніх виявлених стариць місцева церковна влада мала відсилати до Глухівського Успенського дівочого монастиря. Вибір не випадковий, зважаючи на те, що в той період Глухів був столицею Лівобережної України. Старців же мали направляти в один із монастирів, що належали безпосередньо Синоду. Крім того, центральна духовна влада видала суворі інструкції щодо утримання даного контингенту в монастирях [10; 10]. За указом Синоду від 1722 року обернені старці мали провести в монастирі в обов'язковому порядку три роки, а стариці перебувати там до п'ятдесятирічного віку, після чого вони мали право залишити монастир або прийняти постриг [1; 14].

З першого року свого існування Синод увів посаду синодального місіонера, котрий мав вести відповідні бесіди зі старообрядцями. У 1722 році було вирішено провести диспут при Синоді з розкольниками. Було складено і розіслано по всій російській державі (у тому числі і в Чернігівській єпархії) примірники так званого «Увещання». В ньому оговорювалися умови проведення диспуту, а також гарантії безпеки старообрядцям, котрі виявлять бажання взяти в ньому участь. Проте ніхто з розкольників не з'явився в Синоді [8; 177-179].

Надалі вирішили започаткувати церковні місії, головним чином в місцях, де

особливо був розповсюджений розкол. Так, в Помор'я направили Неофіта, в Поволжя – Філарета, в прибалтійському регіоні діяв Маркел Родишевський, а Стародубщина дісталась Йосифу Решилову. Всі ці місіонери, за винятком Родишевського, були учнями нижньгородського єпископа Питирима, ревного протівника розколу.

Йосиф, висвячений спеціально перед цим в сан ієромонаха, приступив до виконання своїх обов'язків у 1722 році. Загалом через свої доволі жорсткі заходи Й. Решилов дуже швидко налаштував проти як старообрядців, так і місцевих можновладців. До позитивних результатів місіонерської діяльності Йосифа Решилова слід віднести побудову православної церкви в слободі Радуль. Місіонер особисто звертався в листі у 1723 році до Павла Полуботка, на землях якого розташовувалася слобода, з прохання збудувати церкву [5; 114]. До обов'язків Решилова також входило збирання податків і штрафів зі старообрядців, у результаті чого було зібрано 1700 карбованців. Місіонерська діяльність Йосифа в Стародубщині закінчилась на початку 1726 року, коли він звільнився з цієї посади за власним бажанням. Звітуючи перед Синодом, місіонер стверджував, що обернув у православ'я за час своєї роботи в Чернігівській єпархії близько 800 чоловік. Загалом цей захід не досяг своєї кінцевої мети – викоринити розкол чи принаймні покласти основу в цьому процесі. У 1726 році уряд видав указ, згідно з яким збір податку зі старообрядців переходив в обов'язки Розкольницької контори, створеної при Сенаті [1; 18]. Причиною такого рішення стала низька ефективність збору податків силами синодських місіонерів. Так, для старообрядницьких поселень Чернігівської єпархії після аналізу результатів перепису полковника Г. Єргольського, проведеного з 1715 по 1718 роки, було визначено суму податку в 1519 карбованців на рік [2; 135].

Таким чином, усі заходи, що застосовувала церковна влада у зазначений період, не тільки не послабили розкол, а навпаки поглибили його. Боротьба з розколом у російській державі ніколи не була питанням лише церкви, зважаючи на те, що цивільна влада і церква завжди представляли собою єдиний організм. Вершиною єдності цих двох структур стало утворення Священного Синоду, в результаті чого головою Російської православної церкви стала не духовна особа, а імператор. Тому з боку розкольників боротися з церквою означало боротися з державою. Старообрядництво в часи Петра I остаточно сформувалось не лише як релігійний, але і як соціальний рух протесту суспільства проти перетворення російської держави в абсолютну монархію.

1. Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. Восьмая дополнительная книга. История распоряжений по расколу. – С.Пб., 1863. – 656 с.
2. Волошин Ю.В. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів першої половини XVIII ст. // Київська старина. – 2001. – № 3.
3. Костомаров Н.И. История раскола // Вестник Европы. – 1865. – 4.
4. Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и Стародубье XVII – XVIII вв. Вып. I. – Киев, 1895. – 596 с.
5. Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье в XVII-XVIII вв. – Киев, 1893. – 284 с.
6. Лилеев М.И. Очерк миссионерских мер по обращению в православие Стародубских и Черниговских раскольников до времен Екатерины II // Черниговские епархиальные известия. Приложение. – 1895. – № 5.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 2002. – Т. 2. – 608 с.
8. Смирнов П.С. История русского раскола старообрядства. – С.-Пб., 1895. – 316 с.
9. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Выпуск I. Лазар Баранович. – Харьков., 1885.
10. Указы Св. Синода о расколе давних времен // Черниговские епархиальные известия. Приложение. – 1865. – № 1.
11. Чернігівські Афіни. – К., 2002. – 189 с.

В статтє рассматриваются отношения православной церкви со старообрядцами Черниговской епархии во второй половине XVII – начале XVIII веков.

The problem of the relationships between the Orthodox Church and the Old Believers of the Chernigiv eparchy from the second part of the XVII century to the beginning of the XVIII century is discussed in this article.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477)"18-19"

Людмила Костенко

ШЕВСЬКИЙ КУСТАРНИЙ ПРОМИСЕЛ НА ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПОЛІССІ (друга половина ХІХ – 60-і роки ХХ століття)

У роботі досліджується історія розвитку шевського кустарного промислу на Лівобережному Поліссі, асортимент, крій, технологія виготовлення взуття, а також побут і звичаї кустарів.

Ключові слова: швець, кустар, шевський кустарний промисел, виготовлення взуття, чоботи „втяжки”, кроєне взуття, побут шевців, шевські звичаї.

У другій половині ХІХ століття більша частина України входила до складу Російської імперії. Історико-етнографічний регіон Лівобережне Полісся займала Чернігівська губернія. За сучасним адміністративно-територіальним поділом сюди належать північні райони Київщини, Чернігівщини та Сумщини. У другій половині ХІХ століття більшу частину товарів для населення виготовляли кустарі. Разом з тим відбувалося становлення промислового виробництва. Розвиток кустарних та капіталістичних підприємств став можливим після скасування кріпацтва та утвердження ринкових відносин.

Шкіряні кустарні промисли були предметом вивчення ще у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття як одна з галузей державної економіки. Вчених цікавили ареали поширення кустарних промислів, економічні та технологічні проблеми кустарів, асортимент виробів тощо. За радянського часу вони мало вивчалися. Крім того, кустарництво, яке тоді було у підпіллі, вважалося пережитком капіталізму та переслідувалося владою. Єдиним виданням з цього напрямку знань була книга Г.Й.Горинь «Шкіряні промисли Західних областей України другої половини ХІХ – початку ХХ століття». (К.1986)

Ми зупинимося на шевському кустарному промислі, одному з найпоширеніших на Лівобережному Поліссі. Завдання роботи – дослідити розвиток шевського кустарного промислу, асортимент, технологію виготовлення взуття, а також побут і звичаї кустарів. В основу дослідження покладені відомості з друкованих джерел другої половини ХІХ – початку ХХ століття та польові матеріали автора, зібрані упродовж 2005 – 2007 років.

РОЗВИТОК ШЕВСЬКОГО КУСТАРНОГО ПРОМИСЛУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – 60-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Шкіряне взуття довго було привілеєю заможного населення, з часом увійшло у побут простих людей. У кінці ХVІІІ століття, за відомостями А. Шафонського, чоботи носили тільки жителі південно-східної частини тодішнього Чернігівського намісництва (частина сучасної Полтавщина), а населення її середньої та північно-західної територій (власне Чернігівської землі) було взуте у лапті та постолі,

© Костенко Людмила Анатоліївна – науковий співробітник Музею народної архітектури та побуту України НАН України (м. Київ).

плетені з лика ¹. З другої половини XIX століття завдяки розвитку кожум'яцького та шевського промислів шкіряне взуття стало більш поширеним.

Шевський кустарний промисел краще розвивався у бідній на ґрунти північній частині Чернігівської губернії, де кустарі, мало прив'язані до землі, займалися ремеслом цілий рік та шукали для свого товару ринки збуту. У південній частині губернії, де населення жило переважно із землеробства, шевці працювали тільки у зимовий час, більше на замовлення, ніж на ринок.

У другій половині XIX – на початку XX століття найбільшими шевськими кустарними осередками Чернігівської губернії були Семенівка, Березна, Короп, Глухів, Ічня, Чернігів, Борзна, Середина-Буда (нині Сумщина), Літки (тепер належить до Київщини), Почеп (тепер територія Росії). На початку XX століття Чернігівська губернія за кількістю кустарів, котрі працювали на ринок, була однією з перших у Росії. Чи не найголовнішим її кустарним пунктом було село Семенівка (4 794 кустарів) ². Друге місце належало містечку Березні, де працювало до 2 000 шевців, не враховуючи жінок і дітей до 13 років ³.

Більшість кустарів були малоземельними або безземельними ⁴. У Коропі, за відомостями місцевого дослідника, вони були відірвані від землі і жили виключно промислом ⁵. Шевці Березни половину або третину землі здавали в оренду, оскільки їм вигідніше було займатися ремеслом ⁶. Серед кустарів були і заможні землероби, як родина шевця І.І. Моторого із села Семенівки. У його батька було 10 дітей, із них 6 синів, які шили чоботи. Родина мала коня, півтора гектара землі, яку обробляла самостійно ⁷.

Шевський кустарний промисел Лівобережного Полісся пережив період успіху та часи напруженої боротьби за існування. З другої половини XIX століття шевці багато шили взуття та добре заробляли. Ближче до кінця XIX століття їх почали витісняти з ринків російські шкіряники, у яких товар був дешевший та якісніший. Ці обставини не призвели до знищення промислу, навпаки тоді число шевців, за даними дослідників, зросло ⁸. На початку XX століття їх стало ще більше. Про це говорять такі цифри: у 1898 році шевців у Чернігівській губернії було 3 000, у 1914 році – 10 987 ⁹. Шевський кустарний промисел розвивався завдяки кмітливості шевців, які в пошуках заробітку вирушали на села.

З появою на ринку російського взуття прибутки кустарів зменшилися ¹⁰. Якщо раніше пару чобіт вони продавали за 4-5 рублів, то тепер за 2 рублі ¹¹. Добре заробляли кустарі лише восени, коли зростав попит на їх товар. Зокрема, шевці Березни у серпні, вересні та жовтні отримували за свою працю по 15-18 рублів, усі разом вони шили близько 1000 пар чобіт у день ¹². Після Різдва попит на взуття падав, і ціна на нього знижувалася ¹³. Зимових заробітків шевцям вистачало тільки на гас. Про умови праці кустарів містечка Березни писав тодішній дослідник: „Біля вікна, на колодах, сидять бліді, понурі, зі скуйовдженим волоссям, з тмяним поглядом, як люди перевантажені роботою, вузькогруді, невисокого зросту шевських справ майстри. Зайняті всі, батько з синами, дід з онуками, зять з тестем, майстер з учнем. Сплять не більше 4-х годин, живляться хлібом, огірками і картоплею” ¹⁴.

Розвиток промислу залежав від умов закупівлі сировини та збуту товару. Багато кустарів через відсутність обігових коштів працювали на скупників, якими були купці та багаті шевці. Вони поставляли їм шкіру та забирали вже пошиті чоботи. У Семенівці на місцевих і приїжджих скупників працювало близько 4 200 кустарів ¹⁵. Заробляли шевці мало, зокрема кустарі Коропа отримували за пошиту пару 75 копійок або 1 руб ¹⁶. Багато з них потрапляли у фінансову залежність від скупників і віддавали їм виготовлені чоботи за безцінь. Частина шевців послугами посередників не користувалася. Гроші для придбання товару вони позичали „на віру” у заможних людей, борг віддавали вже після продажу взуття ¹⁷. Описані обставини негативно впливали на розвиток промислу. Щоб звільнитися від боргу, кустарі шили взуття швидко і неякісно. Заможні шевці купували шкіру безпосередньо у виробників. Кустарі Березни привозили її з Седнева –

найбільшого кожум'яцького осередку Чернігівської губернії. Деякі кустарі співпрацювали з банками. Відомо, що шевці Семенівки з часів непу користувалися банківськими векселями¹⁸. Невелика частина кустарів була засновниками кредитно-ощадних товариств. Така спілка існувала у Березні. Вона налічувала 800 членів, а її кредитний капітал становив 60 000 рублів¹⁹.

Шевці виготовляли взуття одноосібно або з синами чи учнями. Кустарі, які не мали коштів для придбання шкіри, наймалися на роботу до своїх багатших товаришів. Їх називали „отпарщиками”, оскільки вони отримували заробіток від кожної пошитої пари. У таких „швальнях” цілий рік з 7 ранку до 12 ночі працювало від п'яти до дванадцяти чоловік. Кращий майстер отримував за пошиту пару 80 копійок або 1 руб, гірший – 50 копійок. Господар, крім того, харчував робітників за свій кошт²⁰.

Пару чобіт майстер міг пошити за дві доби. Якщо все необхідне для цього було заготовлено заздалегідь, він справлявся з роботою за добу²¹. Протягом року шевець разом з помічниками міг виготовити до 500 пар взуття²².

Продавали кустарі свої вироби на ярмарках. Найбільше їх розходилося в період від днів святих апостолів Петра і Павла (12 липня) до святих чудотворців Кузьми і Дем'яна (14 листопада), коли люди, зібравши урожай, справляли собі обнови²³. Піком продажу взуття було свято Покрови Пресвятої Богородиці. Шевці розповідали: „На Покрову, було б у тебе 30 пар, 30 би і продав”²⁴. Докупували взуття перед Різдвом.

У другій половині XIX століття шевці Чернігівської губернії возили свої вироби на ярмарки до південних українських міст та у Новоросійський край. Кустарі Борзни, Коропа, Новозибкова продавали до 25 000 пар чобіт у землі Війська Донського та на Кавказ²⁵. Борзнянські шевці возили до 2 000 пар взуття на суму до 10 000 рублів на ближні ярмарки та у Полтаву²⁶. Шевці Олишівки близько 5 000 пар взуття поставляли київським торговцям²⁷. Кустарі Коропа торгували на ближніх ярмарках – у Понорниці, Чапліївці, Алтинівці. Вони також відправляли чоботи возами, яких налічувалося кілька десятків (у кожному вміщувалося 250 пар), на ярмарок у Полтаву. Коропські шевці перевозили чоботи і барками через Десну та Дніпро до Кременчука, Катеринослава, де успішно збували. Вони торгували самостійно або віддавали товар скупникам. Останні заробляли по 150-200 рублів від воза. До Коропа за товаром приїжджали також скупники-євреї з Єкатеринославської, Київської (м. Шпола), Полтавської (м. Золотоноша) губерній²⁸.

Частина взуття продавалася безпосередньо у кустарних осередках. Зокрема, шевці Коропа торгували ним на базарній площі з цехової ятки – спеціальної кустарної лавки, а також на шевському цеховому дворі²⁹.

Шевці Чернігівської губернії були спроможні виконати замовлення і на пошиття солдатського взуття. Під час Східної війни (1855 р.) кустарі Березни виготовили 4 тисячі пар чобіт для Сосницького ополчення³⁰.

У кінці XIX – на початку XX століття чернігівські шевці збували свій товар на південь України і навіть до Сибіру³¹. Березнянські шевці здавали чоботи у місцеві лавки, везли їх до Курської губернії, на південь та віддавали скупникам³². Останні торгували ними на чернігівських і полтавських міських ярмарках³³. Шевці Березни також продавали взуття у ближніх місцевостях – Сновську (тепер Щорс), Чернігові, Мені³⁴.

За часів непу кустарі Семенівки виготовлені чоботи складали у бочки (там вони не зминалися), а восени везли на „Вкраїну” (центральна частина України), де продавали по 2 рублі за пару. До них за товаром також приїжджали купці з Полтави, Стародуба та інших міст. Їх знали за прізвищами – Гілька, Крот, Зальопа³⁵.

Після Різдва шевці працювали „на відході” – подорожували селами. На допомогу вони брали двох підмайстрів або знаходили таких на місці. Семенівські шевці вирушили на заробітки цілими „швальнями”. Вони обшивали Чернігівщину і йшли далі на південь, бували навіть у Катеринославській губернії³⁶. Шевці оселялися в окремій родині, виготовляли взуття для всіх її членів, яких могло

бути до дванадцяти, там ночували і харчувалися, а після закінчення роботи шукали іншого замовника. Платою для них були продукти, частіше зернові. Очевидці розповідали: „Заробіток несе – муку на плечах”. Шевці подорожували селами і за радянської влади, під час війни 1941-1945 років та у післявоєнний період ³⁷.

Навчалися шевського ремесла 3-4 роки, починаючи з дванадцятирічного віку. Учні жили у майстра, за його кошт харчувалися, за навчання не платили. Вони опановували шевське ремесло і доглядали його дітей ³⁸. Спочатку майстер довіряв учню розібрати чобіт, який потребував ремонту. Після року навчання він пришивав підшву до старих чобіт, робив дрібний ремонт. Першою серйозною роботою учня було пришиття халяв до передів ³⁹.

Школи шевського ремесла організовували і повітові земства, щоб допомогти людям здобути професію. Земська навчальна майстерня деякий час діяла у селі Тихоновичах Сосницького повіту ⁴⁰. У селі Ваганичах та у слободі Радуль Городнянського повіту була пересувна шевська майстерня. Навчання там тривало 3 роки і було безкоштовним. Приймали до майстерні дітей не молодших 12 років, переважно письменних, яких формували у групи по 18 чоловік. Начальний рік тривав з 1 серпня по 1 липня, 1 місяць були канікули. Учні навчалися з восьмої години ранку до шостої вечора з двогодинною перервою на відпочинок. Випускники майстерні вмлі за малюнком або зі слів замовника викроїти та пошити селянське і міське взуття: чоботи, черевики, туфлі, щиблети, венгерки. Разом з атестатом вони отримували безкоштовний набір інструментів. У зимові місяці до майстерні на вакансії приймали всіх бажаючих. Туди також дозволяли приходити стороннім шевцям за порадами або працювати під наглядом майстра ⁴¹.

Після встановлення в Україні радянської влади кустарям заборонили самостійно працювати. Для забезпечення населення взуттям були організовані шкіряні артілі, куди кожум'яки та шевці перейшли на роботу. Такі підприємства діяли в Олишівці, Коропі, Березні, Семенівці, Літках, Ічні та інших кустарних осередках ⁴². Артільна праця була тяжкою, платня мізерною, та давалася взнаки сталінська система керівництва. Швець В.П. Жук з містечка Семенівки розповідав про ті часи: „У нас до війни була артіль інвалідів, я там з батьком працював з 12 років (не мав однієї руки). Я 27 пар (54 одиниці) заготовок за зміну шив. Пішла людина до туалету – обліковець за нею слідом, пішов покурить – на часи. Як запізнився на 7 хвилин, вже не пускали, судили”⁴³. Артіль діяли до 60-х років ХХ століття, тоді їм на зміну прийшли побуткомбінати, взуттєві фабрики.

За радянської влади шевці займалися промислом підпільно. Причиною цього був попит на взуття та мізерна зарплатня, яку вони отримували на державних підприємствах. Якщо ж ремісник хотів працювати легально, на нього накладався великий податок, який важко було сплатити ⁴⁴.

Радянська влада намагалася знищити кустарний промисел. У домівках кустарів проводили обшуки інспектори фінвідділу. Вони забирали виготовлене взуття, на майстрів накладали великі штрафи або віддавали їх до суду. Про жорстоке ставлення до кустарів у ті часи довідуємося з розповіді шевця С.М. Глебка з містечка Березни: “Батько нашив чобіт, позакидав на горище, прийшли з фінвідділу, він їх не пускав, його турнули згори, чоботи поскидали і позабирали. Батько неділю полежав і помер” ⁴⁵.

Безпечніше стало працювати кустарям за керівництва СРСР Л.Брежнєвим (середина 60-х – 70-і роки). Тоді взуття шили багато та продавали його, не ховаючись. Найпрацьовитіші ремісники стали жити заможніше. Один з них розповідав: „При Брежнєву трохи пожили люди, я хату синові побудував” ⁴⁶.

У кустарів на той час покращилася технологія виготовлення взуття. Цьому сприяв їх досвід роботи на державних взуттєвих фабриках та поява у багатьох з них швейних машинок. Серед шевців тоді виділилися „заготовщики”, які пристрочували халяви до передів. Замовлення вони отримували від своїх товаришів, яким залишалося у цьому випадку тільки пришити підшву. Деякі шевці „готовали” близько п'ятнадцяти чоловікам ⁴⁷.

До війни 1941-1945 років шевці виготовляли взуття з простого товару (полуvalu) та юхти, які їм поставляли кожум'яки. Після війни вони почали переходити на хром. Рецепт його виготовлення кустарі перейняли на державних підприємствах. Пізніше, коли радянський режим пом'якшився, хромову шкіру приносили з заводів. Крім того, у містечка, де існувало шевське ремесло, шкіру машинами привозили з Прибалтики, Росії (м. Клинці), Василькова, підосву і каблуки – з Києва, колодки – з Росії (м. Нозибків)⁴⁸. За шкірою шевці також їздили до Василькова, Москви⁴⁹.

Усе необхідне для виготовлення взуття можна було купити і на місцевих базарах та „толкучках”. У Березні у понеділок був спеціальний шевський базар, на який приходили тільки шевці. Вони обмінювалися матеріалом, купували шевські знаряддя, зокрема, дерев'яні цвяхи різного розміру, які продавалися на склянку⁵⁰.

Багато шевців збували взуття на ярмарках. Кустарі Березни возили його підводами до Мени, Седнева, Щорса, Чернігова⁵¹. Семенівські кустарі продавали свої вироби на ярмарках Новгород-Сіверського, Холмів, Понорниці, Корюківки, Чернігова та у ближніх селах. Вони також подорожували на великі відстані – до Західної України (Тернопіль), „на Вкраїну” (центральної України), до Білорусії⁵². Олишівські шевці збували свій товар у Козельці, Острі, Чернігові, у селі Чемер, де був великий ярмарок⁵³. Шевці Середино-Буди продавали взуття на Хуторі Михайлівському⁵⁴. У 50-60-х роках із Семенівки та інших великих кустарних осередків на ярмарок їхало до 50 шевців⁵⁵.

Деякі кустарі продавали товар невеликими партіями, по 4-5 пар, траплялося долали для цього великі відстані пішки. Зокрема, семенівські кустарі подорожували до Понорниці, Машева⁵⁶. Інші шевці знаходили замовників у сусідніх місцевостях. Майстер Андрій Проколіїв з Коропа обшивав села Коропського району: Нехаївку, Рижки, Шабалинів, Нові Млини, Головоньки, Керабутівку та інші. Товар замовникам розвозив на велосипеді. Він був хорошим майстром, про його чоботи казали: „Це проколіївські”⁵⁷.

Деякі шевці приймали замовлення вдома. У містечку Глухові жив знаменитий майстер М.А.Сайчук, який не тільки добре шив взуття, й створював нові його моделі. У неділю біля його хати стояли кінні вози, на яких приїжджали замовники з Шосткинського, Кролевецького та інших районів Сумської області. У нього шили взуття не тільки прості радянські громадяни, але й чиновники Глухова та інших міст⁵⁸.

Ціна хромових чобіт у післявоєнний період становила 240-270 рублів, юхтові були на 20-30 рублів дешевші. За хромові чоботи у 60-х роках платили 60-80 рублів, так само, як і за фабричні⁵⁹.

Кустарі Лівобережного Полісся масово шили взуття до 60-х років ХХ століття, доки на радянському споживчому ринку не з'явилося більше товарів. Деякі шевці Березни та Семенівки працювали до 80-х років, окремі майстри можуть виготовити взуття і сьогодні⁶⁰.

АСОРТИМЕНТ ВЗУТТЯ

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття шевці для простого населення виготовляли взуття з полуvalu (шкіри простої вичинки) та юхти (краще обробленого товару), зрідка з сап'яну (козячої шкіри)¹. Невелика група кустарів шила взуття для купців та поміщиків з дорогих видів шкір: хрому, плату, шевро, гамбургу, які поставлялися з північних російських губерній². За радянської доби кустарі шили взуття з юхти та хрому³.

Шевців, які працювали для вищих верств населення, називали „чистий мастер” або „чистодел”⁴, а створені ними вироби „чистий сапог”⁵. Вживання щодо шевця і його продукції назви „чистий”, очевидно, пов'язано з тим, що він працював з товаром, який не давав бруду. Бо в процесі пошиття юхтового взуття, майстер мав справу з дьогтем, який був чорним, від чого його одяг дуже бруднівся, крім того, ця речовина мала стійкий, неприємний запах⁶.

У другій половині XIX – на початку XX століття найпоширенішим взуттям серед простого населення Чернігівської губернії були чоботи. Жінки, крім того, носили і черевики ⁷. Дослідники того часу свідчили, що чоботи тут побутували витяжні і кроєні ⁸.

Витяжні чоботи шилися з полувалу та юхти. Нами зафіксовано два їх різновиди: перший – у якому халяви та переди були суцільні, виготовлені з одного шматка шкіри (якщо не вистачало матеріалу, то доточувався задник), у другому – переди виготовлялися окремо та зшивалися з халявою і задником, які були вирізані, як одна деталь. Витяжні чоботи доходили до колін ⁹ або були такими довгими, що їх на носі густо морщили ¹⁰. Таке взуття мало злегка підняту догори носову частину, низький каблук, набраний зі шматочків шкіри. Хто був заможнішим, замовляв його вищим. Чоботи з полувалу могли бути жовтого кольору, якого шкіра набула у процесі дублення, а також чорного, коричневого, червоного, зеленого ¹¹. Витяжні чоботи виготовляли до 50-х років XX століття¹².

Кроєне взуття більше шили з юхти. Традиційні селянські чоботи склалися з передів, халяв, які кроїлися разом із задниками, та підосви. Вони були середньої довжини або високими, під коліном фігурно вирізаними. До чоловічого варіанту з вивороту пришивалися „вуха” для зручного одягання. Переди і задники чобіт були невисокими та твердими, носок у них був округлий або до кінця злегка звужений. На місці з’єднання переду і задника було покладено два стійки. Переди святкових чобіт кроїлися „з шийкою” (чоботи „до шийок”), робочого – без неї („резні” ¹³, „у накладку”¹⁴). Каблук у них був невисокий, набірний ¹⁵. Всередині чоботи були не утеплені, лише мали шкіряну чи полотняну підкладку. Жінки у будень носили чорні чоботи, у свято червоні¹⁶. Молодь полюбляла чоботи „на рипах”. Їх робили на спеціальній підосві, яка при ходьбі рипіла. Юхтові чоботи вважалися практичнішими, ніж виготовлені з полувалу, бо змащувалися дьогтем, який не пропускав воду. Описане взуття шили до 50-60-х років XX століття ¹⁷.

Заможні чоловіки носили чоботи, які закривали коліна, щоб у холодну пору не мерзнути. Таке взуття щільно прилягало до литки та спереду мало „фартушок” – фігурну деталь, доточену до халяви. Цей вид чобіт побутував ще у 30-х роках XX століття ¹⁸.

На Глухівщині заможні чоловіки носили чоботи вище колін, з гострими носами. Їх наколінна деталь та переди оздоблювалися яскраво вишитим квітковим орнаментом, до задників кріпилися жовті ланцюжки. Їх різновидом були літні черевики у формі човника, з короткими халявами, чорного кольору, з синім відливом. Місце з’єднання халяв і передів тут оздоблювалося аплікацією зі шкіри у формі зубців ¹⁹.

Для жінок шевці виготовляли юхтові або хромові черевики з довгими халявами, які мали спереду шнурівку ²⁰. В Ічні їх шили з короткими загостреними носками, на невисокому набірному каблуку ²¹. Міщани Ніжина носили черевики з „мідними гвоздиками”, до яких одягали товсті білі панчохи²². На півночі Сумщини таке взуття робили з „тарактушками”. Воно мало дерев’яний каблук, у який швець, для досягнення звукового ефекту, насипав горох ²³.

На початку XX століття побутували чоловічі хромові чоботи „утінки”. Свою назву вони отримали завдяки довгому, шириною близько „двох пальців” носку, який нагадував качиний ніс. З такими ж передами шили і жіночі туфлі. Вони могли бути світло-коричневого кольору, спереду перехрещені „запоночками”. Каблуки у таких туфлях були набірні або дерев’яні, обтягнуті шкірою. До Жовтневої революції таке взуття було у заможного населення, пізніше його носили жінки радянських офіцерів та чиновників. А взагалі жіночих туфлів на Лівобережному Поліссі шилося мало. У Семенівці перед війною був тільки один „тухольний мастер” Йосип Месяц ²⁴.

У повоєнний час модним чоловічим взуттям були чорні юхтові чоботи з високими щільними халявами, які відкочувалися і відкривали білу підкладку з баранячої шкіри ²⁵.

До та після війни чоловіки носили чоботи під назвою „джімі”, пошиті на зразок офіцерських. Вони відрізнялися від традиційних широкими, продовгуватими носами та високими щільними халявами. „Джімі” шилися виключно з хромової шкіри і вважалися вишуканим взуттям, доступним не кожному. Їх носили „багаті кавалери на легку портянку”. З часом шевці почали виготовляти „джімі” для жінок, але з нижчими, ніж для чоловіків, халявами ²⁶.

У довоєнний та післявоєнний період побутували також „варшавські чоботи” з юхти чи хрому, пошиті за польським зразком ²⁷. До Жовтневої революції їх носили виключно купці та поміщики ²⁸. Такі чоботи відрізнялися від традиційних високими та м'якими передами і задниками ²⁹.

Приблизно у 60-х роках у моду увійшли кроєні хромові чоботи з м'якими халявами, які у литці були щільними, а нижче неї склалися у „гармошку”. Таке взуття носили чоловіки і жінки ³⁰.

У 50-60 роках шевці виготовляли жіночі чобітки під назвою „руминки”, на зразок фабричних, імпортованих з Румунії. У магазинах таке взуття купити було важко. „Руминки” шилися з чорного або коричневого хрому, мали широкі, округлі носки, короткі халявки зі шнурівкою спереду. Шнурки затягувалися у металеві кільця („пістони”). Каблук у такому взутті був середньої висоти, широкий, злегка звужений донизу („віденський”). Його робили зі шкіри або дерева (взуття „на корках”). „Дамський” майстер Федір Кравченко з Березно халявки „руминок” шив з відворотом, переди оздоблював машинною строчкою (сіточка), на боковинах робив випуклі рельєфні лінії у формі завитка, для цього на шкірі наводив контур малюнка, на нього наклеював шнурок і закріплював машинною строчкою ³¹. Зимовий варіант „руминок” утеплювався фабричним хутром ³².

У 50 – 60-х роках чоловіки та жінки також носили фетрові чоботи, виготовлені за зразком фабричних. Їх, як і „руминки”, у магазинах купити було важко. Халяви такого взуття були пошиті зі щільного білого фетру, а переди і задники з коричневої або чорної шкіри. Зовнішня сторона халяви оздоблювалася сердечком („чирвою”). Каблук у таких чоботях був невисокий 1,5 см ³³.

Останнім часом шевці виготовляли чоловічі ботинки та чоботи на замку, жіночі чоботи, туфлі, босоніжки тощо ³⁴.

ВИГОТОВЛЕННЯ ВЗУТТЯ

Швець виготовляв взуття у своєму житловому приміщенні. Його робоче місце було біля вікна, напроти печі. Виготовляв майстер взуття вручну, на колінах. У пізніші часи переди до халяв пришивав швейною машинкою. Швець сидів на спеціальному стільчику, який називався „крісло” ³⁵. Найпростіше сидіння робили з дерев'яного пенька, у якого вибирали середину, а зверху набивали шкіряні паски ³⁶. Також були стільчики на трьох ніжках, з круглим, заглибленим сидінням, виготовлені з верби. Пізніше у побут увійшли „крісла” з квадратною основою, на яку набивалася шкіра або шкіряні паски шириною три сантиметри. Оскільки майстер працював сидячи, спеціальні конструкції стільчиків мали полегшувати його фізичний стан ³⁷.

Шевці мали також невеликий столик „верстак” з висувною скринькою, у якій зберігалися інструменти. На його кришці, у двох неглибоких гніздах, зроблених з планочок, лежали залізні цвяхи та дерев'яні „шпильки” для прибиття підшви ³⁸.

Перш ніж приступити до пошиття взуття, швець заготовляв дратву, „клейстер”, „шпильки”.

Дратвою зшивали деталі чобота. Її скручували („сукали”) з кількох конопляних ниток, прикріплених до цвяха у стіні. Після того дратву покривали смолою та натирали воском, щоб була слизькою. Перед пошиттям взуття дратву потрібної довжини відрізали, кожен з її двох кінців заправляли у роздвоєну щетину дикого кабана і майстерно скручували, казали „робили рисви”. Свиняча щетина виконувала роль голки. Шили взуття обома кінцями дратви, двома руками

навперемін. Пізніше щетину замінили залізним гачком. Тоді у роботі був задіяний тільки один кінець дратви, що знижувало міцність підошви.

„Клейстру” (клей) використовували для приклеювання деталей взуття. Її виготовляли з дрібно помеленого запареного водою борошна, товченої картоплі, клею вишневого та сливового дерева. Жартома говорили, що переди у чоботях зроблені з хлібної шкоринки.

Кращим матеріалом для „шпильок” був клен. Вибір деревини пояснювали так: „Клен не боїться води, як не стій у воді, не розкисне”. В той же час остерегалися брати у роботу березове дерево, яке у воді „бубне”. Клен обстругували, сушили, різали на коліщата, які у свою чергу дрібнили на плашки і вже з них робили „шпильки”³⁹.

Мірки знімали за допомогою шнурка або смужки паперу, серед них: довжина ступні, окружність у пальцях, підйом, об’єм литки. Майстри також мали „модельки” з картону, які відповідали певному розміру і фасону взуття⁴⁰. Кроїли вироби закрійним ножом шириною „у два пальці”, щоб було видно матеріал. Це робили на спеціальній дошці, яка називалася „кройніца”. Її виготовляли з дерев м’яких порід – липи, осики, берези, клена, верби, щоб не тупився ніж. Ширина „кройніци” була близько 60 сантиметрів, довжина близько 1 метра⁴¹.

Переди кроїли з міцнішої шкіри, яка бралась зі спини тварини, на халяви ішов тонший товар, з „пахви”⁴². З середньої коров’ячої шкіри виходило 4 пари чобіт⁴³. Підосва була товстою, з конячої або волячої шкіри кустарної вичинки („чепрак”) та заводської („бланк”)⁴⁴. На підкладку („пудклейка”, „піднаряд”) використовували свинячу шкіру. Чоботи з неї шили рідко, бо вони пропускала воду. Підкладку також робили з цупкого полотна або білої баранячої шкіри⁴⁵.

Юхту перед розкроєм та пошиттям при потребі фарбували, частіше у чорний колір. Для цього на її „лице” наносили залізний купорос. Чорний колір утворювався завдяки поєднанню дубильної кислоти, якою була насичена продублена шкіра, та окису заліза. Як фарбу використовували і металеві відходи з-під точила, настояні на воді. Помашена таким розчином шкіра чорніла за добу⁴⁶. У Літках чорну фарбу отримували з бурякового квасу, який певний час тримали у залізному чавунці. Полуवाल тут фарбували у зелений колір відваром молодого листя яблуні, у жовтий або коричневий з пожовклого листя цього дерева або цибулиння⁴⁷.

Юхтову шкіру перед розкроєм для пом’якшення мастили дьогтем з боку міздри та „викачували” (розминали) руками. Цю роботу також могли доручити „юхтарю”, який виконував її на спеціальній дошці з отвором, при потребі він міг шкіру і почорнити.

Витягували халяви і переди на спеціальній дерев’яній дошці у формі чобота, яка називалася „кручок”, „крук”, „кручче”. Окремо переди витягували на „полукруччях”, одночасно на ліву і праву ногу. Щоб отримати витяжку, шкіру насаджували на „кручок” або „полукруччя”, змащені житнім тістом, і розтягували у потрібних напрямках. У Семенівці це робили за допомогою фуги – залізного інструмента, який мав стержень посередині та робочі частини (пластини) по боках. По завершенні операції витяжку закріплювали на „кручку” гвіздками і залишали сохнути. Після того знімали, мастили дьогтем та викачували руками, щоб була м’яка (тверда – „каляна”)⁴⁸.

Деякі шевці на поверхню „витяжки” наносили малюнок методом тиснення. Це робили за допомогою спеціального пристрою – „рольки”. Він являв собою рухома вісь, прикріплену до стелі ременями, на її кінці був залізний каток із зубцями довжиною близько десяти сантиметрів. Шкіру ролили на спеціальній дерев’яній дошці, яка вгиналася. У Седневі відбитки на шкірі називали „вівсянка” (ромбики), „просянка” (кола)⁴⁹.

Виготовлення кроєних чобіт починалося з пришиття („тачання”) халяв до передів. Після того з вивороту зшивалася халява із задником, для зручності її одягали на „правилля” (два довгих дерев’яних бруски).

Далі укріпляли переди і задники. Для цього у них вклеювали товсту шкіру, частіше конячу. Її можна було замінити липовою корою („лубком”), яку попередньо розмочували і обстругували за викройкою. Поверх неї накладали полотно. (Переди і задники легкого взуття укріплювали мішковиною). Далі заготовку чобота приміряли на дерев'яну колодку („копил”), яка відповідала певному розміру та фасону взуття. Якщо нога мала високий підйом, на колодку, у місці його збільшення, набивали „личини” (шматочки шкіри).

Наступний етап пошиття чобота – виготовлення підошви. Перше до колодки прибивали устілку, яка могла бути шкіряна або виготовлена з берези чи ясеня. Після того на неї за допомогою плоскогубців натягували заготовку чобота, прикріплювали її трьома цвяхами і разом з устілкою міцно стягували дратвою („циркували”). Під час цієї операції послуговувалися „кривим” шилом (дугоподібним). У чоловічих чоботах по краю устілки прибивали рант (шкіряна смужка, шириною 2 сантиметра). На товстій підошві він міг бути відсутній. Після цього ближче до каблука клали „вимостку” – шматочок шкіри або липову пластину, з розрахунку на те, що остання утопчється (тепер супінатори) ⁵⁰.

Щоб чоботи рипіли, „вимостку” робили з двох шкіряних пластин. Вони вирізалися „хвостиком”, склалися лицем до лица і приживлялися з одного кінця маленьким цвяшком. Таку „вимостку” виготовляли з товстої шкіри („хунтовий товар”) або тонкої, яку для набуття міцності тримали в солярці. При ходьбі пластини рухалися в сторони та рипіли.

Товар для підошви намочували водою і для щільності вибивали молотком. Після того його приживляли до колодки цвяхами і разом з рантом обрізали „рантовим” ножем. Тоді проколювали шилом підошву, брали шпильку, яку до того тримали в зубах і одним ударом молотка забивали. Для надійності взуття підбивали у дві шпильки. Підошву також могли пришити дратвою. Тоді на її поверхні робили неглибокий надріз, всередині якого ховали шов ⁵¹. Підошву також приклеювали смолою.

Наостанок робили каблук („підбор”). Його набирали з обрізків шкіри („ласкуття”) та прибивали довгими дерев'яними цвяхами („колеєм”). Верх каблука усаджували дрібними залізними цвяхами. Зверху могли прибити підкову або металеві косячки. Дерев'яні каблуки вистругували з вільхи, яка була легкою на вагу ⁵².

Готовий чобіт звільняли від колодки. Для цього по підошві злегка били молотком, щоб відстали цвяхи, якими вона була прикріплена. У колодці також був отвір, куди вставляли спеціальний ключ, за допомогою якого її витягували. (Колодка складалася з двох деталей, верхньої – „гестки” і нижньої – „поноски”).

Після цього чоботи мали пройти кінцеву обробку. Щоб виявити виступаючі „шпильки”, взуття одягали на залізну „лапу” і стукали по підошві молотком. Зачищали їх „рашпілем”, а також „драчкою, терпушком, шкурочкою, скляночкою”. Щоб надати заднику потрібної форми, його відтягували „клесачкою”. Шви на поверхні задника вирівнювали „відводкою”, яку перед тим нагрівали. У чоловічих чоботах рант робили зубчастим. Для цього нагрівали на вогні рантове коліща, занурювали його у чорний віск і проводили по шкірі. Якщо рант не накочували, він був непомітним. За допомогою нагрітого на вогні „хумеля” прогладжували („косували”) торцеву частину підошви та змащували її воском. Нагрітим „амбузом” прогладжували („косували”) підошву та каблуки ⁵³. Після того трохи намочували халяви, вставляли у них „правиля” і клали у тепле місце для надання їм стрункості. Якщо халяви треба було розширити, між „правилями” вставляли клин („стрілицю”). Якщо їх хотіли зробити „гармошкою”, шкіру придавлювали кліщами, формуючи 4-5 кілець, далі вона осідала сама ⁵⁴.

У кінці чоботи глянцеювали воском, полірували гладенькою паличкою ⁵⁵. Їх також покривали „глазуррю”, яку купували у магазинах ⁵⁶.

ПОБУТ ТА ЗВИЧАЇ ШЕВЦІВ-КУСТАРІВ

Кустарі мали своєрідні побут та звичаї. На Лівобережному Поліссі ще у кінці XIX століття існували ремісничі цехи. Раніше вони виконували завдання організації виробництва, збуту продукції, охорони економічних інтересів ремісників, а також брали участь в охороні та обороні міста¹. З часом частина цих функцій втратилася. У цеховиків Коропа і Ніжина від старого устрою залишилася взаємодопомога при продажі виробів². Чернігівські цеховики збиралися раз на рік на обід, вносили до спільної каси гроші, які використовували на оздоблення церковного іконостасу та на позички своїм членам³.

У середовищі цеховиків ще у першій половині XX століття побутувало свято вшанування вогню. Його відзначали восени, коли дні ставали коротшими і з'являлася потреба працювати при світлі. У містечку Березні зміни у роботі кустарів визначали за молотьбою гороху: „Як горох по дорозі валяється – починають уже ввечері робить”⁴. Вшановували вогонь у одне із християнських свят. Тоді шевці збиралися за святковим столом, запалювали велику свічку власного виготовлення, вечеряли, співали. У Березні розповідали: „На Покрову лампу святять, щоб робить увечері. Заможують ... називається христять лампу”⁵. У Семенівці шевці за святковим столом збиралися двічі. Перші „засідки” у них були на Першу Пречисту (Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня), коли багатші кустарі наймали на роботу „отпарщиків” і ставили для них могорич – кварту горілки (пляшка на 4 літри). На Другу Пречисту (Різдво Пресвятої Богородиці, 21 вересня) робітники переходили до роботи при світлі, і хазяїн влаштував для них „другі засідки”⁶.

У кустарів зберігався звичай запалювати у церкві свічки власного виготовлення на великі християнські свята. Очевидно, він пов'язаний зі вшануванням вогню. У Березні приносили свічки до храму на Різдво, Воскресіння Христове, Покрову⁷. Кустарі Борзни запалювали їх у церквах 1 листопада – у своє цехове свято Кузьми і Дем'яна⁸. Шевці Олишівки у великі річні свята приносили на богослужіння шість великих зелених свіч. Вони розташовувалися по обидва боки церкви, по 3 чоловіки, один за одним, двоє з них відділялися від своїх рядів і з запаленими свічами прямували у вітвар, один у східний, другий у західний, і там стояли, доки читалося Євангеліє, потім цією ж дорогою поверталися назад. Старший серед них („старшинець”) відвідував церкву з символом влади – жовтою очеретяною палицею. Вона була висотою близько двох аршинів (1,4 метра), мала великий срібний набалдашник з протягненими у нього різнокольоровими стрічками. „Старшинець” тримав її у руках, не торкаючись землі. У інший час палиця зберігалася у церковній ризниці⁹.

Будні шевців були одноманітними. Щоб якось себе розважити, вони заводили у помешканнях пташок – щиглів та чижів. „Мій батько шие, на його плечах або на голові сидить щиголь, співає”. „Строчиш машинкою чи ніж гостриш об камінь – щиголь співає, аж заливається”. Шевці також підторговували пташками, на яких було багато замовників. У Чернігові за чижа платили 1 руб¹⁰.

Пташок ловили за допомогою спеціальних пристроїв – сільця або западні. Сільцем називали мотузяну петлю, яку розміщували на дереві. Коли пташка ставала на неї лапкою, кінець мотузки тягнули і вона опинялася у пастці. Западня мала вигляд клітки, з незалежними боковими частинами – „западками”. До неї пускали щиглицю, яка своїм родичам „давала склик”. „Западки” у цей час відкривали, у їх середині була приклеєна „підманка” – насіння конопель, соняшнику, яблук. Коли пташка направлялася до наживи, „западки” зачинялися, і вона опинялася у пастці. Тримали пташок усю зиму, на Благовіщення або перед Великоднем їх випускали на волю¹¹.

Шевці були носіями фольклорних традицій. У їх середовищі побутували приказки, анекдоти, бувальщини та жарти.

З приказок довідуємося про значення шевського ремесла для родини шевця. „Якби шевцеві не клесачка, то він брехав би, як собачка”, „Якби шевцеві не

правило, то його б скривило”, „Якби шевцеві не щетина, то пропали б жінка і дитина”¹².

У середовищі шевців побутував анекдот, у якому протиставлялися українці та росіяни. „Кацап і українець засперечалися, чия мова краща. Кацап каже – голянице, а українець – халява– а– а –а”¹³.

Період фінансової скрути, який наставав після Різдва, шевці виразили у такій приказці: „Сонце вгору, шевці вниз”¹⁴. Технологію заправлення конопляної дратви у свинячу щетину вони передавали учням алегорично: „Як заженете свиню у коноплі, будете сапожниками”¹⁵. У Березні про якість взуття жартували: „Гарантію даю, що від Покрови до Вознесіння будеш носити”, маючи на увазі відстань від храмів Покрови Пресвятої Богородиці до Вознесіння Хрестового. Або казали: „Моє діло з рук збути, а з ніг вони самі звалиться”¹⁶.

У середовищі шевців народилися своєрідні мовні кліше, які характеризували неякісний товар та його виробників. Погано виготовлені чоботи називали „лепеники”, „перепічки”, їх виробників – „колупанці”, „партачі”¹⁷.

Про одного з них розповідали бувальщину. „У шевця не було вичиноної устілки, то він одрізав із живої, з шерстю. Дядьки розпізнали, кажуть – тікай з базару, бо тебе поб'ють. А він – я сам їх шукаю. Побачив того дядька – на твої гроші назад, я тобі не тії чоботи продав. Я зробив попу з Брусилова, він просив вставити устілку з шерстю, щоб нога не потіла. Так той дядько ще й могорич йому поставив, щоб залишив йому попові чоботи»¹⁸.

Серед шевців побутували різні вірування та уявлення. Збираючись на торг, вони зверталися за допомогою до Бога: „Дай Бог продать”. Щоб чоботи добре розходилися, на перші зароблені гроші плювали або торкалися ними товару¹⁹.

Чоботи на ярмарку вихваляли так: „Добренні і пошиті ловко”²⁰.

Подаємо розповідь шевця Григорія Михайловича Михальова із села Олишівки Чернігівської області про його промисел у післявоєнний період.

„Після війни було важко. Тоді пуд муки продавали за 800 рублів. Ми з батьком круглий год сапожничали, чинили, то у нас був хліб і до хліба, а люди ж пухлі були. З 4-х ранку до 12 ночі три пари чобіт у нас виходило. Ми шили простий товар – пришви, витяжки, бабам на Десні на льоду більйо стіраць, і хромові чоботи шили. Ми добре робили, то люди до нас ішли. А як будеш перепічки ліпить ...

Я возив чоботи у Чемер на базар. А тоді ж вечірки... Ми пошили шість пар женських хромових чобіт, глазур навели, так вони аж мигають. Як найшло баб... Мені чоботи. – Пожалуйста. Скільки? – 200 рублей. Забрали три пари. А у вас іще є? – Зараз принесу. Одна дівка хромові помірjala. Скільки? – Сімсот, но хромові. Нікому не давайте, я зараз побіжу до матері, принесу гроші. Як окружили мене – приніс, розмели. Батько мені казав по 175 рублів продавати, а я по 200. Одна пара осталась. Баба – Синок, у мене не хватає грошей. А скільки у вас грошей? –160. Натє.

На другий раз взяв 5 пар чобіт, веде мене дівчина до своєї матері. А там дівчат повна печ, красавиць таких, що і в Олишівці нема. Наділа – оце чоботи! Крутиться. Скільки? – 700 рублей. Мати витягує зі столика. Оце поросят продала, дочкам чоботи куплю. Забрали у мене 5 пар по 700 рублей”²¹.

Згідно з викладеним матеріалом, зробимо висновки.

У другій половині XIX – на початку XX століття шевський кустарний промисел Чернігівської губернії був важливою галуззю економіки Російської імперії, за радянської влади розвивався підпільно. Кількість шевців за царизму постійно зростала, у радянський період зменшувалася через репресії.

Кустарі постійно боролися за право на працю, вони вистояли конкуренцію російських шевців та спроби знищення радянською владою. Шевці залишили свої позиції тільки після того, як у магазинах з'явилося вдосталь фабричного взуття.

За царизму шевці виготовляли просте та вишукане взуття, проте найбільше так званого селянського. За радянської влади його асортимент змінився завдяки новим уподобанням населення.

Кустарі належали до активного прошарку суспільства, вони знаходили нові ринки збуту, успішно вели комерційні справи.

Шевці постійно розвивали своє ремесло – освоювали нові технології та інструменти, використовували для пошиття взуття нові види шкір. Деякі їхні вироби можна вважати зразками народного мистецтва.

1. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.,1851. – С. 32.
2. Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К.,1989. – С. 23; Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Ч.,1914. – С. 25, 26.
3. Рыбалкин М. Картинки действительности // Селянин., 1912. – № 18. – С.561.
4. Покульский Н.А. Краткие очерки... – С. 28.
5. Шостак И. Коропские сапожники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 6-7. – С. 156.
6. Записано у с. Березному від шевця Лозка П.Д.
7. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І., 1924 р.н.
8. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С. 27.
9. Там само. – С.28; Плавтов Л. Краткий обзор ... – С. 25.
10. Каталей В.И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – Т.1. – Спб., 1892. – С.285.
11. Шостак И. Коропские сапожники ... – С.163.
12. Рыбалкин М. Картинки действительности ... – С.5 63.
13. Каталей В.И. Кустарная промышленность ... – С. 286.
14. Рыбалкин М. Картинки действительности ... – С.562, 563.
15. Плавтов Л. Краткий обзор ... – С.25.
16. Шостак И. Коропские сапожники... – С.162.
17. Рыбалкин М. Картинки действительности ... – С.564.
18. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., 1925 р.н.
19. К вопросу о березнянских сапожниках // Селянин. – 1912. – № 20. – С. 631.
20. Записано у м. Семенівці від шевця Верховня О.І., 1932 р.н.
21. Записано у с. Березному від шевця Слісаренка М.М., 1929 р.н.
22. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 163.
23. Каталей В.И. Кустарная промышленность ... – С. 286.
24. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К., 1923 р.н.
25. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С.27.
26. Домонтович М. Черниговская губерния. – Спб. 1865. – С.602.
27. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С. 27.
28. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 162.
29. Шостак И. Коропские сапожники. – С. 162.
30. Домонтович М. Черниговская губерния. – С. 599.
31. Плавтов Л. Краткий обзор ... – С. 27.
32. Каталей В.И. Кустарная промышленность ... – С.387.
33. Рыбалкин М. Картинки действительности. – С. 563.
34. Записано у с. Березному від дочки шевця Кроток Г.І.,1934 р.н.
35. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., 1925 р.н.
36. Плавтов Л. Краткий обзор ... – С. 25, 26.
37. Записано у м. Семенівці від шевця Бондаренка М.М.,1931 р.н.
38. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є.
39. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., 1928 р.н.
40. Сапожная и портняжная мастерская в с. Тихоновичах Сосницкого уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №1. – С.16.
41. Радульская учебная сапожная мастерская // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №3. – С. 51– 53.
42. Польові дослідження автора.
43. Записано у м. Семенівці від шевця Жука В.П., 1923 р.н.
44. Польові дослідження автора.
45. Записано у с. Березному від шевця Глебка С.М., 1955 р.н.
46. Записано у м. Семенівці від шевця Жука В.П.
47. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І.
48. Записано від шевців Березного та Семенівки.
49. Записано у м. Коропі від дочки шевця Токаревої О.А. та у м. Глухові від онука шевця Савчука В.В.
50. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.,1930 р.н.

51. Записано у с. Березному від шевця Лозка П.Д.
  52. Записано у м. Семенівці від шевців Моторого І.І та Кейкуха Г.Є.
  53. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., 1932 р.н.
  54. Записано у м. Середина-Буда від шевця Сербінова М.П., 1928 р.н.
  55. Записано у м. Семенівці від шевця Жука В.П.
  56. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
  57. Записано у м. Коропі від дочки шевця Токаревої О.А.
  58. Записано у м. Глухові від онука шевця Сайчука В.В.
  59. Польові дослідження автора у м. Семенівці.
  60. Польові дослідження автора.
- ***
1. Степовая Н. Малорусская народная одежда // Киевская старина. – 1893. – №12. – С. 449.
  2. Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Ч., 1914. – – С. 102.
  3. Польові дослідження автора.
  4. Польові дослідження автора.
  5. Шостак И. Коропские сапожники // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. – № 6-7. – С. 163.
  6. Запис у м. Семенівці від Старошука В.Я., 1938 р.н.
  7. Пономарьов Н.В. Краткий обзор кустарных промыслов. – Спб., 1898. – С. 83.
  8. Там само; Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К., 1989. – С. 30.
  9. Польові дослідження на Лівобережному Поліссі. Чоботи з колекції Музею народної архітектури та побуту України НАН України.
  10. Записано у м. Середина-Буда від шевця Шаматульського В.В.
  11. Записано у с. Літки Броварського району Київської області від шевця Пучка П.П., 1928 р.н
  12. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І., 1930 р.н.
  13. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
  14. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
  15. Польові дослідження автора.
  16. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 34.
  17. Польові дослідження автора.
  18. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
  19. Записано у м. Глухові від Савицької Р.П.
  20. Польові дослідження автора.
  21. Черевики з музейного фонду Краєзнавчого музею м. Ічні Чернігівської області.
  22. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині // Українське гончарство. – О. 1994 – 1995. – №2. – С. 38.
  23. Записано у м. Середина-Буда від шевця Шаматульського В.В.
  24. Польові дослідження автора у Семенівці, Березному, Коропі.
  25. Записано у м. Коропі від Іванченко Л.Ф., 1936 р.н.
  26. Польові дослідження автора у Березному, Коропі, Глухові.
  27. Польові дослідження автора у Середино-Буді, Березному, Коропі, Літках.
  28. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 163.
  29. Польові дослідження автора в Олишівці і Середино-Буді.
  30. Записано у селі Літки Київської області від Краснощок Г.Ф., 1927 р.н.
  31. Записано у селі Березному від шевця Кравченка Федора Івановича.
  32. Зберігаються у краєзнавчому музеї с. Хоробичі Городнянського району Чернігівської області.
  33. Записано у м. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
  34. Польові дослідження автора.
  35. Польові дослідження автора.
  36. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
  37. Записано у м. Коропі від Токаревої О.А., шевця Верченка І.Я. та у с. Седневі від Кожум'яченка М.О.
  38. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І. та у с. Літках від шевця Слюсаря Г.М. 1924 р.н.
  39. Дослідження автора у Семенівці, Олишівці, Березному, Коропі.
  40. Польові дослідження автора.
  41. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К., у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
  42. Записано у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
  43. Шостак И. Коропские сапожники ... – С. 162.

44. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М. та у с. Березному від шевця Слісаренка М.М., 1929 р.н.
45. Записано у с. Семенівці від шевця Барабаша М.К., у м. Березному від шевця Кравченка Ф.І, у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
46. Польові дослідження автора.
47. Записано у с. Літках від шевця Пучка П.П.
48. Записано у м. Седневі від шевців Куся П.І., Шевченка М.П., 1921 р.н., у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І, у м. Семенівці від шевця Барабаша М.К.
49. Записано у м. Семенівці від шевців Старошука В.Я., Кейкуха Г.Є.
50. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у с. Березному від шевця Слісаренка М.М., у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., у м. Середина-Буда від шевця Шаматувського В.В.
51. Записано у с. Березному від шевців Слісаренка М. М., Кравченка Ф.І., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у м. Коропі від шевця Верченка І.Я.
52. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І., у м. Глухові від майстра по ремонту взуття Кононенка М.І., 1924 р.н.
53. Записано у м. Березному від шевців Глебка С.М., Глебка І.Г., 1924 р.н., дочки шевця Кроток Г.І., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у м. Семенівці від шевця Моторого І.І.
54. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я., у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
55. Покульский Н.А. Краткие очерки ... – С.30.
56. Записано у с. Березному від шевця Слісаренка М.М.

***

1. Балущок В. Світ Середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С.13,16-17.
2. Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К., 1989. – С. 28.
3. Каталей В.И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний // Отчеты и исследования по кустарной промышленности России. – Спб., 1892. – Т.1. – С. 303.
4. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
5. Записано у с. Березному від шевця Слісаренка М.М.
6. Записано у м. Семенівці від шевця Верхавня О.І., 1932 р.н.
7. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Ч., 1874. Кн. 5. – Кн.5. – С. 139.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Ч., 1874. – Кн. 6. – С. 450.
9. Шишацкий-Ильич А. Местечко Олишевка. – Ч., 1854. – С. 21.
10. Записано у с. Березному від шевців Глебка С.М., Лозка П.Д.
11. Записано у с. Березному від шевця Глебка С.М.
12. Василенко В.И. Опыт толкового словаря по народной технической терминологии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству 12 Археологического съезда. – Х., 1902. – С. 211.
13. Записано у м. Коропі від шевця Верченка І.Я.
14. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
15. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.
16. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
17. Записано у м. Семенівці від шевця Кейкуха Г.Є., у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М., у с. Семенівці від шевця Моторого І.І.
18. Записано у с. Березному від шевця Кравченка Ф.І.
19. Записано у м. Семенівці від шевця Моторого І.І.
20. Записано у с. Березному від шевця Глебка С.М.
21. Записано у с. Олишівці від шевця Михальова Г.М.

В работе исследуется история развития сапожного кустарного промысла на Левобережном Полесье, ассортимент, крой, технология изготовления обуви, а также быт и обычаи кустарей.

Ключевые слова: сапожник, кустарь, сапожный кустарный промысел, изготовление обуви сапоги „втыжки“, кроеная обувь, быт сапожников, обычаи сапожников.

In work the history of development of a shoe handicraft craft on Levoberejne Polissia, technology of manufacturing of footwear, and as a life and customs handicrafts is investigated.

Key words: shoemaker, handicraft, shoe handicraft craft, manufacturing of footwear, boots "vutijaki", modeling footwear, life of the shoemakers, customs of the shoemakers.

Павло Ямпонець

РІВЕНЬ ТА СКЛАД ХАРЧУВАННЯ РОБІТНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В 20-і РОКИ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджується питання енергетичного рівня та якісного складу харчування як одного з найважливіших показників добробуту робітників державної промисловості України в 20-і роки XX століття. На підставі аналізу статистичних джерел та монографічної літератури підкреслюється факт недостатнього вивчення цієї проблеми. Застосувавши порівняльну характеристику, автор побудував динамічний ряд змін у рівні харчування робітників окремих виробничих галузей та населених пунктів республіки, з'ясував вплив витрат на харчування на формування структури робочого бюджету, а також оцінив рівень та склад харчування через порівняння із фізіологічними нормами та довоєнними даними 1913 р.

Ключові слова: харчування; робітники державної промисловості; бюджет; вартість бюджетного набору; фізіологічні норми.

Актуальність теми. Суттєвим фактором, що визначає матеріальне становище громадян, є енергетичний рівень та якісний склад їх харчування.

Оцінка стану матеріального забезпечення трудящих завжди тісно пов'язана не тільки зі станом їх прибутків, але і з вивченням видатків, тобто з дослідженням бюджетів населення. Головною структурною частиною видаткової статті бюджету є витрати на харчування. Саме стан харчування найчутливіше характеризує рівень життя населення взагалі. Питання вартості харчування, його питомої ваги у видатковому бюджеті робітників, відношення цього показника до прибутків взагалі та заробітної плати зокрема майже не знайшли висвітлення у працях науковців. До того ж у роки радянської влади інформація про харчування робітників промисловості України періоду непу досить часто замовчувалась або відверто фальсифікувалась. І дотепер нема жодної узагальнюючої історичної наукової праці, яка була б присвячена вивченню рівня та стану харчування населення УСРР в 20-і роки XX століття.

Мета дослідження. На основі вивчення та узагальнення архівних і статистичних джерел, наукових публікацій здійснити комплексний динамічний аналіз енергетичного рівня та якісного складу харчування робітників державної промисловості України в роки непу.

Завдання дослідження.

- проаналізувати стан висвітлення проблеми, узагальнити історичні надбання;
- дослідити енергетичний рівень, якісний склад харчування робітників державної промисловості України у великих, середніх і малих містах (за кількістю мешканців) та за головними галузями промисловості республіки в межах трьох хронологічних періодів: 1921-1923 рр., 1924-1927 рр., 1928-1929 рр.;
- провести порівняльний аналіз обсягів споживання в розрізі основних груп продуктів харчування рослинного і тваринного походження з фізіологічними

© Ямпонець Павло Віталійович – старший викладач Чернігівської філії Рівненського інституту слов'янознавства КСУ.

нормами та оцінити рівень і склад харчування через зіставлення із довоєнним рівнем 1913 р.

Історіографія.

У роботі І. Дубинської вперше в українській історіографії було здійснено спробу проаналізувати енергетичний рівень харчування і порівняти його з рівнем заробітків трудящих [9]. Безперечно, дані автора цікаві, однак страждають вузькорегіональністю і не дають уявлення про стан харчування робітників у межах усієї України. Більшу цінність для дослідника проблеми являють пізніші роботи І. Дубинської, де були подані дані про зміни в бюджетних ресурсах та їх структурних елементах у цілому по республіці, а також у розрізі окремих промислових виробництв, проведена детальна характеристика обсягів споживання продуктів харчування та його якісного складу [10;11]. За тією ж структурою, що і І. Дубинська, провели своє дослідження рівня харчування київських робітників у 1923 році І. Горелик та І. Ліпкес [6]. Зміни в рівні харчування розглядалися авторами за професійним складом робітників з постійним порівнянням з довоєнним рівнем. Суттєвими недоліками цієї роботи можна вважати вузькорегіональність розгляду проблеми. В цьому ж зв'язку робота М. Буяновера теж розглядає обсяги споживання лише на прикладі Донбасу [2]. Особливу цінність для дослідника проблеми являє робота І. Дубинської, видана у 1928 році, яка була, по суті, квінтесенцією всіх попередніх її праць [12]. Автор зробила детальний аналіз ролі харчування у видатковій частині бюджету робітників УСРР з 1920 по 1927 рік. Дуже багато уваги І. Дубинська приділила висвітленню питання про якісний склад харчування та його раціон. Особливим здобутком роботи було те, що заробітна плата, ціни, обсяги споживання продовольчих та промислових товарів розглядалися автором у контексті їх впливу на рівень життя трудящих. Значний інтерес представляє також робота відомого економіста Г. Полляка, де поданий динамічний аналіз бюджету робітників за період від 1922 до 1927 року [16]. Автор охарактеризував ціни та їх вплив на видаткову частину бюджету і зокрема головну його частину – харчування. Були також зібрані дані про енергетичний рівень харчування в порівнянні з довоєнним. На жаль, динамічні показники по харчуванню подані в середньому по СРСР, щодо українських робітників і рівня їхнього харчування, то автор оперує інформацією лише в межах Донбасу і тільки за 1923 та 1924 роки. Як вважає економіст Г. Полляк, для проведення динамічного аналізу всіх показників матеріального рівня на основі бюджетних обстежень, у тому числі витрат на харчування, треба брати за базовий період грудень 1922 року [16, с.11]. Однак ми не згодні з цією думкою, бо, по-перше, вона випадає з динамічних рядів 1921-1922 років, по-друге, заробітна плата в грудні була значно більшою у зв'язку з передсвятковими виплатами, тому ця база не може достовірно відобразити характер динамічних змін бюджетних ресурсів взагалі, а також їх структурних складових частин, у тому числі витрат на харчування.

Чи не єдиною роботою, яка цілком присвячена питанню харчування робітників республіки, була праця В. Нифонтова [14]. Автор висвітлив рівень та обсяги споживання продуктів харчування та його якісний склад як по СРСР, так і по Україні. Вдалим був порівняльний аналіз споживання основних поживних речовин (білків, жирів та вуглеводів) із фізіологічними нормами, що дало змогу прослідкувати за якісними змінами в харчуванні.

У 50-х – 60-х роках не вийшло жодної статті, не говорячи вже про монографії, де б проблема харчування робітників УСРР у 20-і роки отримала більш-менш повне висвітлення. В загальних працях з історії народного господарства та історії робітничого класу є лише епізодичні згадки про харчування, і це при тому, що в них були цілі розділи, присвячені матеріальному становищу трудящих [7;13;23]. Так, К.Шиян обмежився лише згадкою, що з 1921 по 1925 рік збільшилося споживання цукру. Г.Діденко говорить лише про видатки на харчування за один 1925 рік, не подаючи порівняння з попередніми роками, а А. Матюгін зовсім відмовився від аналізу обсягів споживання харчових продуктів у межах України.

Ігнорування проблеми харчування або ілюстративне відображення в роботах істориків та економістів післявоєнних десятиріч продовжується і донині. Деяким винятком на цьому тлі є праця М. Бойка, де автор говорить про можливість всебічного вивчення харчування робітників у 20-і роки шляхом ґрунтового аналізу бюджетних обстежень [1].

Питома вага заробітної плати в прибутках та витрат на харчування у видатках робітничого бюджету у 1920-1923 рр. вказує на те, що відсоток заробітної плати в прибутковому бюджеті збільшився з 37,5% у 1920 році до 76,3% у 1923 році, а витрати на харчування навпаки зменшилися з 70,1% у 1920 році до 36,5% у 1923 році [11, с. 32,35; 19, с. 281, 282]. Треба підкреслити, що бюджет робітників у 1920 році був дуже напружений через незначну частку заробітної плати в загальній сумі прибутків. Тому робітники змушені були поповнювати свій прибутковий бюджет за рахунок продажу власних речей, ведення підсобного господарства і т.д., що разом навіть перевищувало питому вагу заробітної плати. Найвищий відсоток заробітної плати у прибутках робітників зафіксовано в 1923 р. по гірничому виробництву – 84,8%, у них же найменші витрати на харчування – 30,3%. Найнижчий відсоток заробітків мав місце у 1923 році у харчовиків 52,3%, проте найвищий відсоток витрат на харчування – 48,1% [11, с. 33, 38]. У даному випадку цю закономірність можна пояснити дією закону Енгеля, суть якого полягає в тому, що розмір прибутків бюджету перебуває у зворотній залежності з видатками на харчування. Енгель також вважав, що саме питома вага витрат на харчування є найточнішим показником рівня життя населення. Однак дослідження встановило, що тільки рослинне харчування виправдовує положення Енгеля, яке він переніс на все харчування. Окремо зазначимо, що саме у 1920-1923 роках харчування населення міст УСРР складалося в основному із продуктів рослинного походження, які давали до 91,3% усіх калорій добового раціону у 1920 році, 87,5% – у 1922 р. та 85,8% – у 1923 р. [14, с. 27, 54; 17, с. 12; 18, с. 28; 23, с. 20]. Таким чином, закон Енгеля нами застосовано правильно.

Беручи до уваги деякі особливості харчування населення українських міст, вітчизняними дослідниками для розрахунків та аналізу калорійності та хімічного складу добового раціону було взято таку кількість основних поживних речовин на одного дорослого їдця: 100 грамів білків, 60 грамів жирів та 510 грамів вуглеводів, що разом дають 3059 калорій [14, с. 39]. Окремо треба звернути увагу на те, що при обстеженні стану харчування доводиться мати справу з цілими сім'ями, члени яких за віком та статтю різні, а отже, сім'ї мали різний рівень споживання. У зв'язку з цим було введено умовну споживчу одиницю – їдця (дорослий працездатний чоловік віком від 18 до 59 років), до якої прирівнювали усі інші категорії (немовлята, жінки, люди похилого віку). Звичайно, що таке спрощення мало суттєві недоліки. Так, І. Дубинська вважає, що споживчий масштаб "їдець" зменшує необхідну норму білків та енергії, тому що показник не досить точний [10, с. 54]. Однак альтернативи цьому еквівалентові так і не було запропоновано, тому і ми змушені користуватися саме ним. До кінця 1922 року середня кількість теплової енергії, яку одержували від їжі робітники української промисловості, була недостатньою навіть для виконання помірної роботи, не кажучи вже про важку. Показник калорійності особливо знизився в лютому 1922 року і становив 70% фізіологічного мінімуму [14, с. 27; 16, с. 11, 51].

Цей час можна вважати апогеєм голоду після неврожаю 1921 року. Але навіть кращий за врожайністю 1920 рік теж не дав трудящим належного рівня енергетичного забезпечення. Так, за перше півріччя 1921 року робітники важкої індустрії одержували менше 2000 калорій в добовому раціоні [1, с. 119]. Тільки на початку 1923 року енергетичний рівень добового харчування робітників досяг фізіологічного мінімуму, а до кінця року на 24,5% перевищив його [7, с. 238; 16, с. 11, 51]. Щоб мати точніше уявлення про калорійність харчування трудящих республіки, порівняємо цей показник з енергетичним рівнем 1913 року. Харчування промислових робітників у 1920-1922 роках за енергетичною цінністю було значно

меншим, ніж у довоєнний час. У розрізі населених пунктів енергетичний рівень харчування у великих містах знизився до 66% довоєнного рівня, у середніх – до 88%, у малих – до 79% [16, с. 11, 51; 17, с. 13]. Серед великих міст у добовому раціоні більше калорій мали робітники Києва. Значно гіршим у цьому відношенні було становище трудящих Катеринослава. У 1920 році калорійність їхньої їжі становила 66% до фізіологічної норми [15, с. 23; 17, с. 13]. Трохи в кращому становищі були робітники середніх міст. Так, у Чернігові в 1920-1921 роках калорійність добового раціону становила 2623 і 2905, таким чином, не набагато відставала від фізіологічного мінімуму [15, с. 26; 22, арк. 21]. Найнижчий енергетичний рівень харчування трудящих республіки по відношенню до норми 1913 року був зафіксований у першій половині 1922 року, коли він становив 66,7% [14, с. 17]. Тільки наприкінці 1923 року калорійність добового раціону досягла довоєнного рівня, а по деяких галузях виробництва навіть перевищила його. Так, гірники та хіміки мали калорійність харчування відповідно на 15,8 та 24,1% вищу за рівень 1913 року [12, с. 95]. Трохи не досягли норми 1913 року тільки металурги та харчовики. Щодо якості харчування, то при аналізі калорійності вона оцінюється через співвідношення в загальній енергетичній масі їжі калорій рослинного та тваринного походжень. Однак, як вважає економіст В. Ніфонтов, "такій методиці оцінки якості харчування притаманна значна умовність" [14, с. 27, 34]. Ми в головному з ним згодні і вважаємо, що доцільніше проводити аналіз даних, розділивши дві основні групи на менші, а останні – на окремі продукти. Але щоб визначити загальні закономірності і особливості змін в якості харчування робітників, почнемо свій аналіз саме з розподілу усіх продуктів на дві великі групи – рослинного та тваринного походження. За період з 1920 по 1923 рік харчування трудящих республіки поступово ставало повноціннішим та збалансованішим саме за рахунок збільшення споживання високоякісних продуктів тваринного походження. Так, якщо в лютому 1920 року калорій тваринного походження в добовому раціоні трудящих було 174, то вже у листопаді 1923 року – 332. [11, с. 32, 40; 20, с. 283]. Щодо місячного раціону, то в 1920 році на одного їдця припадало 140,8 фунта продуктів рослинного і 8,82 фунта тваринного походження, а в 1923 році ці показники відповідно становили 150,3 та 21,6 фунта [15, с.28; 16, с.43; 20, с.284]. Як бачимо, споживання продуктів першої групи за період дослідження збільшилося лише на 6,7%, у той час, як споживання продуктів тваринного походження більш ніж удвічі [14, с. 35; 20, с. 283]. Скорочення споживання продуктів рослинного походження відбувалося за рахунок зменшення в місячному раціоні саме хліба, житнього борошна та круп, що становило на кінець 1923 року проти 1922 року 1,5-2 рази [12, с. 93]. Споживання ж продуктів тваринного походження збільшилося в результаті зростання споживання м'яса. Так, у 1923 році порівняно з 1920 роком споживання м'яса зросло на 88,1%, молока – на 243%, яєць – на 66% [16, с. 68, 70]. Однак, незважаючи на це, група продуктів рослинного походження завжди за обсягами значно переважала групу товарів тваринного походження. Головне місце в харчуванні трудящих УСРР у 1920 – 1921 роках займала група хлібних продуктів, на долю якої в 1920 році припадало в середньому 66% калорій добового раціону, в тому числі у населення великих міст – 68%, середніх – 62%, малих – 71% [17, с. 18]. До групи хлібних продуктів належали: хліб печений, борошно, крупи та бобові. Хліб разом з борошном давав трудящим 78% калорій від усієї групи хлібних товарів, у той час як на долю круп припадало 20%, а бобових – лише 2% [8, с. 13; 15, с. 29]. Виходячи з цього, розглянемо детальніше споживання хліба у 1920 – 1923 роках. Спочатку необхідно звернути увагу на те, що споживання хлібних продуктів взагалі та хліба зокрема відрізняється стабільністю протягом періоду дослідження. Так, у 1923 році порівняно з 1920-им споживання хліба робітниками зменшилося лише на 1% [11, с. 32, 40; 15, с. 35]. Однак при аналізі споживання конкретних продуктів хлібної групи виявляється, що за цей час відбулося зменшення споживання хліба та борошна, вироблених з жита, в 2 рази і збільшення споживання хліба та борошна

пшеничного в 4 рази [11, с. 37]. У цілому в місячному раціоні робітника в 1922 році на хліб припадало 45,7%, у 1923 році – 41,9% від всіх спожитих продуктів харчування [14, с. 49, 52]. Уся ж група продуктів рослинного походження займала в раціоні робітника в 1922 році 89,8%, а в 1923 році – 85,8% [14, с. 45; 16, с. 61]. В цей же час відсоток продуктів тваринного походження становив відповідно 8,8% та 12,3% від загального обсягу споживання [11, с. 40; 14, с. 50]. Друге місце за розмірами споживання займала картопля. В 1922 році відсоток її споживання становив 18,2% у місячному споживанні продуктів харчування робітничим класом, а в 1923 році збільшився до 26,1% [11, с. 32; 12, с. 94; 16, с. 62].

Щодо продуктів тваринного походження і зокрема м'яса, то вони займали в раціоні робітників дуже незначне місце. У 1922 році робітники споживали в середньому всього 2%, а в 1923 році лише 4,5% на місяць [21, с. 20, 23]. Таким чином, оцінюючи загальний стан місячного раціону харчування робітників, необхідно зазначити, що за 1921-1923 роки він відрізнявся одноманітним, в головному хлібно-овочевим складом. Незважаючи на значне збільшення в раціоні трудящих високоякісних продуктів тваринного походження, їх споживання все ж таки було недостатнім, а саме на кінець 1923 року в 10 разів менше фізіологічної норми. [16, с. 35].

Завершуючи аналіз стану харчування робітників республіки, ми можемо констатувати, що його енергетичний рівень протягом 1920 – 1922 років не забезпечував у переважній більшості відновлення фізичних сил трудящих, а сприяв лише підтриманню життя. Тільки з другої половини 1923 року калорійність досягла фізіологічної норми і навіть почала перевищувати рівень 1913 року, що може говорити про її задовільний стан на той час. Однак якість харчування на кінець 1923 року була незадовільна. Необхідної пропорції між споживанням продуктів рослинного і тваринного походження досягти так і не вдалося.

На загальному тлі позитивних зрушень, що сталися протягом 1924-1927 років у динаміці роздрібних цін та рівні заробітків трудящих, відбулися кардинальні зміни в структурі бюджету міського населення УСРР і перш за все його видаткової частини, зокрема витрат на харчування. Темпи зростання заробітків робітників промисловості республіки випереджали темпи підвищення видатків на харчування, що можна вважати позитивним фактором, який свідчить про оздоровлення бюджету трудящих. Витрати на харчування в цей же час перебували на відносно стабільному рівні, не відрізняючись значними коливаннями, і, що головне, мали помітну тенденцію до зменшення. Так, якщо в січні 1925 року робітники витрачали на харчі 33,5% свого заробітку, то в жовтні 1927 року – 27,3% [3, с. 84, 85; 5, с. 32; 12, с. 33]. Іншими словами, у 1927 році робітники витрачали на харчування трохи більше четвертої частини від загальної суми заробленого. Згадаємо, що наприкінці 1922 року цей показник дорівнював 50% [13, с. 168; 16, с. 37].

Позитивні зрушення в бюджеті трудящих вплинули на кількісний та якісний склад їх харчування. Калорійність їжі, що відображає кількісний стан харчування протягом 1924-1927 років, була значно вищою у робітників, ніж у базовому 1913 році. Однак якісний склад харчування і перш за все вміст білків у раціоні перевищував довоєнний рівень тільки з 1926 року.

Питома ж вага білків тваринного походження в їжі робітників республіки у 1926-1927 роках переважала рівень 1913 року на 20,4-31% [4, с. 124; 5, с. 32; 12, с. 33; 16, с. 36]. Перевищення споживання жирів у цей же час становило 44%-52% [4, с.83; 5, с.34]. При цьому кількість вуглеводів мала постійну тенденцію до зниження починаючи з 1925 року в порівнянні з 1913 роком, що пояснювалось зменшенням у раціоні харчування картоплі та хліба. Взагалі треба зазначити, що енергетичний рівень та хімічний склад їжі робітників української промисловості за 1924-1927 роки значно перевищував і показники фізіологічного мінімуму. Показники калорійності харчування у 1924 році були більшими порівняно з фізіологічним мінімумом на 20,3%, у 1925 році – на 11,2%, 1926-ому на – 16,4%, а

у 1927 році на – 18% [3, с. 84-85; 4, с. 82; 5, с. 32; 19, с. 54-55]. Як ми вже зазначали раніше, загальним показником якості є співвідношення вмісту тваринних та рослинних білків у їжі, яке відповідно до фізіологічної норми повинно дорівнювати відношенню 1:2 [16, с. 36-37]. У 1925-1927 роках воно було перевершене на користь білків тваринного походження. При нормі 35% тваринних білків у добовому раціоні 1925 року вони становили 39,5%, у 1926 році – 41,0%, а у 1927 році – 43,3% [4, с. 82; 5, с. 32; 12, с. 33; 16, с. 36]. Важливе значення для оцінки якості харчування має також зіставлення кількості тваринних жирів із загальним вмістом вуглеводів у добовому раціоні трудящих, яке повинно відповідати відношенню 1:10 [16, с. 35, 37].

Цей фізіологічний рівень був досягнутий робітниками української промисловості у 1926-1927 роках. Таким чином, стан харчування робітничого класу у 1925-1927 роках був на високому рівні, а також відрізнявся значно кращим якісним складом, показники якого були вищими як за фізіологічний, так і за рівень 1913 року.

Позитивні зрушення у стані харчування робітників чітко відобразилися в поліпшенні місячного раціону споживання окремих продуктів. Так, споживання яєць зросло у 1927 році на 288%, вершкового масла на – 65,8%, молока – на 22,6%, м'яса та м'ясних продуктів на – 20,7% проти 1924 року [8, с. 13; 18, с. 48; 19, с. 260; 20, с. 260]. Зменшилася кількість хліба, картоплі та рослинної олії. Навпаки споживання цукру у 1927 році значно зросло, перевищивши цей показник 1924 року на 28,4% [19, с. 293, 294].

Безперечним є той факт, що чим вищий прибуток сім'ї, тим кращий стан її харчування взагалі, та значно вищий рівень споживання саме високоякісних продуктів тваринного походження. Так, найбільш матеріально забезпечені сім'ї, де річні видатки на дорослого їдця становили більше 728 карбованців, споживали у 1927 році майже в 7 разів більше вершкового масла, в 4 рази більше яєць, у 2 рази більше молока та цукру, ніж сім'ї з найменшими видатками (до 320 крб.) на рік [12, с. 56; 16, с. 37; 19, с. 294]. Хоча кількість робітників з високою заробітною платою (більше 150 крб. на місяць) зросла у 1927 році у 23 рази проти 1924 року, але в загальній кількості працюючих ця група становила всього 4,9%, тому загальний стан харчування визначався іншою групою із середнім заробітком від 60 до 100 карбованців, що становила 45,6% від усіх робітників, зайнятих у державній промисловості [3, с. 84, 86; 4, с. 27, 40; 5, с. 82; 19, с. 284; 20, с. 259]. Раціон харчування цієї групи відрізнявся від стану харчування найменш оплачуваної групи також значно вищим вмістом саме високоякісних продуктів тваринного походження, відсоток калорій яких був на 10-20% більший [12, с. 56; 19, с. 268, 279].

Розглянемо детальніше споживання окремих продуктів у розрізі промислових виробництв, а саме кам'яновугільного та металообробного, де зосереджувалась переважна більшість (49,1%) робітничого класу УСРР [8, с. 13]. Зокрема, для раціону харчування робітників кам'яновугільного виробництва характерні типові для всієї промисловості республіки поліпшення якості харчування, що проявились у зменшенні споживання продуктів рослинного походження та збільшенні в раціоні високоякісних тваринних продуктів.

Так, споживання житнього хліба гірниками зменшилося у 1927 році на 66,5%, картоплі – на 9,7%, рослинної олії – на 8,2%. Одночасно дуже інтенсивно зросло споживання свинини – на 334,8%, яєць – на 93,1%. Щодо стану харчування у 1927 році робітників металообробного виробництва, то тут характерне значне збільшення споживання хліба житнього – на 36,6%, рослинної олії – на 3,45%, у той же час у середньому по республіці ці показники мають тенденцію до відчутного зниження, відповідно на 52,6 і 3,7% [3, с. 60, 67; 5, с. 20, 29; 12, с. 34; 18, с. 54-55]. Для металургів характерне значне збільшення споживання у 1927 році молока, вершкового масла та яєць відповідно на 22,9%, 56,5% та 77,2% у порівнянні з 1925 роком [3, с. 64, 66; 5, с. 25, 30; 19, с. 293]. У місячному раціоні як гірників, так і металургів споживання яловичини зменшилось і натомість значно збільшилось

споживання свинини (яка подешевшала в цей час) та цукру робітниками обох виробництв.

Якщо провести зіставлення наведених даних споживання окремих продуктів харчування робітниками цих основних промислових виробництв між собою, то чітко простежується факт того, що місячний раціон харчування металургів був насиченішим високоякісними м'ясо-молочними продуктами, ніж це мало місце у гірників. Це знайшло також чітке відображення в тому, що вміст тваринних білків у добовому раціоні робітників металообробної галузі на 32,0%, а тваринних жирів на 23,8% вищий, ніж цей показник у гірників [3, с. 70, 77; 5, с. 28; 19, с. 275].

Отже, раціон харчування робітників металообробної промисловості характеризувався вищими якісними показниками, але нижчим енергетичним рівнем у порівнянні з робітниками кам'яновугільної галузі, які споживали на 11,5% більше вуглеводів за рахунок картоплі та хліба [3, с. 67, 70; 5, с. 29-30]. Споживання картоплі було вищим у робітників добувної галузі у 1927 році на 26,9% [5, с. 28-29; 19, с. 295]. Розглянемо споживання окремих продуктів робітниками найбільших промислових центрів України. Обсяги та якісний склад харчування робітників великих міст республіки значно покращали у 1927 році порівняно з 1925 роком, особливо це характерно для продуктів тваринного походження. Так, споживання свинини збільшилося у Харкові на 114,1%, у Дніпропетровську – на 101,7%. Також значно зросло споживання молока, вершкового масла та цукру. Чи не єдине скорочення у Харкові було у споживанні яловичини. За обсягами споживання з 1925 року лідирує Київ. У 1927 році на 180% збільшилося споживання житнього хліба робітниками Харкова і на 3,2% картоплі [3, с. 64, 67; 5, с. 28, 30]. Навпаки, трудящі Дніпропетровська в цей час скоротили споживання хліба на 63,5% за рахунок споживання пшеничного хліба, яке зросло на 38,2%. Незначний ріст маємо також по вживанню олії в цьому місті – на 1,9% [3, с. 66, 76; 5, с. 20, 29]. Таким чином, більш раціонально та якісно харчувалися робітники міста Дніпропетровська у 1927 році. Вони вживали більше високоякісних продуктів тваринного походження, а саме м'яса яловичини на 21,8%, свинини – на 36,3%, молока – на 41,7% та масла вершкового на 11,3% більше, ніж робітники промислових закладів міста Харкова [3, с. 74, 76; 5, с. 22, 27]. Щодо загальних обсягів споживання в цілому по республіці, то цей показник зріс у 1927 році по всіх продуктах на 5,2%, зокрема споживання продуктів рослинного походження збільшилося на 2,6%, а тваринного значно інтенсивніше на 11,2% у порівнянні з 1925 роком, що переконливо підкреслює факт значного поліпшення якісного складу та загального рівня харчування українських робітників [16, с. 12, 14; 19, с. 290-291].

Як уже підкреслювалось раніше, стан харчування – найбільш важливий та чутливий показник загального рівня добробуту трудящих, тому значне його поліпшення у 1927 році, безумовно, підтверджує факт порівняно кращого матеріального становища робітничого класу української індустрії, що було зумовлене одночасним зростанням номінальних заробітків та зниженням загального рівня роздрібних цін. У сприятливих умовах кон'юнктури народного господарства значно поліпшилися обсяги, енергетична цінність та якісний склад харчування трудящих. При цьому витрати на харчування зменшувались і становили у робітників чверть від прибутків. Виходячи з вищевикладеного, ми повинні констатувати, що добробут робітників державної промисловості УСРР у 1924-1927 роках справді поліпшився.

Значне подорожчання життя, що сталося наприкінці 20-х років, зумовило у свою чергу негативні зміни в структурі прибуткового та видаткового бюджету робітничого класу України. Так, питома вага заробітної плати в прибутках робітників у 1929 році зменшилась до 73,8% проти 88,2% у 1928 році [17, с. 2, 5; 20, с. 260]. Навпаки, видатки на харчування збільшилися до 50,3% від усіх витрат у 1929 році проти попереднього року, коли вони становили 46,6% [17, с. 4,5; 19, с. 295]. Падіння купівельної спроможності номінальної заробітної плати у 1929 році, що пов'язувалося з інтенсивним підвищенням роздрібних цін у той час, як наслідок,

мало погіршення стану харчування населення міст республіки. Так, загальна калорійність добового раціону робітників знизилась у 1929 році проти 1928 року на 5,5% [17, с. 2, 4; 19, с. 296]. При цьому якісний склад їжі теж бажав бути кращим. У раціоні 1929 року калорій від продуктів тваринного походження було на 29,4% менше, ніж у попередньому році [17, с. 4, 5; 20, с. 261]. За цей же час падіння вмісту білків та жирів тваринного походження становило відповідно 17,2% та 36,1% [17, с. 2, 4; 20, с. 270]. Навпаки, рослинні продукти, вживання яких поступово знижувалося у 1924-1927 роках, у 1929 році збільшилося на 8,2% проти попереднього року [19, с. 298; 20, с. 294]. Звичайно, що цей факт можна пояснити намаганням населення якось компенсувати втрати від нестачі високоякісних продуктів тваринного походження. Особливо чітко простежується зменшення енергетичного рівня добового харчування робітників у 1928-1929 роках при порівнянні цих показників з довоєнною базою. Так, калорійність їжі робітників у 1929 році порівняно з 1913-им знизилася на 4,4% [17, с. 2, 5; 19, с. 286]. Загальна кількість білків у раціоні – на 7,2% і в тому числі вміст білків тваринного походження знизилась на 1,6% [17, с. 2, 5; 20, с. 263]. Щодо споживання тваринних жирів, то воно теж впало на 13,4% у 1929 році порівняно з базою [17, с. 4, 5; 19, с. 294; 20, с. 264]. У 1929 році добовий раціон робітників української промисловості значно збіднів, особливо на продукти тваринного походження в порівнянні як з попереднім роком, так і з 1913 р.

Дефіцит продуктів харчування призвів до погіршення якісного та енергетичного складу добового раціону трудящих республіки у 1928-1929 роках. Зменшення споживання м'яса та м'ясних продуктів у 1929 році проти попереднього року на 27,6%, звичайно ж, вплинуло негативно на увесь білковий раціон робітничого класу УСРР [17, с. 19]. Населення частково компенсувало нестачу м'ясних продуктів збільшенням споживання яєць (які подешевшали у 1929 році). З метою поповнити енергетичний рівень їжі, робітникам нічого не залишалося, як збільшити споживання рослинних продуктів і насамперед хліба та рослинної олії. Так, вживання житнього і мішаного хліба зросло у 1929 році проти минулого року відповідно на 16% та 11,1%, а використання рослинної олії – на 19,4% [17, с. 4, 6]. Тут треба зазначити, що якісний склад хліба, що споживався, теж погіршав, бо майже повністю із раціону було виключено пшеничний хліб.

Важливим фактором в оцінці матеріального становища трудящих республіки є також вартість харчування. За 1928-1929 роки цей показник виявив негативну тенденцію до підвищення. Якщо брати вартість харчування для найбільших виробництв республіки, то з'ясується, що у 1929 році робітники кам'яновугільної та металообробної промисловості в місяць витрачали на харчі на 11,9% більше, ніж у попередньому році, а металурги ще значніше – на 13% [17, с. 15, 19; 19, с. 295-296; 20, с. 268]. Отже, в умовах зростання витрат на харчування добробут трудящих, безумовно, погіршився. Дорожнеча харчів примушувала відмовлятися від високоякісних м'ясних та молочних товарів і замінювати їх дешевшими рослинними продуктами. Результатом цього було загальне збіднення раціону харчування, зниження його енергетичної цінності та якісного складу.

Висновки

Період 1921-1923 рр. характеризується значними негативними явищами в енергетичному рівні та якісному складі харчування робітників державної промисловості України. Зокрема, в 1920-1922 рр. калорійність харчування була достатня лише для підтримання життя, а енергетичний рівень наблизився до фізіологічної норми та показників 1913 р. тільки наприкінці 1923 року. Необхідної позитивної пропорції споживання продуктів тваринного та рослинного походження досягти в той час так і не вдалося.

У сприятливих умовах кон'юнктури народного господарства 1924-1927 рр. значно поліпшились обсяги, енергетична цінність та якісний склад харчування робітників державної промисловості УСРР. Позитивні тенденції в динаміці кількісних та якісних показників харчування були помітні протягом усього цього періоду (особливо при порівнянні з 1913 роком).

Внаслідок об'єктивних та особливо суб'єктивних причин (державна політика) наприкінці 20-х років ХХ століття ускладнилась економічна ситуація, а отже, відбулися суттєві негативні зрушення в рівні та складі харчування трудящих України. Дорожняча харчів примушувала робітників відмовлятися від м'ясних та молочних продуктів і заміняти їх дешевими продуктами рослинного походження, що призводило до загального збідніння раціону харчування, зниження його якісного складу.

1. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. Анализ массовых статистических источников 20-х – 30-х гг. / Н. К. Бойко. – М.: Высшая школа, 1990. – 155 с.
2. Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923 – 1924 гг. / М. Буяновер // Статистика труда в Донбассе. – 1924. – №1. – С.14-34.
3. Бюджеты робітників і службовців в 1925 р. Статистика України. №155. Серія X. Статистика праці. – Т.ІІІ. – Вип.1. – X., 1929. – XXІІ. – 110 с.
4. Бюджеты робітників і службовців в 1926 р. Статистика України. №167. Серія X. Статистика праці. – Т.ІІІ. – Вип.2. – X.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. – IV. – 182 с.
5. Бюджеты робітників і службовців у листопаді 1927 р. Статистика України. №168. Серія X. Статистика праці. – Т.ІІІ. – Вип.3. – X., 1929. – 83 с.
6. Горелик И., Липкес И. Киевский рабочий в 1923 г. Бюджеты, питание, жилищные условия, быт / И.Горелик, И.Липкес.–К.: Киевский губпрофсовет, 1924. – 98 с.
7. Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921-1925 гг. / Г. Диденко. – К.: Акад. наук УССР, 1962. – 374 с.
8. Динаміка народного господарства України (1921/1922, 1924/1925 гг.). – X., 1926. – 150, 13 с.
9. Дубинская И. Натуральная заработная плата рабочих Харькова с июня 1920 г. по июль 1921 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. – X., 1921. – Вып.2. – С.77-82.
10. Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса зимой 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. – X., 1923. – Вып.4. – С.123-150.
11. Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в ноябре 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. –1924. – №3. – С.32-40.
12. Дубинская И. Бюджеты рабочей семьи в 1925-1927 гг. Данные текущего обследования / И. Дубинская. – X.: Украинский рабочий, 1928. – 95 с.
13. Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства / А. А. Матюгин. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 364 с.
14. Нифонтов В. П. Состояние питания городского населения с 1919 по 1923-1924 сельскохозяйственный год / В. П. Нифонтов // Состояние питания городского населения СССР в 1919-1924 гг. – Т.ХХХ. – 1926. – Вып.1. – С.27-54.
15. Питание населения Украины зимой 1920-1921 г. Статистика Украины. Серія V. Статистика обмена, распределения и потребления. – Т.І. – Вып.1. – X., 1923. – XXVІІІ. – 38 с.
16. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922-1927 гг. – М.: Статиздательство ЦСУ СССР, 1929. – Вып.1. – 100 с.
17. Бюджеты робітників і службовців у 1928-1929 році: ІІ. Поточні щомісячні бюджеты робітників за 1928-29 р. Статистика України. Серія X. Статистика праці. Т.ІІІ. Вип.2. – X., 1930. – №192. – 42 с.
18. Состояние питания городского населения СССР в 1924/1925 сельскохозяйственном году. – М., 1926. – 125 с.
19. Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921-1928 гг. – X., 1928.
20. Україна. Статистичний щорічник ЦСУ УСРР 1929. – X., 1929. – 436 с.
21. Центральный державный архив вищих органів влади і управління України.-Ф.582. Статистические сведения по обследованию питания городского населения по Екатеринославской губернии. (1922 г.). – Оп. 1. – Од.зб.205. – Арк.23.
22. Чернігівський обласний державний архів.-Ф.Р-942. Статистические сведения по обследованию состояния питания населения Черниговщины за 1921 г. – Оп. 1. – Од.зб.4580.– Арк.37.
23. Шиян К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921-1925 гг.) / К. Шиян. – К.: Держполітвидав, 1959. – 304 с.

В статье исследуется вопрос энергетического уровня и качественного состава питания как одного из важнейших показателей благосостояния рабочих государственной промышленности Украины в 20-е годы ХХ столетия. На основании анализа статистических источников и монографической литературы подчеркивается факт недостаточного изучения этой проблемы. Используя

сравнительную характеристику, автор построил динамический ряд изменений в уровне питания рабочих отдельных производственных отраслей и населенных пунктов республики, выяснил влияние расходов на питание на формирование структуры рабочего бюджета, а также оценил уровень и состав питания через сравнение с физиологическими нормами и довоенными данными 1913 г.

The article deals with the problem of energy level and qualitative composition of nourishment as one of the most important measure of Ukraine industry workers well-being in the 20-th of the XX century. According to the statistic source analysis and monographic literature the author underlines the lack of investigation of this subject. On the basis of comparative characteristic the author built the dynamic number of changes in workers nourishment of some branches of industry in several districts of the country. He investigated the influence of expense in nourishment and workers budget structure formation, compared the nourishment with physiological standards and facts of 1913.

Key words: nourishment; state industry workers; budget; cost of budget produkt set; physiological standards.

ПИТАННЯ БЛАГОУСТРОЮ ПОЛТАВСЬКОЇ, ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОГО МАЛОРОСІЙСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА КНЯЗЯ О.Б. КУРАКІНА

Стаття присвячена різноплановій діяльності О.Б. Куракіна. Увагу звернуто на питання гармонізації відносин людини та природи.

Ключові слова: генерал-губернатор, князь, місто, розбудова, дороги, сади.

Актуальність питання. Одним із важливих напрямків сучасних досліджень в Україні є вивчення діяльності вітчизняних вчених, державних та громадських діячів. Історичний процес наповнюється іменами, що збагачують наші знання про роль особистостей в історії як держави, так і певних регіонів. Дослідження досвіду попередників у різних сферах діяльності перетворюється на довідковий матеріал, який, окрім наукового значення, характеризується значним позитивним емоційним потенціалом.

Мета роботи. Дослідження практичної діяльності першого малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна, який доклав чимало зусиль до перебудови губернських і повітових центрів, його ролі у благоустрої краю, яка охоплюється поняттями відповідальність і професіоналізм.

Історіографія. Нами не виявлені наукові дослідження безпосередньо за визначеною темою. Епізодично подають окремі дані О.М. Білоусько, В.І. Мірошниченко [1], К. Ширяєва [6]. Основні положення статті базуються на матеріалах Полтавської вченої архівної комісії та роботах І.Ф. Павловського (поч. ХХ ст.).

Результати дослідження. 27 лютого (10 березня) 1802 року Олександр І видав указ, за яким створено дві губернії – Полтавську і Чернігівську. Вищою посадовою особою місцевої адміністрації був малоросійський військовий генерал-губернатор, у його віданні до 1836 року перебували обидві губернії, для керівництва якими 1802 року в Полтаві створена канцелярія [1].

Першим генерал-губернатором призначено князя Олексія Борисовича Куракіна. Це був талановитий, освічений, широкого світогляду адміністратор, ініціативний та спостережливий. Був послідовним у досягненні поставлених цілей і надзвичайно працездатний [2, 3]. Ми знайдемо багато підстав для визначення його працездатності вражаючою.

Тактовний у спілкуванні з людьми, князь Куракін водночас був наполегливим і вимогливим, коли це стосувалося державних справ. Вивчаючи архівні справи за період його управління губернією, І.Ф. Павловський констатував наявність власноруч написаних ним пропозицій, вказівок тим чи іншим установам. Він сам укладав повідомлення за всіма справами у міністерства та інші вищі органи, постійно виїжджав у повіти, вивчав стан справ [2]. Губернатор був головним і абсолютним господарем у губернії, видавав усі важливі розпорядження [4]. Усе, що робилося Думою для упорядкування, наприклад, міста Полтави, переважно відбувалося не за її ініціативи, а за розпорядженням начальства. За І.Ф. Павловським, архіви зберігають накази генерал-губернатора або губернатора

© Гармаш Тетяна Петрівна – доцент кафедри екології Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

щодо ремонту мостів, упорядкування вулиць, спуску води тощо [5].

На початку XIX століття у зв'язку з адміністративними реформами велика увага була приділена розвитку губернських і повітових центрів [1].

О.Б. Куракін запланував низку будівель у Полтаві і Чернігові. Першого травня 1803 року імператор писав князю: «Про будівництво нових приміщень у ввірених вам губерніях за змістом доповідей цих розрахунків на всі будівлі суми у зазначені терміни будуть вам асигновані зі скарбниці ... і взагалі доручаю на ваш розгляд, де і які приміщення з визначеної суми побудувати визнаєте ви зручним і необхідним» [2, с. 16]. Куракін користувався довірою імператора Олександра I, до нього приязно ставилися державні діячі того часу Кочубей, Трощинський, Новосільцев, Лопухін та ін., що сприяло успіху у всіх його клопотаннях, а головне – в асигнуванні необхідних коштів. Чимало допомагав видатний державний діяч того часу, рідний брат О.Б. Куракіна. Розпочате грандіозне будівництво вимагало великих магістральних доріг між містами. Пояснюючи вимоги відносно насадження вздовж доріг дерев, генерал-губернатор зазначив: «...посадка дерев необхідна саме для місцевостей без лісу, щоб захистити мандрівників від постійних нещасть, які заподіюють снігові замети. До того ж, я не примушую висаджувати кореневих дерев, це верби, що приймаються скрізь і які нічого не коштують...» [6, с. 62].

25 березня 1804 р. О.Б. Куракін писав брату: «Справа великих доріг і шляхів завершена на моє задоволення. ... Думка п. Кочубея про складність збереження дерев по обидва боки шляхів, зрозуміло, не потребує заперечення, але саме тому не варто використовувати дерева рідкісні й дуже красиві. ... Я тієї думки, що корисна справа, чим більш складна, тим більше вимагає уваги, щоб вона справдилася ... » [2, с. 71].

Генерал-губернатор прокладав дороги там, де було необхідно, а якщо на їх шляху протікали річки, вимагав зводити мости. Ентузіазм і зацікавленість князя у цій справі проявляється в тому, що він особисто пропонував малюнки запланованих мостів і навіть поручнів до них. Дерев'яний міст через Ворсклу в Полтаві був також зведений за наказом О.Б.Куракіна у дуже стислий термін. Послугувалися ним полтавчани і гості міста більше ста років [2].

На особливість українських доріг свого часу звернув увагу князь І. Долгорукий. Подорожуючи до Києва 1817 року, він записав: «Дороги тут обсажені деревами» [6, с. 62]. Це не лише здивувало його, а й сподобалося, оскільки нічого подібного в Росії не бачив [6].

За наказом князя, деревами були обсажені всі старі й нові кладовища [2].

Сміливими були плани кн. Куракіна щодо гідротехнічних споруд на території Полтавської і Чернігівської губерній. 23 жовтня 1803 р. чернігівський губернатор барон фон Фрейндорф повідомив кн. О.Б. Куракіна про рішення Ніжинської міської думи, з огляду на стан вод річки Остра, розчистити її і прорити посередині канал, а також спорудити дамби й укріпити береги. Губернатор, погоджуючись із рішенням міської думи, доручив вивчити цю справу гідротехніку Горському, який перебував у той час у Ніжині. Горський визначив її вартість у 13 тис., причому не розпочинав робіт без дозволу Департаменту водних комунікацій. Князь Куракін, підтримуючи необхідність такої справи, звернувся за дозволом до міністра комерції графа Румянцева. Міська дума планувала забезпечення проекту коштами шляхом організації підписки серед дворян і жителів міста Ніжина. В історії збереглися факти як негативного сприйняття, так і позитивного ставлення місцевого дворянства до нововведень О.Б. Куракіна. Так, багатий поміщик Ілля Андрійович Безбородько, що мав садибу біля річки Остер, навіть не дав відповіді на пропозицію пожертвувати суму для цих робіт. А ніжинський предводитель повіту Почека зібрав серед дворян 541 крб. 70 коп., місцевий городничий вніс 392 крб. [2].

Щоб вирити канал, за розрахунками техніка, необхідно було 49912 карбованців. Таких коштів міська дума не мала. Князь Куракін, визнаючи проведення робіт вкрай необхідним, просив міністра внутрішніх справ асигнувати кошти без сплати відсотків із розстрочкою на 20 років.

У квітні 1805 року міністр фінансів подав на найвище затвердження доповідь про видачу 100000 карбованців із щорічним погашенням по 5000 крб. від цієї суми: 15000 – на облаштування мостової в Ніжині, 49913 – на очищення річки Остра і 35087 – на закінчення будівництва пам'ятника до сторіччя Полтавської битви. Князь Куракін, отримавши необхідні кошти, наказав будівельній експедиції розпочати заготівлю матеріалів, найняти робітників і т. п. Особливу увагу князь звертав на своєчасне проведення робіт і раціональне використання коштів [2].

Маючи на меті підняття економічного добробуту краю, князь Куракін звернув серйозну увагу на судохідність річок губерній [2, 7]. Для цього він вирішив забезпечити прохід суден лівими притоками Дніпра і скоротити шлях до Риги. Князь звернувся з проханням до імператора Олександра I видати розпорядження про відрядження досвідченого офіцера з Департаменту водних комунікацій для обстеження річок Малоросії, що впадають у Дніпро. Департамент відрядив за найвищим розпорядженням інженера Горського, якому доручено було виконати усі вказівки генерал-губернатора. Подаємо інструкцію, призначену Горському, яка підкреслює, наскільки широкими були плани князя Куракіна: «Його Ясновельможність воліє ще відкрити можливість з'єднати «бокові ріки» Дніпра всередині перекопами, обхідними каналами і спорудами водоутримуючих будов і шлюзів... Князь Куракін має на меті особливо скоротити шлях виходу до Риги. Його Ясновельможність, між іншим, вважає особливим об'єктом вивчення р. Іпуть, що впадає у Сож, вважаючи, що можна нею скоротити шлях виходу із сих місць (Малоросії) до Риги, відкривши її хід, обтяжений млинами» [2, с. 73].

На Горського був покладений обов'язок подати до Департаменту «детальну теорію рік». Знайти можливості скорочення шляху із губерній було одним із головних завдань інженера. 1804 року він подав грандіозний проект сполучних каналів між ріками Ворсклою, Пслою, Сулою, Сеймом і Десною, згодом намітив з'єднання рік Десни й Іпуть.

Дослідження Горського переконали у можливості створити водну магістраль, паралельну Дніпру. Згодом інженер визнав дуже складною ту систему каналів, яку він проектував між Ворсклою, Пслою, Сулою і Сеймом. Згідно з пропозиціями Департаменту водних комунікацій, який зацікавився питанням з'єднання Ворскли з Пслою, Горський надав два інших проекти: «1) Псел – Сироватка–Грязна–канал–Боровенка–Боромля–Ворскла. 2) Псел–Сироватка, від села Сомотаєвки–канал–р. Дернова–Ворсклиця–Ворскла» [2, с. 74]. Подав ще проект з'єднання Псла з Сеймом і проекти каналів між Десною і Сеймом. За підрахунками інженера Горського, на складання плану, нівелювання і облаштування каналів необхідно було близько 4 мільйонів карбованців. Грандіозний проект із витратою 4 мільйонів карбованців не був здійснений. Уряд не наважився на такі асигнування. Горський продовжував свої дослідження до 8 березня 1808 р. [2]. Однак ці роки у зв'язку з ускладненням відносин із Францією вимагали інших турбот з боку уряду, і, зрозуміло, що проекти Горського були приречені на зберігання в архіві.

Генерал-губернатор О.Б. Куракін вів справжню битву за майбутнє Полтави. Спорудження будівель планувалося в одному стилі – стилі Санкт-Петербурга, який відрізнявся благородством ліній, спокійною формою без надмірностей і химерності, в основі форм – прямокутник і півколо.

На пустирях розбивали бульвари, висаджували дерева. Князь Куракін провів торги для придбання землі для міського саду. Кращими для цієї мети визначив дубовий гай Кочубея і землі відставного майора Криловського. Об'єднавши придбані землі, Куракін подарував їх місту. Полтава отримала місце для міського саду, де почали розбивати алеї, квітники, ставити альтанки, павільйони, будувати оранжереї [2]. Сад сплановано в англійському, або пейзажному стилі. Робота по його влаштуванню була доручена губернському архітектору М. Амвросимову, а насадження дерев та кущів – садівнику Д. Неванці, якого виписали з Батурина, припускають, з маєтку К. Розумовського [9].

Загалом розбудова міста за новим планом розпочалася з Круглого майдану,

розташованого за 700 метрів від земляного валу стародавньої фортеці. Невдовзі, вже у першій половині XIX ст., майдан перетворюється на парк, який досі є окрасою міста Полтави і його своєрідною візитною карткою. Тут, на місці зустрічі захисників Полтавської фортеці з військами Петра I після битви із шведами, передбачалося спорудити величний монумент [8].

Розбивка парку внесла новий принцип планування площі, яка фактично являє собою круглий парк із навколишньою кільцевою магістраллю і радіальними алеями. Жодне місто Російської імперії, за винятком Петербурга, не мало подібного ансамблю з парком посередині, від якого розбігаються довгі рівні вулиці [9].

Із розбудовою міста Полтави пов'язана історія парку сучасної обласної лікарні ім. М.В. Скліфосовського.

У зв'язку із забудовою околиці міста на частині території, де раніше розташовувалася велика торгова площа, а також на ділянках, куплених у місцевих жителів, було розпочато спорудження Полтавського благодійного закладу – богадільні (нині центральне приміщення Полтавської обласної клінічної лікарні ім. М.В. Скліфосовського). Тут же влаштовано й аптеку, яка була відкрита 11 серпня 1804 року. У вересні 1803 року, за власної ініціативи, Петро Маркович Полторацький сприяв тому, що лубенська аптека виділила для Полтави необхідну кількість ліків із знижкою на 15%. О.Б. Куракін розумів, що цієї одноразової допомоги для функціонування аптеки явно недостатньо. Варіант забезпечення аптеки ліками генерал-губернатор знайшов, видавши 5 листопада 1805 р. розпорядження про закладення ботанічного саду для вирощування лікарських трав [2]. У працях І.Ф. Павловського наведено історичний нарис формування перших ботанічних садів на території Полтави зі стислим описом видового складу дендрофлори [10, 11, 12]. Завідувачу полтавської аптеки І. Сессу, запрошеному князем із Москви, було доручено скласти проект саду і необхідних при ньому споруд. Насадження садів і завідування ними доручалося аптекареві І. Сессу. Весною 1806 р. розпочали висадження дерев та інших рослин. У двох ботанічних садах вирощували 33 види лікарських трав, серед яких кілька видів м'яти, лаванди, меліси, кропу; ромашка, земляний мигдаль, гірчиця, кавове дерево та ін. [10, 12]. Усього на території закладу було насаджено три сади: один фруктовий та два ботанічних. У Полтаві з'явилися нові житлові квартали і поруч новопрокладеної Новополтавської вулиці зазеленіли сади та парки. 1807 року ботанічний сад уже продавав м'яту чотирьох сортів, боже дерево і ялівець, із кожним роком збільшуючи асортимент лікарських рослин, чим поповнював міську казну і фонд благодійного закладу [2].

Уряд орієнтував місцеві органи на культивування корисних рослин. У 1799 році Медична колегія Росії надіслала в Чернігівську управу насіння ревеню, наказавши видати розпорядження лікарям повітів зайнятися посівом лікарської рослини для безкоштовної роздачі населенню. 1802 року Чернігівська управа надіслала насіння в Полтаву з інструкцією щодо розведення.

Що ж до Полтавської губернії, то 1803 року ще не було висновків про результати посіву, проведеного у багатьох повітах, за винятком Кременчуцького, за причини його піщаного ґрунту [11].

Із Чернігівської лікарської управи повідомляли: «успіху чекати не можна, бо, хоча медичні чини всі старання про те прикладають, але не можуть досягти бажаної мети...» [11, с. 648]. Князь О. Куракін, бажаючи поставити справу інакше, довів міністрові внутрішніх справ В.П. Кочубею необхідність організаційної роботи та висловив думку, що краще всього розводити ревінь у ботанічному саду. Міністр не пристав на дану пропозицію. Князь Куракін повторно просив дозволу витратити необхідну суму державних коштів на ці плантації. Міністерство, не вирішуючи питань кредитування, планувало залучити до розведення ревеню винагородами у майбутньому. Поза сумнівом, негативні результати розведення цієї культури були зумовлені недоліками фінансування.

На початок XIX століття припадає спроба закладання садів, існування яких

спрямовувалося на розвиток певної галузі вітчизняного господарства. Ще у кінці XVIII століття, за часів імператриці Катерини II, Міністерство внутрішніх справ вирішило зайнятися на півдні Росії шовківництвом. Директор Катеринославської економії Корбі доручив Азовській губернській канцелярії закласти в Константинограді фруктовий сад і з тутовими деревами для розведення шовківництва, що і було зроблено (Константиноград у той час входив до складу Катеринославської губернії).

Генерал-губернатор О.Б. Куракін, відвідавши Константиноград, побував і в цьому саду. Однак його станом залишився не задоволений, він був у цілковитому безладі. Малоросійська казенна палата вирішила передати сад мешканцям міста.

Плани уряду залучити мешканців до розведення шовківництва на півдні Росії не справилися. Причина цьому – відсутність організації самої справи. Не були призначені фахівці. Уряд цілковито покладався на місцевих жителів. Отже, відсутність організації і коштів були причиною, що розведення шовківництва не справилось [13].

На першу половину XIX століття припадає закладення у Полтавській губернії ряду парків при панських маєтках.

Висновок. Період генерал-губернаторства князя Олексія Борисовича Куракіна справдливо названий «епохою будівництва» [2, с. 22].

Окрім зазначеного вище, за часів керівництва князя Куракіна відкрито лікарні у Полтаві і Чернігові та деяких повітових містах губерній; організовано пологові будинки; у губерніях уперше введено щеплення проти віспи; відкрито аптеки у Полтаві і Чернігові; розпочато забудівлю міст, для чого кн. Куракін розширив їх межі і домогся значних асигнувань, склав плани не лише губернських, а й повітових міст; кн. Куракін розробив умови, за якими мешканцям Полтави і Чернігова видавалися позики для приватного будівництва; додано по три повіти до Полтавської і Чернігівської губерній; за його ініціативи відкриті гімназії в Полтаві і Чернігові; у цих же містах були засновані будинки для виховання бідних дворян; за його ініціативи відкрито ремісниче училище в Чернігові – перше технічне училище в Малоросії, причому статут закладу підготовлений князем Куракіним особисто; він прагнув створити народні училища, і при ньому була закладена перша мережа народних шкіл у губерніях, але за відсутності коштів і вчительського персоналу, для підготовки якого генерал-губернатор відкрив курси при Чернігівській гімназії, це не здійснилося; він клопотав про асигнування коштів на спорудження соборів в Кременчуці, Прилуках та ін.; за його сприяння складено перший статистичний опис Полтавської губернії тощо [3].

Діяльність О.Б. Куракіна дала І.Ф. Павловському підстави зазначити: «Не буде помилкою сказати, що ним зроблено дуже багато, і ми не знаємо, із часу заснування Полтавської губернії, іншого адміністратора, який зробив би так багато для ввірених йому губерній» [2, с. 131].

За його шестирічне управління краєм Полтава перетворилася на справжнє місто. «Це була епоха, коли Полтава із звичайного полкового містечка перетворюється на губернське місто нового зразка. Ми не знаємо в її історії іншого моменту, коли в ній суспільне, економічне життя та й сам вигляд міста зазнали таких швидких і різких змін, як саме в ці роки» [14, с. 55].

Значна частина історичного матеріалу за темою нашого дослідження міститься в роботах Івана Францовича Павловського – історика-архівіста, дійсного члена Полтавської, Таврійської (1915 р.), Псковської, Ставропольської та Казанської (1916 р.) учених архівних комісій [1]. 1914 року І.Ф. Павловським зазначено: «Полтава увічнила пам'ять кн. Куракіна перейменуванням Кременчуцької вулиці «Куракінською». Думається, цього недостатньо. Варто назвати міську школу ім'ям цього *освіченого* діяча, який так намагався *насадити освіту* в Малоросії. Варто й міський сад назвати його ім'ям, а також ім'ям С. Кочубея ... А ще краще було б поставити його погруддя на бульварі на його честь» [2, с.131].

Доведення до широких кіл громадськості імен видатних земляків, відновлення

пам'яті про них є важливим для реконструкції цілісної історії як окремих регіонів, так й історії держави у цілому.

Врахуємо й те, що історична заслуга окремих із них заслуговує на оцінку на основі того, що вони дали краю у порівнянні із своїми попередниками.

1. Білоусько О.М. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XIX століття): [пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи] / О.М. Білоусько, В.І. Мирошніченко. – Полтава: Оріана, 2003. – 264 с., іл., карти.

2. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802–1808 гг.). (По архивным данным с рисунками). Издание Полтавской ученой Архивной Комиссии / И.Ф. Павловский. – Полтава: Т-во Печатного Дела, 1914. – 131 с.

3. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Издание Полтавской ученой Архивной Комиссии / И.Ф. Павловский. – Полтава. – 1904. – 294 с.

4. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Вып. 1 / [сост. Щербина Ф.А.]. – Полтава, 1914. – 238 с.

5. Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии. Очерки по архивным данным, с рисунками. Выпуск 2-й / И.Ф. Павловский. – Киев, 1906. – 110 с.

6. Ширяева К. У истоков / К. Ширяева. – Полтава: ФОП Гаража М.Ф. – 2008. – 310 с.: ил.

7. К заботам князя Алексея Борисовича Куракина о судоходстве рек в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Выпуск 11. – Полтава. – 1914. – С. 51–58.

8. Міняйло І. Жовтневий парк / І. Міняйло // Комсомолец Полтавщини. – 1981, 20 січня. – С. 4.

9. Ігнатків І.О. Полтава. Історико-архітектурний нарис / І.О. Ігнатків, Л.С. Вайнгорт. – К.: Видавництво «Будівельник», 1966. – 104 с.

10. Павловский И.Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века / И.Ф. Павловский // Хуторянин. – 1915. – №26. – С. 595–597.

11. Павловский И.Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века / И.Ф. Павловский // Хуторянин. – 1915. – №28–29. – С. 642–644.

12. Павловский И.Ф. Ботанические сады в Полтаве и разведение лекарственных растений в начале прошлого века / И.Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой Архивной Комиссии. Выпуск 13. – Полтава. – 1915. – С. 199–206.

13. Павловский И.Ф. Казенный сад в Константинограде и разведение шелководства в начале прошлого века / И.Ф. Павловский // Хуторянин. – 1915. – №39. – С. 828–831.

14. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным. Выпуск первый. Издание Полтавского дворянства / И.Ф. Павловский. – Полтава. – 1906. – 277 с.: прилож.

Статья посвящена разноплановой деятельности А.Б.Куракина. Акцент сделан на вопрос гармонизации отношений человека и природы.

The article is devoted to the different spheres of the activity of O. Kurakin. The attention is concentrated on the questions of the harmonization of human being and nature.

Наталія Дорошок

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЗЕМСТВА (кінець 70-х – початок 80-х рр. ХІХ ст.)

Висвітлюючи проблему статистики як на міжрегіональному рівні загалом, так і в Чернігівській губернії зокрема, дослідники залишали поза увагою факт трирічного призупинення роботи статистичного відділення при Чернігівському земстві. У поданій статті розкриваються невивчені аспекти цього питання.

Ключові слова: губерньська управа, земсьє зібрання, гласний, статистика.

Спроба вивчення місцевими діячами соціально-економічного стану своїх губерній припадає на 60-і рр. ХІХ ст., час, коли в Російській імперії були створені органи місцевого самоврядування, названі земствами. Протягом наступних років у більшості губерній при земствах почали діяти спеціальні статистичні бюро. Перші обстеження були незначними і проводилися силами земських управ [14, 108].

У Чернігівському земстві питання щодо статистико-економічних досліджень одержало схвальну підтримку. Так, у 1875 р. губерньською управою було внесено відповідну доповідь, у якій обґрунтовувалася доцільність статистичних обстежень місцевого населення [12, 103-111]. Після певних дебатів положення було схвалено і асигновано 4200 руб. на витрати новоствореного відділення [3, 177]. Відповідно, статистичне відділення при Чернігівській губерньській земській управі було відкрите у лютому 1876 року [13, 116].

На перших порах губерньська управа обмежила склад статистичного відділу лише двома особами – П. П. Червінським та В. Є. Варзаром. Затверджений головою статистичного відділення Н. А. Константинович через постійну зайнятість і брак вільного часу у поточній роботі обмежувався лише посадою керівника, не беручи участі у статистичних обстеженнях. За таких обставин у другій половині 1876 р. управа вимушена була призначити О. О. Русова третім статистиком [2, 63]. У наступному, 1877 році, видатки на статистичну діяльність були збільшені до 8000 руб. [4, 201], що дозволило земцям зарахувати на роботу до бюро ще трьох осіб із середньою освітою на посаду помічників [7, II].

Аналіз даних свідчить, що з початку своєї діяльності статистичне відділення підготувало необхідні програми та план статистико-економічного дослідження губернії і одразу приступило до роботи, обравши за основу експедиційний спосіб збирання статистичних відомостей [10, I]. Перед статистиками на черзі стояла мета опису губернії щодо переоцінки землі та інших предметів, обкладених земськими зборами [1, 68].

Проте активна діяльність відділення статистики при Чернігівському земстві тривала зовсім короткий проміжок часу. Вже на черговій сесії 1877 р. губерньського земського зібрання, що відбулася у січні 1878 р., зміст статті 33 кошторису про асигнування 8000 руб. на утримання статистичного відділення при губерньській управі викликав затяжні дискусії, які тривали протягом двох засідань – 17 і 18 січня [5, 277-346]. Так, гласний С. С. Псіол, проаналізувавши надруковані управою два томи «Матеріалів для оцінки земельних угідь» по Борзнянському і Чернігівському повітах,

---

© Дорошок Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

визначив їх у плані оцінки недостатніми і запропонував зібранню відмовитись від подальших робіт статистичного відділення у тому контексті, як вони проводяться, до завершення процесу розмежування Чернігівської губернії. Водночас, на думку останнього, зазначені дослідження, безумовно, мають як науковий, так і суспільний інтерес [5, 283]. Відповідної думки додержувався і П. В. Псіол. К. А. Рачинський, усвідомлюючи необхідність існування статистичного бюро, обстоював ідею прискорення процесу статистичних досліджень, радив змінити сам порядок роботи, який мав полягати у збиранні лише відомостей по одній землеробській програмі, відкинувши всі інші галузі [5, 289-291, 295-296, 299, 312]. Натомість Л. І. Хаєцький, посиляючись на неточність даних, які подавали статистики, пропонував підібрати інший метод або закрити статистичне відділення [5, 278]. Останнього погляду дотримувався і А. Г. Трофименко, вказуючи на дорожнечу статистичних робіт [5, 295]. Найбільш категорично у цьому питанні виступав М. Н. Александрович, наголошуючи, що статистика не подає ніяких позитивних показників, а користь від статистичного відділення у кращому випадку мікроскопічна. Водночас він торкнувся і політичного аспекту проблеми, зазначивши, що статистика є витвором лише лівої сторони земського зібрання, а тому її треба негайно закрити [5, 291-293, 302-303].

Варто підкреслити, що в тодішньому земському зібранні по відношенню до статистичної діяльності з самого початку намітилося непримириме протиріччя [10, I]. Воно витікало з тієї боротьби, яка велась у Чернігівському земстві між лібералами та консерваторами, де статистичне відділення займало ліву, демократичну позицію [6, 249]. Прихильниками останньої виступали Н. А. Константинович, А. П. Карпинський, І. П. Петрункевич, І. Л. Шраг та ін., які відстоювали ідею продовження статистичних робіт в уже існуючому режимі [17, 228]. Ці обставини породжували негативне ставлення влади до відділення статистики, навіть сам експедиційний спосіб збирання відомостей через так звану політичну неблагонадійність О. О. Русова та В. Є. Варзара оцінювався як розповсюдження у повітах народницьких ідей [5, 302-303]. Тому, користуючись тимчасовою перевагою у губерньському земському зібранні консервативних елементів, засідання 17 січня 1878 р. відхилило суму у розмірі 8000 руб. щодо утримання статистичного відділення на попередніх засадах [5, 311-312]. Після тривалих дискусій земське зібрання прийняло пропозицію К. А. Рачинського про внесення вказаної суми на збір лише одних поземельних відомостей по тій самій уже відпрацьованій на практиці програмі [5, 313-314]. Однак на цьому етапі суперечки не скінчилися. На наступному засіданні гласний К. А. Рачинський, враховуючи протиріччя, що розпочалися з попереднього рішення земського зібрання, та користуючись правом перегляду затвердженої постанови, знову порушив проблему статистики. Як і минулого разу, він запропонував унести у кошторис 8000 руб. на продовження статистичних робіт, спрямованих виключно для отримання інформації відносно оцінки лише земельних угідь. Проте за умови створення спеціальної комісії для коригування програми дослідження та узгодження терміну закінчення робіт по всій губернії [5, 324]. Це породило нові дискусії щодо змісту програм і самої редакції проблем, винесених на погодження земським зібранням. Тому, коли головуючий виніс на затвердження питання про виділення коштів у розмірі 8000 руб. щодо проведення статистичних робіт, земське зібрання більшістю 39 проти 36 голосів відхилило пропозицію [5, 346]. Таким чином була припинена діяльність відділення статистики при Чернігівському земстві, що, по суті, залежала не від якості роботи статистиків, а від збігу голосів за політичними уподобаннями [10, II].

За обставин, що склалися, статистичні дослідження у Чернігівській губернії не припинялися, а ініціатива перейшла до повітових земств. Ще в 1877 р. Чернігівське повітове зібрання асигнувало 500 руб. на продовження розробки земельних даних. Разом з тим зібрання, визнаючи гостру потребу для земства у відомостях про перехід земельної власності у повіт, доручило управі просити старшого нотаріуса про щомісячне подання необхідної інформації останній, виділивши на цю справу

100 руб. Водночас управа мала звернутися до Чернігівського міського банку та відділення товариства взаємодопомоги поземельного кредиту для отримання відповідних відомостей про заставлені у них маєтки [1, 152].

Відносно Новозибківського повіту, то при закритті статистичного відділення губернської земської управи під керівництвом О. О. Русова бюро встигло обстежити лише частину повіту [9, II]. Продовжуючи розпочату справу, 1878 р. Новозибківське надзвичайне зібрання заснувало статистичне відділення для статистико-економічного опису повіту. Фінансово цей проект знайшов підтримку у 2000 руб., виділених із кошторисних залишків 1878 р. і направлених виключно на опис повіту за участю членів управи та сусідніх гласних за програмами, які були затверджені ще губернським зібранням [1, 152]. Очолити статистичні дослідження повітове земство доручило В. Є. Варзару з окладом у 1500 руб. [1, 152]. До речі, останній уже на середину літа поточного року встиг завершити експедиційні роботи по повіту.

Ніжинське повітове земське зібрання на своєму засіданні у жовтні 1878 р. доручило статистичний опис повіту своєму працівникові на основі програм, вироблених колишнім статистичним бюро при Чернігівській губернській управі [1, 152]. Водночас була створена відповідна комісія з метою сприяння підготовчим роботам, а також виробленню, суміжно з управою, проектів розподілу податку на основі зібраних матеріалів [11, I]. Згідно з постановою повітового зібрання було запрошено О. О. Русова для збору статистичних даних у повіті, а опис нерухомого майна м. Ніжина покладено на А. Гаврилова. Варто відзначити, що у Ніжині статистики зазнали певних труднощів у роботі у зв'язку з тим, що міська управа і частина місцевих жителів були налаштовані проти опису нерухомого майна. Влітку 1879 р., коли дослідження завершувалися, надійшло розпорядження харківського генерал-губернатора про негайне припинення статистичного опису повіту, внаслідок чого певні об'єкти міста залишилися невивченими [1, 152].

У 1878 р. Конотопське зібрання, бажаючи доповнити поземельні відомості, що слугували основою для розкладки земського збору, запропонувало управі увійти в співпрацю з членом межового відомства К. І. Михайловським, який мав надавати необхідну статистичну інформацію [1, 153]. 1879 р. Сосницьке зібрання звернулося з проханням до управи без належного асигнування розробити до наступного року програму проведення статистичних досліджень, беручи до уваги практику організації цієї роботи в інших повітах губернії [1, 153]. Отже, з моменту припинення діяльності статистичного відділення на губернському рівні, носіями ідей земської статистики виступили повітові земства. Проте вже через три роки по тому, губернське земство гостро відчувало потребу в поновленні статистичних досліджень. Так, губернське земське зібрання, згідно з пропозицією кошторисної комісії, прийняло постанову про клопотання перед урядом щодо зміни існуючої організації статистичних комітетів [17, 232]. Водночас зазначена вище комісія подала до земського зібрання доповідь щодо відкриття статистичного відділення. У поданні наголошувалось, що майбутньому закладу, створеному для статистичного опису губернії, рекомендується перш за все надавати у розпорядження земства повне зведення числових даних, необхідних для розподілу земського збору. Збирання ж іншого статистичного матеріалу покладалося на добру волю і бажання виконавців [17, 232]. Після заслухання доповіді губернське земське зібрання у січні 1881 р. прийняло постанову про необхідність відновлення збору статистичних відомостей. Нове відділення було відкрите на попередніх засадах: три члени і, відповідно, три помічники, той же експедиційний спосіб збирання інформації, асигнація суми на витрати становила 8000 руб. Головою статистичного закладу було призначено П. П. Червінського.

Водночас наголосимо, що за час свого попереднього дворічного існування відділення статистики встигло підготувати і надрукувати «Програми для статистико-економічного вивчення Чернігівської губернії» [15], перший випуск своїх «Праць» [16] та два томи «Матеріалів для оцінки земельних угідь», які містили опис Чернігівського [7] та Борзнянського [8] повітів. З припиненням

діяльності статистичного бюро, за особистої згоди із повітовими земствами та на їх кошти був складений опис ще двох повітів: Ніжинського – О. О. Русовим і Новозибківського – В. Є. Варзаром. Обидві розвідки були опубліковані і склали логічне продовження попередніх [10, I].

Таким чином, після закриття статистичного відділення, відповідна робота Чернігівського губернського земства тимчасово припинилася, але ініціативу подальшого дослідження частково підхопили повітові земства, що дало змогу підтримати процес безперервної діяльності земської статистики в губернії. Проте вже на початку 1881 року статистичне відділення відновило свою діяльність на попередніх умовах.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. – М., 1899. – 422 с.
2. Доклад о произведенном расходе на содержание третьего члена статистического отделения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 1, 2, 3 и 4. – С. 63–64.
3. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1875 г., состоявшейся в декабре 1875 г. – Чернигов, 1875. – 360 с.
4. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1876 г. – Чернигов, 1877. – 367 с.
5. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. – № 1–4. – С. 1–515.
6. Лобода І. С. З історії статистично-економічної думки на Україні у 70-90-х рр. ХІХ ст. // З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С. 247–267.
7. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том I. Черниговский уезд. – Чернигов, 1877. – XII + 186 с. + приложения.
8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Том II. Борзенский уезд. – Киев, 1877. – 131 с. + приложения.
9. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом по программам бывшего статистического отделения при Черниговской земской управе. Том IV. Новозыбковский уезд. – Чернигов, 1880. – 62 с. + приложения.
10. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том V. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1882. – IX + 76 с. + приложения.
11. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами. Киев, 1880. – XIV + 359 с. + приложения.
12. О необходимости собрания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9–10. – С. 103–111.
13. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе (Доклад члена Управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 1–4. – С. 116–120.
14. Плошко Б. Г., Елисеева И. И. История статистики: Учеб. пособ. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 295 с.
15. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены статистическим отделением при черниговской губернской земской управе и одобрены губернским земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов. Земская типография. 1877.
16. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5, 6, 7 и 8. – С. 89–373.
17. Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882 гг. Издание Черниговского губернского земства. Одесса, 1884. – 729 с.

Освещая проблему статистики как на межрегиональном уровне вообще, так и по Черниговской губернии в частности, исследователи оставляли без внимания факт трехлетней приостановки работы статистического отделения при Черниговском земстве. В данной статье раскрываются неизученные аспекты этого вопроса.

Highlighting the problem of statistics as at the regional level in general and in the Chernihiv province in particular, the researchers were leaving the neglected fact of three-year suspension of the Statistical Department in Chernihiv zemstvo. In this article is shown unknown aspects of this issue.

Олег Клименко

ГРОШОВІ ЗНАКИ КОМАНДУВАННЯ ВЕРМАХТУ ДЛЯ ТАБОРІВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується роль емісії спеціальних грошових знаків для таборів військовополонених у роки Другої світової війни.

Ключові слова: військовополонені, зрадники, бони, грошові знаки, виплати.

У роки Другої світової війни табори для військовополонених більшості воюючих країн стали невичерпним резервом робочої сили для воєнної промисловості. На жаль, цей винятково важливий для вітчизняної історії аспект залишається поза увагою дослідників. Метою даної статті є узагальнення закордонних історіографічних джерел, введення до наукового обігу нових, якими є насамперед грошові знаки, проведення їх наукового аналізу та встановлення ролі в експлуатації військовополонених.

Перед військовими операціями в СРСР нацистські керівники мали досить туманне уявлення, що вони робитимуть із військовополоненими. Проте на початку березня 1941 р. стала домінувати радикальна думка про негайне знищення більшовицьких керівників усіх рівнів, рядових членів партії, у зв'язку з чим рейхсфюрер СС Г. Гімлер 13 березня отримав усю повноту влади в зоні майбутніх бойових дій і завдання зробити все, щоб “в ході виконання операції не зустрічалося перешкод” [31, с. 494].

12 травня вирішення цієї проблеми просунулося ще на один крок – з'явилася підготовлена Варлімонтом секретна директива щодо ліквідації представників радянської політичної влади, комуністів, яких німці не визнавали військовополоненими, вимагали передавати їх СД для знищення у перехідних таборах (дулагах) [34, с. 94-95].

6 червня 1941 р. ОКВ підготувало директиви щодо поведження з політичними комісарами. Вони вимагали в боротьбі з більшовизмом відмовитись від таких понять, як “гуманізм”, “права людини” тощо, оскільки комуністи є розпалювачами “азіатських методів боротьби” і носіями опору, а тому мають бути страчені [20, с. 52; 49, с. 100].

Ще до вторгнення в СРСР ОКВ створило спеціальний орган АВА („Allgemeines Wehrmachtsamt”), що мав займатися справами військовополонених. Виходячи із засади „більшовизм – це смертельний ворог націонал-соціалістичної Німеччини”, інструкція ОКВ від 16 червня 1941 р. передбачала, що з військовополоненими Червоної армії треба поводитися „з надзвичайною стриманістю і найсуворішою пильністю” і вживати безпощадних заходів за найменшої ознаки непокори до “повного придушення будь-якого пасивного чи активного опору” [31, с. 160-161].

До другої половини XIX ст. у міжнародному праві не існувало багатосторонніх угод, які б встановлювали режим військового полону. Першу таку конвенцію „Про закони і звичаї ведення сухопутної війни” прийняли на Першій конференції миру в Гаазі (18.05–29.07.1899 р.). Друга Гаазька конференція миру (15.06–18.10.1907 р.) виробила новий повніший правовий акт. Однак Перша світова війна продемонструвала необхідність подальшої розробки норм військового полону, у зв'язку з чим 27 липня 1929 р. була прийнята Женевська конвенція, яку уряд

© Клименко Олег Олександрович – кандидат історичних наук,
заступник директора Державного архіву Тернопільської області.

СРСР не підписав. Цей міжнародний правовий акт визначав, що держава, яка утримує військовополонених, несе повну відповідальність за виконання правил їхнього утримання і що військовополонені перебувають під владою супротивного уряду, а не окремих осіб або військових частин, котрі взяли їх у полон. Якщо одна з воюючих сторін виявиться такою, що не бере участі у конвенції, її положення залишаються обов'язковими для всіх воюючих, що підписали конвенцію. Щодо умов харчування, приміщення й одягу, військовополонені в загальному прирівнювалися до військ уряду, які взяли їх у полон [28, с. 41-46; 10, с. 1024-1025].

Голова Міжнародного комітету Червоного Хреста Марсель Юнод відразу після початку війни, 22 червня, запропонував урядам СРСР, Німеччини, Румунії і Фінляндії здійснити обміни списками вбитих, поранених і військовополонених. 27 червня 1941 року нарком закордонних справ В. М. Молотов телеграфував голові МКЧХ про готовність СРСР здійснити обміни списками військовополонених та переглянути ставлення до Гаазької конвенції. 17 липня 1941 р. В. М. Молотов офіційною нотою, переданою через посольство і Червоний Хрест Швеції, довів до відома Німеччини і її союзників, що СРСР приєднується до Гаазької конвенції за умови взаємності, тобто радянський уряд буде дотримуватися вимог конвенції по відношенню до Німеччини лише „постільки, поскільки ця конвенція буде дотримуватися самою Німеччиною”. Керівництво нацистської Німеччини залишило ноту радянського уряду без уваги. [35, с. 45].

Пізніше СРСР двічі в ноті НКЗС СРСР від 25 листопада 1941 р. та ноті НКЗС від 27 квітня 1942 р. заявляв про виконання ним принципів Гаазької конвенції по відношенню до німецьких військовополонених і водночас звинувачував Німеччину в її недотриманні. При цьому в останньому документі підкреслювалося, що СРСР приєднався до Гаазької конвенції де-факто [22, с. 24-25].

Однак указані документи, котрі носили пропагандистсько-викривальний характер і були спрямовані на створення позитивного іміджу СРСР в очах світової спільноти як борця з фашизмом, не пропонували жодних конструктивних рішень. Й. Сталін своєю заявою „У нас немає військовополонених, є зрадники” й категоричною відмовою від сплати внесків у Міжнародний Червоний Хрест поставив поза законом мільйони наших співвітчизників, прирік їх на масове знищення у фашистських таборах [25, с. 39].

Оскільки СРСР з огляду на позицію Берліна в подальшому фактично відмовився виконувати ряд важливих умов Женевської конвенції – обмін списками військовополонених і надання їм права отримувати посилки через Червоний Хрест, – у Гітлера з'явився привід майже легально морити їх голодом. Уже на початку серпня 1941 р. ОКВ розіслало в армійські частини інструкцію щодо постачання радянських військовополонених, у якій наголошувалося: „Радянський Союз не приєднався до угоди відносно поводження з військовополоненими. Внаслідок цього ми не зобов'язані забезпечувати радянських військовополонених постачанням, яке відповідало б цій угоді як за кількістю, так і за якістю” [34, с. 12, 19].

За свідченнями колишнього начальника штабу ОКХ генерала Ф. Гальдера, незадовго до нападу на СРСР (очевидно, 30 березня 1941. – Авт.) Гітлер скликав нараду командуючих арміями, на якій заявив, що боротьба між Росією і Німеччиною – це боротьба між расами. Оскільки росіяни не визнають Гаазької конвенції, то ставлення до їх військовополонених не повинне відповідати рішенням Гаазької конвенції [34, с. 19].

Радянські ж власті ставилися до своїх військовополонених як до зрадників Батьківщини. Всі ті, хто повернулися з полону, розглядалися як колишні військовослужбовці і без суду і слідства позбавлялися військових звань. 16 серпня 1941 р. вийшов наказ Наркома оборони СРСР № 270, згідно з яким розстрілювалися усі запідозрені в намірі здатися в полон, а їхні сім'ї позбавлялися „державної допомоги і підтримки” [43, с. 34].

Ці накази, як не дивно, отримали найвищу оцінку в близькому оточенні А. Гітлера. Й. Геббельс занотував у своєму щоденнику: „Брутальні накази Сталіна врятували російський фронт. Такої жорстокості нам часто бракувало” [59, с. 127].

Щоправда, теоретично німці вважали, що в поводженні з радянськими полоненими потрібно дотримуватись вимог Женевської конвенції від 27 липня 1929 р., однак при цьому вони вносили такі зміни: викуп полонених не дозволяється, їхні гроші та цінні речі їм не повертатимуться, харчування регламентувалося спеціальним наказом, стаття щодо зовнішніх контактів не застосовуватиметься, а покарання виходитимуть за рамки обмежень, передбачених цією конвенцією [31, с. 161].

Кількість радянських військовополонених неймовірно зростала, що створювало неабияку проблему для Рейху. Німецькі архівні джерела вказують, що вже в кінці 1941 р. у полоні перебувало від 3,4 до 3,8 млн. червоноармійців, з яких до лютого 1942 р. померло 2 млн. [68, с. 136; 1, с. 98; 32, с. 551].

За підрахунками німецьких дослідників К. Штрайта [68, с.10] та Р. Рюрюпа [9, с. 123], за роки війни вермахт узяв у полон понад 5,7 млн. радянських військовополонених, з яких до травня 1945 р. померло понад 3 млн. осіб.

Український дослідник В.Ю.Король найвірогіднішою, документально підтвердженою цифрою загиблих у полоні воїнів Червоної армії, включаючи бійців народного ополчення, партизанів і підпілників, називає 4, 7 млн. осіб [29, с. 61].

Під час перших двох тижнів військових дій на території СРСР з військовополоненими поводитися відповідно до положень викладених вище директив. Однак, починаючи з 17 липня, начальник поліції безпеки і СД Гейдріх видав розпорядження про посилення репресій, що призвело до знищення багатьох категорій військовополонених, насамперед колишніх працівників радянського державного апарату, більшовицької партії, політичних комісарів, діячів Комінтерну та інших [49, с. 10].

Директиви ОКВ/АВА від 8 вересня 1941р. та від 24 грудня 1942 р. ставили радянських військовополонених у ще жорсткіші рамки. Вони передбачали, що більшовицький солдат, “натренований не лише з військового погляду, а й з політичного, у дусі більшовизму”, здатний чинити опір усіма доступними засобами, такими як “саботаж, згубна пропаганда, підпали, вбивства”, а тому він “втратив право”, щоб з ним поводитися „з солдатським лицарством” як з “чесним воїном згідно з Женевською конвенцією” [31, с. 526-527].

Директива вимагала за найменшої ознаки непокори вживати енергійних і безжалюбних заходів “особливо проти більшовицьких агітаторів”, повністю придушувати зброєю будь-який непослух, будь-який опір, стріляти одразу без попередження у будь-якого полоненого-втікача. У цьому ж документі було наказано відділити політично неблагонадійних і передати їх айнцацмандам поліції безпеки і СД. Водночас кожен німецький солдат, дотримуючись гідності німецького вермахту, “має триматися якомога далі від радянських військовополонених” [20, с. 54].

Отже, основною причиною жорстокого ставлення до радянських військовополонених була нацистська теорія расової неповноцінності слов'ян. Її засади доволі лапідарно сформулював безіменний німецький солдат, захоплений у полон улітку 1942 року. Англійський кореспондент „Санді Таймс” А. Верт запитав його: „Як вам не соромно так по-звірячому поводитися з полоненими червоноармійцями?” На що отримав спокійну відповідь: „На те вони і росіяни ...” [7, с. 87].

На окупованій території України окупанти створили відрегульовану машину знищення, яка включала 5 концтаборів і таборів знищення з 40 філіалами, 19 транспортних і переселенських таборів, 12 в'язниць, 52 гетто. Існувало кілька типів таборів для військовополонених: шталаги (стаціонарні великі табори з відділеннями), дулаги (розміщені в оперативному тилу німецьких військ мобільні табори, які переміщалися з лінією фронту) та офлаги (табори для

військовополонених офіцерів). Усього нараховувалося 659 пунктів примусу, знущання, тортур і невідвортної смерті [21, с. 10].

Окрім перерахованих видів, на території Рейху, здебільшого для сегрегації військовополонених британців, американців та французів, існувала вузла спеціалізація таборів за родами військ: люфтваги — для льотчиків, марлаги — для моряків, ілаги — для цивільних осіб.

Згідно з наказом рейхсмаршала Г. Геринга від 16 вересня 1941 р., заборонялося прирівнювати харчові пайки для радянських військовополонених до харчових пайків німецьких громадян. Цей нормативний документ вимагав „дбати лише про тих осіб, які на нас працюють” [5, с. 93].

З військовою прямолінійністю у наказовій формі висловився з цього приводу у 1941 р. і генерал-фельдмаршал фон Рейхенау: „Постачання харчів місцевим жителям і військовополоненим є непотрібною гуманністю” [34, с. 345].

Усього в Україні гітлерівці знищили близько 1,8 млн. військовополонених. Найбільші місця трагедії — Уманська яма, Хорольська яма, Дарницький ліс, „Грослазарет” (Славута), Бабин Яр, табори у Рівному та Львові [30, с. 95-106].

Однак певну частину військовополонених українців, вихідців з окупованих територій, німці звільнили упродовж літа 1941 р., тому що вони були потрібні для розвитку місцевого господарства. Офіційною підставою для подальшого звільнення українських військовополонених „як членів народу, заприязненого з німецьким народом”, став наказ Гітлера від 23 вересня 1941 р. [44].

30 серпня 1941 р. Гітлер летів з Муссоліні до Умані. Під впливом дуче імпульсивний фіюер прийняв рішення звільнити зі 100-тисячної групи червоноармійців, які нещодавно потрапили до полону, усіх українців. За задумами німецького керівництва, випущені на свободу військовополонені повинні стати провідниками „миролюбної” політики Третього рейху. Однак 7 листопада надійшло його нове розпорядження, що українці не можуть користуватися жодними особливими привілеями, тому наказав їх більше не звільняти з полону [45, с. 41-47].

Ще до початку агресії у червні 1941 р. у зв'язку з різким збільшенням чисельності вермахту і скороченням робочих рук у Рейху відчувалася гостра нестача робочої сили. Залучення до .травня 1941 р. на роботи у Німеччину близько 3 млн. іноземних робітників і водночас додаткова мобілізація в армію 679 тис. промислових робітників ще більше затягли „гordдів вузол” [36, с. 189; 24, с. 64].

Великі втрати вермахту вже в перші місяці війни, провал „Бліцкригу”, на який розраховували нацистські генерали, різко зросли вимоги до військової промисловості, хронічна нестача кваліфікованої робочої сили вкрай загострили становище.

У середині серпня 1941 р. з'явився партійний нацистський циркуляр, який регламентував сферу застосування праці радянських військовополонених: на торф'яниках, у каменоломнях, соляних рудниках, будівництві доріг і каналів, але ні в якому разі — на шахтах, у сільському господарстві чи на підземних військових заводах. Однак наприкінці жовтня 1941 р. нацистські вожді вже вели мову про широке використання військовополонених на роботах у Німеччині.

Наявність величезної кількості полонених війни змусила воюючі країни вирішувати проблему їх утримання. Базуючись на досвіді попередніх військових конфліктів, насамперед Першої світової війни, у місцях масового утримання військовополонених практично всі держави супротивних коаліцій стали застосовувати спеціальні грошові знаки, які отримали назву табірних грошей, або „грошей за колючим дротом” [53, с.18, 30-38].

Табірні гроші — це грошові знаки з обмеженою сферою використання, які емітувалися як державними органами, що опікувалися проблемами військовополонених, так і безпосередньо адміністрацією таборів, місцевими органами влади, підприємствами та самими військовополоненими. В умовах тривалої війни державних коштів для утримання полонених зазвичай не вистачало. Тому пошуками необхідних коштів для виживання змушені були займатися зацікавлені особи, які прагнули якомога ефективніше використати дармову робочу

силу, та самі військовополонені шляхом організації напівлегального кустарного виробництва (виготовлення запальничок, портсигарів, медальйонів й інших сувенірів), створення власних табірних кас [46, с. 4-6].

Під час Другої світової війни німецькі окупанти в Україні й на інших окупованих територіях СРСР намагалися застосовувати спеціальні однобічні недатовані бони для таборів військовополонених, які були випущені згідно з розпорядженням головнокомандувача вермахту восени 1939 р. номіналами 1, 10, 50 рейхспфенінгів, 1, 2, 5, 10 і 20 рейхсмарок [33; 51, с. 7].

Якщо порівняти вказані грошові знаки з їх попередниками, скажімо, часів Англо-Бурської війни чи Першої світової війни, то у вічі впадає вироблене роками шаблонне оформлення, яке найвизрашніше проявляється в розмірах, майже подібних пояснювальних текстах щодо їх використання, в обов'язковій наявності герба держави та підписів посадових осіб [53, с. 31, 33].

Бони ОКВ для військовополонених мали однотипне оформлення. В центрі орнаментованої рамки розмішений червоний трикутник—символ військового полону, а в лівому нижньому куті – імперський орел зі свастикою.

Як зазначено в пояснювальних текстах, розмічених на цих грошових знаках, вони були чинні у всіх таборах без винятку і виконували функції обігу та платежу в табірних крамницях: „Ця банкнота дійсна як засіб платежу тільки для військовополонених безпосередньо в таборах військовополонених або в робочих командах, прийматися і витрачатися виключно для визначених торгових цілей. Обмін цієї банкноти на законні платіжні засоби може здійснюватись тільки компетентними органами адміністрації табору. Підробка, махінації і фальшування штрафуються.”

Бони номіналами 1, 10, 50 рейхспфенінгів та 1, 2, 5 рейхсмарок мають серію та семизначний номер. Лише знак вартістю 10 рейхсмарок має семизначний номер без серії, а бона 20 рейхсмарок, котра відома як пробна, взагалі не має серійного номера. Вказані сурогати, окрім розмірів, відрізняються також кольорами паперу: 1 рейхспфенінг—світло-сірий, 10 рейхспфенінгів—рожевий, 50 рейхспфенінгів—світло-зелений, 1 рейхсмарка—білий, 2 рейхсмарки—блакитний, 5 рейхсмарок—охровий, 10 рейхсмарок—білий, а 20 рейхсмарок мають синій друк. Згідно з інструкцією, зворотні боки бон повинні були додатково штемпелюватися печатками таборів. Однак з невідомих причин ця вказівка ігнорувалась, оскільки бони зі штемпелями трапляються надзвичайно рідко, і про них можемо говорити радше як про виняток. У каталозі Розенберга подана ілюстрація бони вартістю 1 рейхспфенінг, зворотний бік якої проштемпелюваний написом: „ STALAG VI E GRUPPE VERWALTUNG” („ШТАЛАГ VI Е АДМІНІСТРАТИВНА ГРУПА”. При цьому автор зауважив, що подібні штемпелі зафіксовані лише на бонах вартістю 10 рейхспфенінгів та 1 рейхсмарка [65, с. 239-240].

Указані бони трапляються з двома видами підписів: головнокомандувача вермахту та начальника табору, що може свідчити про існування декількох випусків, один з яких, можливо, використовувався у прифронтових тимчасових таборах, інший— у стаціонарних.

З самого початку емісії німецьких властей для військовополонених були розраховані на військовослужбовців тих країн, у поведженні з якими вермахт змушений був дотримуватися норм Женевської конвенції 1929 р. Оскільки до полонених червоноармійців цей нормативний акт застосовувався у дуже секуляризованому вигляді, з багатьма поправками, то масове використання подібних грошових знаків у шталагах, розмішених на території СРСР, видається сумнівним.

Тут табори для військовополонених здебільшого стали джерелом для отримання „трофейної” валюти, золота, срібла та цінних паперів, які підлягали реєстрації в пункті прийому трофеїв головної каси Рейху. Тільки за рік (серпень 1941– липень 1942 р.) до головної каси з цих таборів надійшло понад 150 тис. рублів, 543 рейхсмарок, 4780 золотих та срібних речей [6, с. 63].

Разом з тим можна припустити, що в деяких таборах для радянських військовополонених, облаштованих за межами СРСР, бони вказаного зразка могли застосовуватися більш масово у 1941-1942 рр. як заохочення для бранців, чия праця використовувалася в оборонній промисловості Рейху, а також для допоміжного наглядацького складу таборів, набраного з числа військовополонених. За ці гроші у табірних крамницях можна було придбати сигарети, конверти й інші дрібні товари. Однак сталося так, що на початку 1944 р., коли через гостру нестачу кваліфікованої робочої сили німецьке керівництво вирішило трохи лібералізувати режим військового полону й активніше використовувати преміальні грошові знаки, їх не виявилось у потрібній кількості. У зв'язку з цим ініціативу їх виготовлення та використання надали комендантам таборів. Підтвердженням викладеного є самостійні випуски таборів для військовополонених Фрайталь (Саксонія) та Неркевіц (Тюрінгія). Бони вартістю 1, 5 і 10 фенінгів були просто надруковані на машинці [63, с. 50].

Після вересневої кампанії 1939 р. у німецькому полоні перебувало понад 750 тисяч військових польської армії, серед яких, за даними УЦК, нараховувалося близько 150 тисяч українців. Однак через складні міжетнічні відносини між українцями та поляками, багато українців приховували свою національність [50, с. 22-23].

Найбільше українців було в армії „Познань”. У 14-ій, 17-ій, 25-ій піхотних дивізіях їх налічувалося понад 20%. В армії „Прусси” близько 12 % її особового складу становили наші співвітчизники [13, с. 21].

Так, в офлазі 3-А в Лукенвальді під Берліном перебувала група зі 150 українців, серед яких було кілька десятків офіцерів з армії УНР, у тому числі підполковник Борис Барвінський, майори Яків Гальчевський-Войнаровський, Аркадій Валійовський та Костянтин Смовський [5, с. 76]. Серед полонених був і капітан 57-го Познанського піхотного полку Євген Побігущий, який після звільнення з полону очолив український батальйон „Роланд” [8, с. 74]. Важку ношу військовополоненого ніс і генерал-хорунжий УНР Павло Шандрук, який у 1928-1939 рр. служив контрактним старшиною польської армії [67].

До кінця вересня 1940 р. із полону поступово звільнили усіх вояків-українців, родини яких на той час проживали на території генерал-губернаторства. Однак згодом мережа із 75 таборів, яка призначалася для польських військовополонених, поповнилася за рахунок полонених британців, американців, французів та радянських військових.

Для розрахунків між собою військовополонені польської армії, використовуючи досвід військового полону часів Першої світової війни, з дозволу адміністрації табору створили каси взаємодопомоги, кредитні кооперативи, а згодом банки і час від часу емітували стандартизовані бони. Емісія власних грошових знаків викликала об'єктивною необхідністю. Через Червоний Хрест військовополонені постачалися різними товарами: продуктами харчування, одягом і т. п. У зв'язку з тим, що ці товари розподілялися за встановленими нормами, без врахування особистих нахилів і потреб ув'язнених, як наслідок – розподіл не завжди виявлявся раціональним та ефективним. Хтось із полонених потребував більше сигарет, інший – сиру, кави чи нової білизни. Невідповідність потреб і складу майна ув'язнених призвела до виникнення торгівлі між ними. Тим не менше, звичайний обмін виявився не найкращим способом перерозподілу, оскільки для цього вимагався збіг потреб. Іншими словами, система, побудована на бартерному обміні, виявилася неспроможною забезпечити кожного ув'язненого товаром, якого він найбільше потребував. Таким чином, навіть обмежена економіка табору для військовополонених потребувала певної форми грошей.

Американський дослідник Ф. Філіпсон подав кілька прикладів табірних емісій. Фахівцям відома бона вартістю 5 фенінгів з датою 15 листопада 1939 р., яку випустив табір польських військовополонених („Oboz Jencow Wojennych.”) офлагу в м. Ітзеное. Вона має підписи директора та скарбника. Інші випуски вартістю 5,

10, 50 фенігів походять з каси взаємодопомоги („Kasa Samopomocy”) офлагу II-C та офлагу II- D [63, с. 48].

В офлазі VII, у якому також утримувалися офіцери колишньої польської армії, з дозволу адміністрації виготовлялися картонні бони номіналами, що виражались у марках та фенігах. Так, підрозділ цього табору під номером офлаг VII-A (м. Мурнау, Баварія) емітував бони вартістю 1, 10, 50 фенігів та 1, 2, 5 марок з датою випуску 2 листопада 1944 р. [62, с. 43].

Бона вартістю 5 марок має оригінальне оформлення у вигляді цегляного муру (символ військового полону), на тлі якого цифра „5”. Правосильність знаку підтверджували серія „А”, шестизначний номер, а також печатка табору. Кредитна каса згаданого табору („Obozowa Kasa Kredytowa. Murnau. O.K.K.”) у 1944 р. для потреб своїх пайовиків емітувала так звані „легер-марки” вартістю 1 та 5 марок [56, с. 80].

В емісійний процес включилась і німецька адміністрація цього табору, яка розраховувалася з військовополоненими за виконані роботи „лагергельдами” вартістю 5 пфенінгів. Бони мають характерний німецькомовний текст „Kriegsgef. Offiz. Lager Murnau” [56, с. 80].

Інший підрозділ вказаного офіцерського табору, який носив умовний номер VII-B і розміщувався в м. Ейхштаті (Баварія), очевидно, у 1944 р. емітував бони спочатку вартістю 0,50 марки, а згодом 50 пфенінгів та 1 рейхсмарка. Нерідко такі грошові знаки використовувались і для розваг, зокрема гри в карти [56, с. 79-80].

Деякі оригінальних емісій здійснив офлаг II-C у Волденберзі, в якому перебувало 7 тисяч польських офіцерів, у тому числі і українці. Протягом 1942–1944 рр. тут за розпорядженням табірної комітету касою взаємодопомоги постійно емітувалися бони вартістю 10, 50 фенігів 1, 2, 5 та 10 марок. Про тривалість емісії може свідчити велика кількість серій [56, с. 79].

Для цільового отоварення в торговому закладі („Punkt Wodny”), який продавав напої (вода, чай, кава і т. п.), була випущена бона номіналом 5 фенігів. А барак 7-в цього ж табору користувався доволі розлогою серією номіналів 1, 3, 5, 10, 20, 25, 50 фенігів та 10 марок для дрібної торгівлі у своєму середовищі та гри в карти [62, с. 43].

У м. Гросборн в Померанії (нині м. Велькі Бори, Польща) дислокувалися два табори для військовополонених – офлаг II-D і офлаг II-E, у яких спочатку утримувалися французькі та російські військовополонені. У травні 1944 р. названі табори з'єднали в один, і він став іменуватися офлаг II-D. На площі 1000 м x 500 м у бараках утримувалося понад 6 тисяч польських полонених офіцерів і декілька сотень підофіцерів, поділених на батальйони та роти. Табірний комітет здійснив щонайменше два випуски грошових знаків, останній з яких датований 16 жовтня 1944 р. Перед нами білети вартістю 10, 50 грош та 1, 5 і 10 п'ястів, але не каси взаємодопомоги, як у попередніх випусках, про які вказував Філіпсон, а банку табору. При цьому підкреслено, що вони є законними платіжними засобами („Prawny srodek platniczy w obozie II-D”). Бони мають підписи членів табірної комітету та печатку фіолетового кольору. Табірна валюта забезпечувалася товарним покриттям у вигляді американських та британських сигарет (блок сигарет=10 п'ястам), які зберігалися у табірному банку. Банк став не тільки емітентом, але й фінансовою інституцією, кожен військовополонений міг відкрити у ньому власний рахунок. Окрім названих обігових грошей банк обозу для забезпечення своєї життєдіяльності також емітував банківські чеки, які використовувалися до евакуації табору 28 січня 1945 р. [56, с. 80; 60, с. 25].

Комітет польських військовополонених табору № 321 емітував бони вартістю 1, 2, 5, 10 та 20 рейхсмарок з датою емісії 14 січня 1945 р., які мають напис: „Rozkaz Najstarsz. Obozu № 321”(„За вказівкою керівництва табору № 321”) [56, с. 80].

На території Фінляндії для утримання захоплених у полон радянських офіцерів протягом 1941-1945 рр. функціонував так званий табір №1 в Койлію. Першу серію однотипних купонів вартістю 1, 5 та 10 марок табірної адміністрація запровадила

тут у червні 1943 р. Цифровий номінал знаків проставлявся у верхньому лівому куті. На боках також був вміщений текст російською мовою про те, що ці купони дійсні лише для використання у їдальнях. Вдалося встановити тираж віддрукованих купонів – 52 тисячі штук [56, с. 30].

Наступна серія купонів вартістю 10, 20, 50 та 100 марок датується січнем 1944 р. Її поява, ймовірно, пов'язана з інфляційними процесами в економіці країни, різким знеціненням фінської марки. Вказані грошові знаки надруковані на білому папері різнокольоровим шрифтом у залежності від номіналів. Вони мають цифрові номінали, розміщені в центрі й чотирьох кутах, а також кириличні тексти: „десять марок”, „купон” та „нач. лагеря. кап[ітан]”. Нумерація купонів проводилася від руки. Очевидно, певна їх частина підписувалася посадовими особами табору [56, с. 30].

Щоб наочніше продемонструвати вкрай жахливе становище радянських військовополонених, розглянемо деякі характерні риси „цивілізованого полону”, облаштованого згідно з нормами міжнародного права. Американський дослідник Ранделл детально проаналізував нормативну базу й практику грошових виплат, а також їх розміри для полонених війни в Німеччині та США. Згідно зі статтями 27, 31 і 32 Женевської (1929 р.) конвенції, полонений офіцер і особа, прирівняна до нього в правах, повинні забезпечуватися грошовим утриманням, розмір якого відповідав би сумі грошових виплат офіцера армії, яка взяла його в полон. Однак полонений офіцер не повинен отримувати суму, яка б перевищувала його заробіток у власній армії. Так, німецький офіцер, перебуваючи у полоні в американців, через різницю в оплаті отримував менше від американського офіцера відповідного рангу. Полонені ж американські офіцери забезпечувались грошима на рівні німецьких офіцерів. Якщо це можливо, міжнародні правові акти й практика вимагали, щоб заробітну плату військовополоненим виплачували щомісячно. Женевська конвенція допускала залучення полонених рядового і підофіцерського складу до виробничої діяльності, яка не мала відношення до воєнних дій, з оплатою „з розрахунком цін, які існують для чинів місцевої армії.” При цьому, військовополонені унтер-офіцери могли бути примушені тільки до спостереження й контролю за роботою підлеглих, за виключенням тих випадків, коли вони висловили бажання отримати будь-яку роботу за відповідну винагороду. Після закінчення військових дій уряд переможеної країни повинен відшкодувати країні-переможниці витрати за утримання своїх полонених [66, с. 179].

Уряд США розробив програму оплати полоненим війни. У державній скарбниці відкрили спеціальний валютний фонд, у якому зберігалися гроші військовополонених, що вилучалися в їх власників під час захоплення в полон. На кожного військовополоненого відкривався табірний рахунок, який був чинним до його звільнення з полону. Коли у військовополонених, насамперед японців, знаходили американську валюту, то проводили ретельні розслідування щодо її походження, оскільки знали, що ті брали гроші у вбитих та поранених американських військових [66, с. 179].

Перебуваючи в американському полоні, німецький та італійський лейтенанти отримували грошове забезпечення в сумі 20 доларів на місяць, капітани – 30 доларів, майори і вище – 40 доларів. Японським полоненим офіцерам платили на 5 доларів менше, ніж німцям та італійцям, і лише в 1944 р. ці виплати зрівняли [58, с. 11-12].

Під час перебування у полоні офіцери могли працювати лише за бажанням і в певному сенсі ставали дешевою робочою силою. Разом з тим ті, хто працював, мали кращі шанси поліпшити своє становище, зберегти здоров'я і можливість отримати додаткову платню, яка залежала не від військового звання, а тільки від кваліфікації. Полонені могли, не чекаючи часу звільнення з полону, регулярно отримувати так звані табірні грошові знаки для додаткового харчування, вартість яких вираховувалась із їхніх особистих рахунків.

У США військовополоненим реальні гроші на руки не видавались.

Передбачалося лише безготівкове переведення грошей на рахунок університету, у якому полонений міг навчатися, або ж магазину, коли той забажав придбати собі музичний інструмент.

Табірною адміністрацією 83-х місць утримання німецьких, італійських та японських військовополонених на території США з 1943 до 1946 р. широко застосовувалися внутрішні грошові знаки. Зазвичай вони виготовлялися з картону чи з цупкого паперу і мали розміри приблизно 52 x 23 мм. При їх друкуванні здебільшого користувалися послугами поліграфічних фірм „Келсі купон компанії”, „Велдон, Вільямс енд Лік”, „Зе Елісон купон компанії”, „Кензес банк ноут компанії”. Спочатку в обігу домінували грошові знаки, виконані у вигляді буклетів з відрізними купонами, вартістю від 20 центів до 20 доларів. На їх обкладинках друкувалися назви таборів, прізвища й імена військовополонених, військові звання та серійні номери знаків. У межах буклета бони різних номіналів мали однаковий серійний номер [58 с. 9-18]. Згодом перейшли до виготовлення більш зручних стандартизованих бон вартістю 1, 5, 10, 25 та 50 центів, які використовувалися військовополоненими як засоби оплати в кантінах [56, с. 169-184].

Однак американські та французькі умови утримання німецьких військовополонених також були далекі від ідеальних. Після капітуляції фашистської Німеччини війська США та Франції взяли в полон понад 700000 німецьких вояків, яких тримали за колючим дротом, просто неба, у нестерпних примітивних умовах. Щоб не дотримуватися Женевської конвенції у них відібрали статус військовополонених, який замінили на розпливчастий „роззброєні ворожі сили” („disarmed enemy forces”)[57, с. 62].

На відміну від США німецький та японський уряди не мали чіткої й уніфікованої політики щодо виплат полоненим війни. Вона час від часу змінювалася і була різною у різних таборах. В одних таборах полонені отримували гроші регулярно, не працюючи, в інших — взагалі нічого не отримували. Незалучені до виробництва офіцери існували тільки завдяки посилкам з Червоного Хреста [55, с. 30-31].

У перші роки Другої світової війни німці платили то табірними грошима, то рейхсмарками, які через погані харчові раціони військовополонені офіцери здебільшого витрачали в їдальнях або ж програвали в карти, бо в умовах війни продукти харчування жорстко лімітувалися. Як і в американському полоні, на полонених союзних держав німецькою адміністрацією таборів заводилися грошові рахунки.

Військовополонені західних країн, які утримувалися в таборах для військовополонених на території дистрикту Галичина, у 1941-1943 рр. отримували за свою працю символічну оплату — в середньому одну рейхсмарку в банкнотах імперських кредитних кас за відпрацьований день [19, с. 1].

Після осені 1944 р. всі готівкові виплати для військовополонених німці припинили. Згідно з положенням Женевської конвенції 1929 р. шкала виплат для військовополонених офіцерів західних країн у німецьких таборах була така: 2-ий лейтенант — 72 рейхсмарки (28 дол. 80 центів), 1-ий лейтенант — 81 рейхсмарка (32 дол. 40 центів), капітан — 96 рейхсмарок (38 дол. 40 центів), майор — 108 рейхсмарок (43 дол. 20 центів), підполковник — 120 рейхсмарок (48 дол.), полковник — 150 рейхсмарок (60 дол.) [66, с. 193].

Якщо західний офіцер працював у таборі, то він, згідно з директивою ОКВ від 1 березня 1944 р., міг щоденно отримати за виконану роботу 70 рейхспфенінгів, тобто 28 американських центів. Радянський військовополонений офіцер отримував удвічі менше, тобто 35 рейхспфенінгів [17, с. 197].

Згідно з вказаною директивою, також встановлювалася денна мінімальна заробітна плата, яка для нерадянських військовополонених становила 20 рейхспфенінгів, а для радянських — 10 рейхспфенінгів.

Така дискримінація в оплаті праці поставила „російських” військовополонених на найнижчий шабель табірної ієрархії. Навіть від товаришів по нещастю з інших

країн радянські військовополонені часто зустрічали відторгнення чи насторожену реакцію, особливо з боку полонених американської, британської, французької та канадської армій.

Як свідчать матеріали Нюрнберзького процесу, нацисти систематично ігнорували важливі положення міжнародного гуманітарного права. Солдатів та унтер-офіцерів примушували виконувати роботу в інтересах військової економіки Німеччини, часто така робота безпосередньо пов'язувалася з військовими діями [34, с. 745-745].

Як видно з цих прикладів, порушувалася стандартизація виплат. Часто в результаті довільно встановленого обмінного курсу валют полонені отримували коштів на 50% менше, ніж це передбачалося. Деякі країни вираховували з утримання військовополонених гроші за їх інтернування (за воду, електроенергію, харчування та інші послуги).

З 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р. Червона армія захопила в полон 3,15 млн. ворожих солдатів та офіцерів, з яких понад 1 млн. чол. не пережили полону [9, с. 5-7].

Більшість з військовополонених, починаючи з 1942 р., використовувалися в СРСР за межами таборів як робоча сила понад 10 років, і їхньою працею створювалася частина сукупного національного продукту [11, с. 84].

Згідно із дослідженнями російських істориків та правознавців, Радянський Союз в контексті харчового і грошового забезпечення військовополонених намагався з ідеологічних причин виконувати норми МГП [12, с. 34-44; 2, с. 50-58; 27].

Грошове утримання військовополонених фашистської Німеччини та її союзників в СРСР здійснювалося згідно з „Положенням про військовополонених” (додаток до постанови РНК СРСР № 1798-800С від 1 липня 1941 р.) та Інструкцією „Про порядок утримання і обліку військовополонених в таборах НКВС” від 13 серпня 1941 р. Указані нормативні документи передбачали, що цінні речі та гроші, як правило, вилучалися у військовополонених на зберігання під офіційні квитанції уповноважених на те осіб. Військовополоненим надавалося право купувати за свій рахунок продукти, одяг, білизну, взуття та інші предмети особистого вжитку й першої необхідності, отримувати з батьківщини та з нейтральних країн грошові перекази без обмеження суми, користуватися особистими грошима, які могли мати на руках, у межах норм, що встановлювалися Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих (50 рублів на місяць). Однак гроші в іноземній валюті, які пересилалися військовополоненим з батьківщини і з нейтральних країн, мали беззастережно обмінюватися на радянську валюту за існуючим курсом, а їх надлишки понад дозволену суму здавалися адміністрацією таборів у державні трудові ощадні каси.

Видача грошей понад встановлені норми проводилася тільки з дозволу адміністрації таборів. Військовополонені рядового та унтер-офіцерського складу, всупереч Женевській конвенції, могли залучатися до роботи як у таборі, так і поза його межами в промисловості і сільському господарстві Союзу РСР на підставі особливих правил, розроблених Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих, тобто їх дозволялося використовувати на роботі з шкідливими для здоров'я умовами праці. На бранців, які залучалися до робіт, поширювалися постанови про охорону праці та робочий час, що застосовуються в даній місцевості до громадян Союзу РСР, що працюють у тій же галузі. Однак розміри зарплати їм встановлювалися Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих. Із заробітної плати проводилися відрахування на відшкодування витрат з утримання військовополонених (оплата житлової площі, комунальні послуги, харчування, якщо організовано спільне котлове постачання). Забезпечення військовополонених житловою площею та комунальними послугами, як правило, здійснювалося за рахунок підприємств і організацій, в яких військовополонені були зайняті на роботі. З моменту

надходження їх на роботу вони знімалися з усіх видів постачання, одержуваного за рахунок держави. За дисциплінарні проступки військовополонені могли бути позбавлені права користуватися грошима терміном до двох місяців [15, с. 297-299; 16, с. 313-320].

Радянські власті, організовуючи грошове утримання військовополонених фашистської Німеччини та її сателітів, нормативно не передбачали використання спеціальних грошових знаків, хоча мали певний досвід їх застосування. В СРСР у роки сталінських репресій масового поширення набули стандартизовані „табірні” гроші. Відомі численні емісії розрахункових квитанцій таборів особливого призначення ОДПУ (1929 р.), виправно-трудова таборів ОДПУ (1932 р.) та Головного управління Північних таборів НКВС [4, с. 23-25; 39, с. 581-583; 48, с. 14-16].

Багаторічний в'язень сталінських концтаборів В. Шаламов згадував, як він у 30-х роках на Соловках отримував преміальні в сумі 1-2 рублі на місяць табірними грошима, наголошуючи при цьому на їхньому незвично високому курсі, який, як виявилось, базувався на золотому червінці 1922 р. В ідальні за 15 копійок ув'язнений міг замовити порцію калорійного антрекота [52, с.13, 29].

За підрахунками політв'язня М. Розанова, кваліфікований робітник Ухто-Печерського табору за виконання плану на 100 % зазвичай отримував денну премію в сумі 20 копійок, некваліфікований – 15 копійок, тоді як за виконання плану на 170% денна стимулююча премія у кваліфікованого робітника зростала до 1 рубля, у некваліфікованого – до 75 копійок [38, с. 23].

За преміальні гроші, які в таборах цінилися удвічі вище, ніж державні, ув'язнені могли здійснити покупки у ларку чи „Розмазі” (роздрібному магазині). Серед табірних способів покарання практикувалося накладення грошових штрафів бухгалтерією, а також, за рішенням начальника лагпункту, позбавлення преміальної винагороди і ларкових продуктів за різні порушення – здебільшого за дрібну матеріальну шкоду. Типовим для 30-х років стало формулювання: „За пропалені біля багаття валянки... позбавити премінагороди за січень і лютий місяці” [38, с. 37].

З початком війни і посталими труднощами забезпечення стимулюючі надбавки для радянських ув'язнених здебільшого не виплачувалися.

Запроваджувати спеціальні грошові знаки для іноземних військовополонених не було нагальною необхідністю, оскільки у місцях їх утримання, принаймні у 1941-1942 рр., зовсім не функціонували торгові заклади, де б вказані знаки можна було отоварити. Не виникало потреби і в обміні наявної у військовополонених валюти, оскільки вона вилучалася радянськими трофейними командами. Тільки 22 лютого 1943 р. вступила в дію інструкція УПВІ НКВС СРСР №75, яка регламентувала порядок прийому, збереження і повернення валюти та цінностей, які належали військовополоненим [10, с. 171-173].

Очевидно, з цього часу окремі категорії військовополонених стали отримувати за свою працю оплату радянською валютою та спеціальними талонами для додаткового харчування.

Виплати радянською валютою значно зросли у зв'язку з прийняттям ДКО ряду нормативних документів, зокрема постанов № 7252 від 29 грудня 1944 р. „Про трудове використання інтернованих німців”, № 8921 СС від 4 червня 1945 р. „Про заходи з трудового використання військовополонених і матеріально-технічного забезпечення таборів для військовополонених”, № 8859 СС від 30 серпня 1945 р. „Про покращення умов утримання і трудового використання інтернованих німців, зайнятих на роботах у промисловості” та вводу 29 вересня того ж року в дію „Положення про трудове використання військовополонених”. На виконання вказаних директив у найважливіші галузі народного господарства СРСР на початку 1946 р. спрямували понад 1800 тисяч військовополонених [42, с. 161– 168; 37 с. 137-139].

Підприємства і будови, на яких вони працювали, виступали як господарські органи-роботодавці і відповідно ставали платниками за виконані роботи, а

НКВС в особі таборів військовополонених— поставщиками робочої сили” [27, с. 126].

У післявоєнні роки більшого значення у покращенні харчування військовополонених, які виконували виробничі норми, відіграла грошова винагорода. За 1945-1949 рр. вони отримали як грошову винагороду 1 млрд. 415 тис. рублів [41, с. 80-81].

Щоб військовополонені могли купувати за зароблені гроші продукти додаткового харчування, в таборах створили спеціальну торгову мережу у вигляді ларків і буфетів, у яких продавалися різні сільськогосподарські продукти, молочні, кондитерські і тютюнові вироби та хліб.

Однак у 1946 р. у зв'язку з погіршенням харчового забезпечення, полонені німці та угорці в таборі Кондрово (Калужька обл.) змушені були напівлегально налагодити в своєму середовищі торгові операції і для цих цілей використовували бони власного виготовлення. Достовірно відомо про існування грошового знака вартістю 20 копійок [64, с. 196].

У таборі № 84 „Азбест” (Свердловська область), закріпленому за трестом „Союзазбест”, цементним заводом №450 Міністерства промисловості і будівельних матеріалів і трестом „Свердліс” Міністерства лісової промисловості, в 1945 р. також мав місце короткотривалий випуск бон вартістю 1 та 5 рублів як відповідь на скорочення в обігу в середовищі військовополонених офіційних грошових знаків. Надрукували їх на купонах бухгалтерської книги, мали вони літерну серію та тризначний номер. На аверсах, окрім номіналу, був також відбитий фарбою пурпурового кольору російськомовний текст: „Администрация Комиссариата Внутренних дел СССР по делам военнопленных. Управление лагеря военнопленных №84”. На реверсах бон – слово „кассир” та ініціали М.К. Перебували дані грошові знаки в обігу досить короткий час і були знищені з політичних міркувань [56, с. 165].

Чи виконували вони власне грошову функцію, чи були звичайними талонами— не відомо. В'язень ГУЛАГу німецький військовополонений Г. Нікау згадував, що навіть у 1953 р. у радянських таборах існували спеціальні талони, які можна було отоварити в табірних ларках, на які можна було придбати цукор та махорку. За дисциплінарні порушення в'язнів нерідко карали позбавленням права користуватися ларками терміном на 2-3 місяці [61, с. 361].

Примусова участь військовополонених у виробничих процесах — цілком органічне явище для існуючої в СРСР економічної системи — системи „підневільного соціалізму”, сутнісною характеристикою котрої був адміністративно-мобілізаційний механізм організації праці. З 1943 по 1950 р. іноземними військовополоненими напрацьовано 1,077 млрд. людино-днів [14, с. 69], і їхній реальний вклад у розвиток народного господарства виявився суттєвим [27, с. 153].

Разом з тим, незважаючи на великі прибутки, які отримували табори від замовників за виконану військовополоненими роботу, баланс більшості таборів ГУПВІ аж до їх розформування залишався негативним [26, с. 168].

Навіть з переведенням восени 1945 р. таборів на самоокупність, вони продовжували залишатися дотаційними об'єктами в системі НКВС-МВС СРСР [2, с. 51; 40].

Низька ефективність використання праці військовополонених в СРСР викликана тим, що в обстановці воєнного часу і в післявоєнний період задоволення їх мінімальних потреб у харчуванні, одязі, медичній допомозі й грошовому забезпеченні було пов'язано з великими труднощами, спричиненими війною. Безчинства і жорстоке поводження з військовополоненими, які, без сумніву, мали місце, не були офіційною лінією радянського уряду і, як правило, жорстко каралися.

Отже, основна мета емітованих переважною більшістю таборів військовополонених грошей — підвищення продуктивності праці ув'язнених шляхом їх

нешадної експлуатації на підставі маніпулювання нерідко ілюзорною надією вижити.

Друга світова війна стала першим тестом Женевської конвенції 1929 р., який наочно продемонстрував, що положення цього міжнародного правового акта доволіно інтерпретувалися державами обох ворогуючих коаліцій, тому назріла нагальна потреба його перегляду. У зв'язку з викладеним, у 1948 р. міжнародний комітет Червоного Хреста провів зустріч у Стокгольмі з метою внесення змін та доповнень у міжнародне законодавство щодо режиму військового полону, результати якої були заслухані та схвалені на Женевській дипломатичній конференції 1949 року. Замість двох статей, що регламентували фінансування військовополонених, стало одинадцять, у яких зафіксували побудовану на основі швейцарського франка як найбільш стабільної валюти значно досконалішу шкалу виплат для офіцерів й інших військовослужбовців. Віднині військовополоненим міжнародне законодавство вимагало виплачувати кошти, згідно з категорією від першої до п'ятої (I категорія—нижче сержанта, V категорія—генерали). Так, військовополонені I категорії отримували 8 франків на місяць, III—50 франків, а V—75 франків [23, с. 69-129].

1. Абрамов В. Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха/ В. Абрамов —М.: „Яуза”, ЭКСМО, 2005.—320 с.

2. Безбородова И. В. Организация трудоустройства военнопленных, интернированных в лагерях НКВД—МВД СССР в годы Второй мировой войны / И. В. Безбородова. //Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научной конференции. —Ч.2.—Вологда, 1996.—С.50-58.

3. Бережанські вісті.—Ч.27.—1941.

4.Быков М. М. Бумажные денежные знаки для лагерей особого назначения О.Г.П.У. и острова Шпицбергена/ Быков М. М. // Русский филателист.—Нью-Йорк, 1963.—№ 3 (февраль— март). —С.23— 25.

5. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945)/ А.Боляновський.—Львів: вид. Львівського нац. університету ім. і. Франка, 2003р.—686 с.

6. Боряк Г. „Нацистське золото” з України/ Г. Боряк, М. Дубик, Н. Маковська.— Вип.1.— К., 1998.—136 с.

7.Верг А. Россия в войне 1941-1945 / [Пер. с англ.] Александр Верг. —М.: Прогресс, 1967. —772 с. 8.,„Вісті комбатанта”.—Ч.3.— 1980.—С. 74.

9.Война Германии против Советского Союза, 1941—1945: Документальная экспозиция / Под ред. Р. Рюрупа; пер. с нем. Т. Переверзевой. — 2-е изд. — Берлин: Blank & Reschke, 1994. — 287 с.

10.Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы./ Научн. исслед. институт проблем эконом. истории XX века; Сост. М.М.Загорулько, С.Г.Сидоров, Т.В. Царевская; Под. ред. проф. М.М. Загорулько. — М.: Логос, 2000.—1120 с.

11.,„Военнопленные ознакомились с методами социалистического строительства”. Докладная записка МВД СССР/ Публ. Сидорова С. Г. // Источник. Документы русской истории. — 1999. — № 1(36). — С. 83-88.

12. Всеволодов В. А. Военнопленные 1941 года (идеологические, правовые и военные аспекты проблемы) /В. А. Всеволодов. // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научной конференции.—Ч.2.—Вологда, 1996.—С.34-44.

13. Гайдай О.Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939-1941 рр.// О. Гайдай, Б. Хаварівський, В.Ханас. —Тернопіль: „Підручники & посібники”, 2002.— 112 с.

14. Галицкий В.П. Немецкие военнопленные в восстановлении народного хозяйства СССР // Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма.—М., 1997.—65-84.

15. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ).—Ф 9401. —Оп. 1.—Спр. 619.

16. ГАРФ—Ф.9401.—Оп. 12.—Спр. 205.—Т.12.

17.ГАРФ.—Ф.7445.—Оп. 2.—Спр. 380.

18. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование.—М.: Воениздат, 1993.—416 с.

19. Державний архів Львівської області (ДАЛО).—Ф.Р-54.—Оп.1.—Спр.15.

20. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне/ Ш. Датнер [Пер. с польск. Я.О. Немчинского, предисл. С.К. Тимошенко] —М.: Изд. иностр. литер., 1963. —630 с.

21. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944). — К., 2000.—304 с.

22. Ерин М. Е. Советские военнопленные в нацистской Германии 1941-1945 гг. Проблемы исследования/ М. Е. Ерин. —Ярославль: ЯрГУ, 2005.—178 с.

23. Женевская конвенция об обращении с военнопленными от 12 августа 1949 года // Женевские конвенции о защите жертв войны. – М.: Юридическая литература, 1954. – С. 69-129.
24. Загорюлько М. Крах плана „Ольденбург”: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР / М. Загорюлько, А. Юденков. – Изд. 2-ое, перераб. и дополн. – М.: „Экономика”, 1974. – 384 с.
25. Канун и начало войны: Документы и материалы. / Киришнер Л.А. – сост. – Л.: Лениздат, 1991. – 431 с.
26. Карнер С. В архипелаге ГУПВИ. Военный плен и интернирование в Советском Союзе 1941-1956 / С. В Карнер [Пер. с нем.]. – М.: Изд-во Рос. гос. гуманитарного ун-та, 2002. – 303 с.
27. Конасав В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы: Монография / В.Б. Конасав [Послел. В.Н. Вартанова]. – Вологда: Из-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1996. – 320 с.
28. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны от 5 (18) октября 1907 года // Международное право в избранных документах. – Т.3. – М.: Юридическая литература, 1957. – С.41-46.
29. Король В. Ю. До проблеми про військові втрати українського та інших народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни / В. Король. // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія: історія. – К., 2006. – Вип. 83. – С. 59 – 65.
30. Король В. Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. / В. Король // Історичний журнал. – № 3, 2009. – С. 95-106.
31. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
32. Муковський Ю. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / Ю. Муковський, О. Лисенко [За ред. В. Конашевича]. – К.: Пошуково-вид. агентство „Книга Пам'яті України.”, 1996. – 568 с.
33. Нестеренко Ю. Боны военнопленных / Ю. Нестеренко // „Забайкальский рабочий”. – 1998. – 13.02.
34. Нюрнбергский процесс. – Т. III. Военные преступления и преступления против человечности. – М. Изд. юридической литературы, 1958. – 816 с.
35. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, уничтожение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / П. М. Полян [Предисл. Д. Гранина] – М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.
36. Промышленность Германии в период войны 1939 – 1945 гг. / Die deutsche industrie im kriege 1939 – 1945 / Пер. с нем. Г. В. Смирнова, В. М. Шаститко; Под ред. Г. С. Согомояна; Предисл. П. А. Белова. – М.: Иностранная лит., 1956. – 295 с.
37. Росийский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 644. – Оп.1. – Спр.460. – Арк. 137-139; Спр.348. – Арк.1-9.
38. Розанов Михаил. Завоеватели белых пятен / Михаил Розанов. – Лимбург-на-Лане: „Посев”, 1951. – 287 с.
39. Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1994 рр.) / П.Ф. Рябченко. – К., 1995. – 672 с.
40. Сидоров С.Г. Труд военнопленных в СССР, 1939-1956 гг.: Монография / С. Г. Сидоров [М-во образования Рос. Федерации. Науч.-исслед. ин-т проблем экон. истории России XX в. Волгогр. гос. ун-та]. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2001. – 503 с.
41. Сидоров С. Г. Организация питания военнопленных в СССР в 1941–1955 гг. / С. Г. Сидоров // Вестник ВолГУ. – Серия 4: История. Философия. – Вып. 1, 1996. – С.80-81.
42. Сидоров С. Г. Трудовое использование военнопленных в СССР. 1939–1956 гг. / С. Г. Сидоров // Докл. Акад. воен. наук. – Саратов, 2005. – №3 (15). – С.161–168.
43. Соколов Б. В. Оккупация: Правда и мифы / Б. В. Соколов. – М.: АСТ-пресс книга, 2002. – 347 с.
44. „Теребовельські вісті”. – Ч.7. – 1941.
45. Тис-Крохмалюк Ю. З джерел до історії УД УНА / Ю. Тис-Крохмалюк. // Вісті комбатанта. – Ч.1 (111). – Торонто – Нью-Йорк, 1981. – С. 41-47.
46. Тхоржевский В. Лагерные деньги для военнопленных / В.Тхоржевский. // Нумбон. – №2(42), 1997. – С.4-6.
47. Федорович В. Німецька кампанія на Сході в світлі документів ОКВ / В. Федорович. // Вісті комбатанта. – Ч.1 (165). – Торонто – Нью-Йорк, 1990. – С. 35-40.
48. Харитонов Д. Денежные знаки лагерей особого назначения ОГПУ / Д. Харитонов. // Нумизматика и фалеристика. – 1997. – №1. – С.14-16.
49. ЦДАВО України. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.378.
50. ЦДАВО України. – Ф. 3959. – Оп.2. – Спр.67а.
51. Чагин В.В. Лагерные деньги военнопленных / В. В. Чагин. // Нумбон. – №7. – 1996. – С.6-7.
52. Шаламов Варлам. Вишера. Антироман / Варлам Шаламов. – М.: Книга, 1989. – 61 с.
53. Campbell Lance K. Purpose of POW scrip to discourage escape / Lance K.Campbell. // Coin World. – Vol. 30. – №1544. – Nov. 1989. – P.18, 30-38.

54. Campbell, Lance K. Bored?: try Boer War P.O.W. scrip /Lance K.Campbell. // Bank Note Reporter.—Vol. 17.—№2.— Feb. 1989.—P.31, 33.
55. Campbell Lance K. Unissued notes remind hobby of horrors of war /Lance K.Campbell. // Bank Note Reporter.—Vol. 20.—№ 9.— Sept. 1992.—P. 30-31.
56. Campbell Lance K. Prisoner of War and Concentration Camp Money of the 20 th Century/ Lance K.Campbell —Second edition.— BNR PRESS, 1993.—202 p.
57. Czernik Rudolf. Das Ende der Tabus.— Verlag: Graz– Stuttgart, 1998
58. Feller Steven. The Prisoner of War Camp at Algona, Iowa: Look at the Camp and its Monetary System/ Steven Feller. //IBNS Journal.—Vol. 32.—№1, 1993.— P. 11-12.
59. Goebbels Tagebuecher (Aus den Jahren 1942-43).—Zurich: Atlantis Verlag, 1948.—528 s.
60. Machowski Jozef. Poczta Polska Obozu IID Gross Born /Machowski Jozef.— PZF Krakow, 1963—32 s.
61. Nieckau Gerhard „Jeff“. Im Gulag. Aus der Kriegsgefangenschaft ins sowjetische Arbeitslager/ Gerhard Nieckau „Jeff“. —2 auflage.— Hamburg– Berlin-Bonn, 2005. —416 s.
62. Notaphilie 6./ Papiergeld– auktion 15 mai 1993 in Hamburg. — 27 s.
63. Philipson F. Currency at War/ F. Philipson. // I.B.N.S. Journal. —Volume 21.—№2.,1982. —P. 49-53.
64. Pick A. Papiergeld Lexikon /A. Pick. — Мьнchen: Mosaik Verlag, 1978. —416 s.
65. Rosenberg H. Die Deutschen Banknoten ab 1871/ H.Rosenberg. — H. Gietl Verlag and Publikationsservice GmbH Regenstauf, 2001.—157 s.
66. Rundell W., Jr. Military Money. A Fiscal History of the U. S. Army Overseas in World War II / W. Rundell Jr. —Texas, 1980.—271 p.
67. Shandruk P. Arms of Valor / P.Shandruk. — London: Robert Speller and sons Publishers, Inc.,1959.—259 p.
68. Streit Ch. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945/ Ch. Streit.—Stuttgart, 1978.—198 s.

В статье исследуется роль эмиссий специальных денежных знаков для лагерей военнопленных в годы Второй мировой войны.

The article presents a research of the emissions of special money for POW camp during WWII.

Оксана Ємчук

ДО ПРОБЛЕМИ СПАДКОВОСТІ ТАЛАНТУ: РОДИНА СЕРГІЯ ІВАНОВИЧА МАСЛОВА

У статті розповідається про талановиту родину видатного книгознавця, бібліографа, літературознавця та педагога С. І. Маслова, яка походить з Чернігівщини. Із залученням маловідомих архівних документів досліджується внесок родини Маслових у науку і культуру, питання спадковості таланту.

Ключові слова: С.І.Маслов, В.І.Маслов, талановита родина, особовий фонд, спадковість таланту, Чернігівщина.

У вивченні наукової біографії та творчого доробку видатних учених чималу роль відіграє аналіз родинного оточення, особливо відносно родин, які демонструють спадковість таланту, виняткову обдарованість та різноманітність творчих інтересів. На нашу думку, серед відомих діячів Чернігівщини недостатньо дослідженою залишається родина Маслових, яка зробила чималий внесок у вітчизняну науку, культуру та педагогіку. Розгляд цієї теми через призму проблеми спадковості таланту – мета нашої розвідки.

Багато науковців зверталось до біографії та наукової спадщини Сергія Івановича Маслова (1880-1957), ушлявленого книгознавця, бібліографа, літературознавця, організатора архівної справи, педагога. Серед головних досліджень слід назвати праці Г. Ковальчук, Н. Королевич, І. Матяш, О. Онищенко, Н. Солонської, О. Степченко та ін.¹ Переважна більшість творчої спадщини С. І. Маслова, автора понад 100 наукових праць, зберігається в його особовому фонді (ф. 33), в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, який складається із 8351 од. зб.² Там же зберігається особовий фонд видатного літературознавця та педагога Василя Івановича Маслова (ф.243, 1448 од. зб.). Ці архівні фонди були головною джерельною базою нашої розвідки.

Наукова діяльність С. І. Маслова була тісно пов'язана з історією Чернігівщини. Наприклад, його перший твір «Лірники Полтавської і Чернігівської губерній» (1902) продемонстрував глибокі знання історії та культури рідного краю. У 1904 році частину своїх лексикографічних матеріалів, зібраних на Чернігівщині, дослідник у вигляді 520 карток передав Б. Д. Грінченку для його роботи над «Словником української мови», який він на той час редагував. Монографія «Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Опыт историко-литературной монографии» (1904-1907, надрук. 1984 р.) про відомого чернігівського релігійного та культурно-освітнього діяча – визначена багатьма вченими як зразок масштабної історично-літературної роботи про давніх українських письменників.

Сергій Іванович Маслов народився 28 (16) листопада 1880 року в м. Ічні на Чернігівщині в купецькій родині.³ Особовий фонд містить багато записів родоводу Маслових, особливо з боку матері Ганни Никифорівни Александренко. Вона народилась у м. Ніжині, закінчила 3-класне училище в Борзні, вийшла заміж за Івана Васильовича Маслова в м. Ічні.⁴ Витяги з метричних книг бабусі Олександри Семенівни Анісевич доводять купецьке походження роду також з боку матері.⁵ Олександра Семенівна, в свою чергу, була донькою Парасковії Петрівни

© Ємчук Оксана Ігорівна – пошукувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ).

Кисловської, про добрі християнські вчинки якої ми дізнаємося з дбайливо збереженого Сергієм Івановичем прощального слова на її похованні.⁶ Після смерті Івана Васильовича у 1897 році мати вийшла заміж за Геннадія Івановича Карамзіна, який замінив дітям батька. Геннадій Іванович з 1886 року працював на посаді податкового інспектора в Прилуках, куди згодом переїхала вся сім'я. Сергій мав двох молодших братів – Василя і Володимира, який загинув у десятирічному віці, а також двох молодших сестер – Анастасію та Ганну. Зведеними сестрами Сергія Маслова були Ніна та Тетяна Карамзіни. Діти зростали в теплій, дружній сімейній атмосфері, виховувалися в повазі до Бога, прагненні до знань.

У 1890-1898 роках Сергій навчався у Прилуцькій класичній чоловічій гімназії. Чудово збережені атестати перших 6-и класів та похвальні листи демонструють цікаві для сучасних педагогів методи виховання дітей в гімназії.⁷ Прекрасні педагоги С. Г. Шарко та І. Я. Россоптовський розвивали здібності учня. Сергій Іванович, незважаючи на незначну різницю у віці, завжди піклувався про розвиток, освіту своїх молодших братів та сестер. Наприклад, у 1904-1905 роки він записував у свій щоденник програми читання для кожного з них.⁸ У Володимира вона складалася переважно з російської класики. В Анастасії охоплювала українську літературу: твори Т. Шевченка, М. Вовчок, І. Франка. Програма занять для Ганни стосувалася літератури, латинської мови, ботаніки. Сергій Іванович рекомендував їй окремі видання творів Т. Шевченка з примітками, роман П. Куліша «Чорна рада» та ін. Він наполягав на тому, щоб діти не просто читали книги, але й у дискусіях з'ясовували ідею твору, сюжетні колізії. Маленький брат Василь після закінчення 6-го класу гімназії в Прилуках у листі Сергію звітує про прочитані книги. Зізнається, що настанови читати гуртом не виконуються, бо не всі володіють темою так добре, щоб вести дискусію.⁹ Отже, перший педагогічний досвід майбутній учений-книгознавець здобув у родині, виховуючи своїх молодших братів та сестер.

Як доводив австрійський психолог Альфред Адлер (1870-1937), старша дитина в родині завжди намагається стати лідером, частіше зберігає сімейні традиції, моральні стандарти, більш самостійна в житті, відповідальна.¹⁰ Ці риси характеру помітні в багатьох інших записах щоденника Сергія Івановича.

Варто згадати про дядька Сергія Маслова з боку матері, Василя Никифоровича Александренка (1861-1909), який вплинув на виховання майбутнього вченого. Він був професором міжнародного права Варшавського університету. «Постійно працюючи в російських і особливо в закордонних архівах, В. Н. не обмежувався тісним колом своєї спеціальності.<...>Матеріали з історії Малоросії, що стосуються гетьмана Мазепи та його сподвижників, знайдені В. Н. у Стокгольмі та Берліні, залишилися необробленими. Копії з них разом з бібліотекою покійний заповідав родині».¹¹

Молодша сестра Сергія Івановича Анастасія Іванівна Лучник у 1911 році закінчила історико-філологічне відділення Вищих жіночих курсів у Петербурзі. Здобувши прекрасну філологічну освіту, працювала вчителькою в Ромнах, потім у Прилуках. Після смерті Олени Митрофанівни Маслової від дизентерії в 1934 році, вона переїхала в Київ до брата, працювала в київській школі № 54. Конспекти шкільних уроків Анастасії Іванівни демонструють професіоналізм талановитого педагога.¹² Друга сестра Сергія Івановича Ганна Іванівна Воробйова була лікарем, працювала в Білій Церкві. Дбайливо збережена подяка Ганні Іванівні за 35-річну сумлінну працю в медицині свідчить про її авторитет, любов та пошану колег.¹³

Сергій Маслов відомий також як учасник студентських революційних подій 1901 року в університеті Св. Володимира. Серед представників родини Маслових були й революціонери. Дальній родич Василь Павлович Маслов, псевдонім – В. П. Батуринський, який працював у Прилуках учителем, згідно з вироком Конотопського суду, був засланий у Сибір як політичний злочинець. Сергій Іванович зробив повну власноручну копію «дознання», яка зберігається в його особовому фонді.¹⁴

Особовий фонд С. І. Маслова розповідає також про різні життєві проблеми, що не обходили родину, навіть в ті часи, коли Сергій Іванович був уже відомою і поважною людиною. Наприклад, у 1946 році він змушений був звернутися до академіка О. О. Богомольця у зв'язку з незаконним виселенням матері в Прилуках із її власної оселі. Сергій Іванович вимагав, щоб «дали можливість моїй матері, 82-річній літній жінці, спокійно дожити свій вік на житловій площі, де вона мешкала протягом 50 років».¹⁵

Постійним другом, помічником та колегою Сергія Івановича був його брат Василь Іванович Маслов (1884-1959), видатний літературознавець і педагог. Їх життєві шляхи нерозривно поєднані спільною освітою, роботою та згодом спільним життям однією родиною. Василь Іванович також закінчив Прилуцьку чоловічу гімназію із золотою медаллю, Київський університет Св. Володимира з дипломом першого ступеня у 1909 році та золотою медаллю за роботу про літературну діяльність декабристів. Пошуки свого призначення та наукових інтересів Василя Івановича не були такі тривалі та різноманітні, як у старшого брата. Про наукові здібності майбутнього професора свідчать позитивні відгуки на магістерську працю його наукових керівників.¹⁶

З 1920 року Василь Іванович переїхав у Прилуки, де викладав на Вищих педагогічних курсах, згодом реформованих у педтехнікум. У 1927-1930 роки працював директором Прилуцького крайового музею та видавцем «Бюлетеня Прилуцького крайового музею» (1928-1929). Зусиллями Василя Івановича музей поповнився багатьма цінними експонатами живопису, скульптури, кераміки, різьбярства, меблів, посуду. Особовий фонд Василя Івановича містить звіт про стан природних та архітектурних пам'яток на Прилуччині (Сокиринці, Тростянець, Яготин та ін.) та звіт про роботу з питань охорони пам'яток історії та культури.

У червні 1929 року була спроба зняти його з посади. Академік В. М. Перетц звернувся особисто листом до голови Прилуцького облвиконкому та захистив Василя Івановича від несправедливості, його відновили на посаді. В. М. Перетц писав: «Його любов до Музею, на чолі якого він досі стояв, та відданість музейній роботі я спостерігав під час, коли Вас. Ів. приїздив до Москви та Ленінграда в справі поповнення фондів Прилуцького Музею. Видані за його участю 1-е та 2-е ч.ч. «Бюлетеню Музею» роблять на мене враження цілком наукового органу й також свідчать про цінність роботи Вас. Ів. по Музею».¹⁷ Слід згадати, що у 1927 році відбулася перевірка особової справи Василя Івановича владними установами. Можливо, незадоволення керівництва викликала абсолютна позапартійність директора музею, тому що у революційній боротьбі він ніколи участі не брав, цікавився суто науково-педагогічною та культурно-просвітницькою роботою.¹⁸

Різносторонньою талантів Василя Івановича була помітна також у професійному захопленні фотографією, що відзначив на святкуванні його 75-річчя відомий учений П. М. Попов.¹⁹ В особовому фонді зберігаються цінні авторські фотографії Прилук та околиць, історичних пам'яток Чернігівщини першої половини ХІХ ст. У 1930 році Василь Іванович працював науковим співробітником етнографічної комісії ВУАН, реорганізованої в Інститут історії матеріальної культури. Його робота в 1930-34 рр. була присвячена розробці питань з історії сільськогосподарської техніки в Україні. Під час фашистської окупації Василь Іванович мешкав у Києві, працював над дисертаційним дослідженням про Томаса Мура.²⁰ На жаль, ця докторська дисертація не була захищена. Цікаво, що Альфред Адлер стверджував, що середня дитина в родині завжди намагається конкурувати, ставити собі дуже високі цілі, але частіше не досягає своїх мрій.²¹

Стосунки братів були завжди теплі, дружні. Василь Іванович ніжно піклувався про брата, своїх улюблених племінників. Численні спільні підписи братів Маслових у вітаннях та звернення до обох від кореспондентів демонструють їх партнерський, професійний зв'язок. Особові фонди братів містять листування з багатьма видатними діячами науки і культури тих часів. Особливо цінне для дослідників Чернігівщини листування з В. Л. Модзалевським, О. М. Щербиню

та ін. Плеяда славетних «пасіонаріїв», які походять з Чернігівщини, була досліджена зокрема І. Матяш.²²

Дружина Сергія Івановича Олена Митрофанівна Шуляк (1887-1934) народилась у родині талановитого та поважного військового лікаря, навчалась у Петербурзі в училищі принцеси Ольденбурзької, на романо-германському відділенні Київських вищих жіночих курсів та в університеті Св. Володимира відвідувала семінар В. М. Перетца, де і зустріла майбутнього чоловіка.²³ Красива, обдарована, освічена, енергійна жінка мала різноманітні наукові інтереси, особливо в історії зарубіжної літератури. Відомі її праці «Рукописна книга» (1925), «Життя та літературна спадщина Лодовико Гвіччїардіні» (1929), «Новела Боккаччо про Сигізмунда та Гвікардо в українському перекладі 17– 18 ст.», «Повість про Оттона I в українській літературі» (1929) та ін. Олена Митрофанівна була членом Комісії давнього українського письменства, Всеукраїнського товариства «Друзі дітей». Про принциповість та іноді суворість характеру Олени Митрофанівни свідчать її листи 1915 року до чоловіка із Прилук у Саратов. Вона вимагала від нього енергійніше працювати, більше читати, досліджувати, облишити довгі розмови з Василем, «раскачивания», щоб не давати нікому приводу зневіритися в його таланти, знаннях, можливостях як вченого.²⁴

У цілому творча атмосфера, злагода, любов, різноманітні художні та естетичні інтереси завжди панували в родині Маслових. Племінниця Сергія Івановича та дослідниця його творчості Ірина Олександрівна Лучник згадувала: «Те, що мені довелося більше 20 років прожити поряд з такими людьми, як брати Маслови, я вважаю, звичайно, щастям. Розумні, освічені, інтелігентні, небайдужі до оточуючих їх людей, завжди відкликалися на їх біду і матеріально, і морально <...> У побуті С. І. був енергійний, цілеспрямований, завжди цікавився новинками літератури, культури, намагався бути в русі сучасності, піклувався, щоб оточуючі його не потонули в буденних турботах. Часто вечорами, коли вся родина збиралась разом, організовував літер(атурні) читання, сам читав нам оповідання Чехова, Паустовського, Гріна, вірші Шевченка, Тичини, цікаві вірші з нового журналу».²⁵ Такі ж теплі спогади нам залишила й нащадок видатної родини Коцюбинських – Михайлина Коцюбинська. Вона згадувала, як до них приходив Сергій Іванович «зі своєю незмінною лагідною усмішкою і якоюсь особливою делікатною доброзичливістю».²⁶

Юрій Сергійович Маслов (1914-1990) гідно успадкував славне ім'я батьків. Про його помітні ще з дитинства таланти, знання іноземних мов писав у листі С. І. Маслову академік В. М. Перетц: «Із нього буде з часом великий дипломат».²⁷ Справді, Юрій став видатним вченим-філологом, спеціалістом із загальної, німецької та слов'янської філології. Юрій навчався в Київському та Ленінградському університетах, в аспірантурі під керівництвом видатного філолога В. М. Жирмундського, захистив дисертацію з історичної граматики німецької мови. У роки Великої Вітчизняної війни він був редактором фронтової газети, перекладачем Генерального штабу, готував спеціальні програми німецькою мовою, був нагороджений орденами і медалями. Архів С. І. Маслова містить дуже цікаві листи Юрія до батька, особливо в період його відрядження в Болгарію та інші слов'янські країни після Перемоги.²⁸ Історія, культура і мова Болгарії захопили Юрія, він став видатним знавцем болгарської мови, захистив з цієї теми докторську дисертацію. Важливо, що окремі загальнолінгвістичні, аспектологічні дослідження Юрія Маслова випередили світові лінгвістичні розробки, багато з яких він коментував, перекладав. Його підручник «Введение в языкознание» (1975), який витримав кілька перевидань, і зараз вважається одним із кращих лінгвістичних підручників. Батько дуже пишався успіхами сина, тому Юрій навіть просив не вихвалитися його досягненнями перед колегами в університеті.²⁹ Син дуже мріяв про публікацію всіх батькових праць. Він писав про наукову спадщину батька: «Вимоги сьогодення змінюються, а справжня наукова цінність зберігається, чи, в усякому разі, піддається переоцінці значно в більш довгий термін».³⁰

Син Юрія Маслова Сергій (1939-1980) був доктором математичних наук, талановитим ученим, відомим правозахисником. Неординарні математичні здібності Сергія відзначали ще в школі.³¹ Його метод зворотного доказу розвинув теорію дедуктивних систем, зробив значний внесок у розвиток світової науки про штучний інтелект. Сергій Юрійович Маслов організував знаменитий культурологічний семінар (1972) та перший в СРСР підпільний журнал «Сумма», де були надруковані твори радянського «самвидаву».³² Він загинув в автокатастрофі за невідомих обставин. Його дружина Ніна Колчина була теж талановитим математиком, доктором наук. Дочка Сергія Юрійовича Олена пішла шляхом батьків, стала науковцем, кандидатом філологічних наук.

Молодший син Сергія Івановича Маслова Олексій (1916-1941) трагічно загинув на фронті під Ленінградом. Після закінчення школи він став студентом фізико-математичного факультету Київського університету. Намагався перевестися в Ленінград до старшого брата, але, враховуючи успіхи Олексія, репутацію кращого студента, перспективи майбутньої наукової роботи, керівництво університету відмовило йому.³³ Згодом він таки перевівся до Ленінградського університету, де зустрів свою майбутню дружину Оксану Томасевич. Високий рівень фізико-математичних знань, ґрунтовна філологічна освіта іноді змушували його бути критиком своїх університетських викладачів (наприклад, у листі до Сергія Івановича в 1938 році).³⁴

Представниця родини Маслових із м. Прилук Олена Ключко, філолог, педагог, дослідниця наукової спадщини Сергія Івановича, засвідчила у своїх наукових розвідках справжню спадковість таланту Маслових.³⁵

Тему спадковості оригінально дослідив відомий англійський психолог, антрополог Френсіс Гальтон (1822-1911) у праці «Наследственность таланта: законы и последствия».³⁶ Дослідник проаналізував родини найвідоміших на той час європейських учених, письменників, музикантів, художників. Він був упевнений, що жодні суспільні чи інші перешкоди не завадять таланту досягнути успіху. Серед головних рис талановитого вченого він називав розум, енергію, здатність до тяжкої праці, природний потяг до науки та різноманітних пошуків, витримку, наполегливість, незалежність характеру. Ці риси були притаманні представникам родини Маслових.

Вони були різнобічно обдаровані. Сергій Маслов був спеціалістом у різних сферах, ґрунтовно знав хімію, фізику, біологію, філософію.³⁷ Учений зробив значний внесок як в історичні, так і у філологічні науки. Серед його нащадків ми побачили талановитих математиків. На жаль, потенціал молодшого сина Сергія Івановича Олексія, дружини Олени та онука Сергія не був повністю реалізований, тому що їхнє життя передчасно обірвалося. Старший син Юрій Сергійович успадкував талант батька, матері, дядька та увійшов в історію слов'янської філології як визначний вчений. Василь Іванович, талановитий філолог, педагог, етнограф, переважно весь свій творчий і життєвий шлях пройшов поряд із старшим братом. Їх братнє партнерство вважається прикладом творчих стосунків. Отже, науковий доробок головних представників родини Маслових суттєво збагатив українську та слов'янську науку і культуру. Особові фонди братів Маслових представляють неперевершену джерелознавчу цінність для спеціалістів різних історичних, філологічних дисциплін, широкого кола дослідників вітчизняної культурної спадщини.

1. Сергій Маслов. 1902-1927. – К., 1927. – 50 с. Ковальчук Г. І., Королевич Н. Ф. Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880-1957): Бібліограф. нарис. – К., Національна парламентська бібліотека України, 1996. – 43 с.; Перші книгознавчі читання: Зб. наукових праць /О. Онищенко (відп. ред.). – К.: НАН України, НБУВ. – 1997. – 146 с. *Матяш Ірина*. Яскрава постать української науки: Сергій Маслов і архівна справа // Спеціальні історичні дисципліни. – 2002. – Ч.2. – № 8/9. – С.247-267; *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття. – К., 1998 р. – С.138-169; *Див. також...* Чернігівщина: Енциклопедичний довідник./ За ред. А. В. Кудрицького. – К.:УРЕ, 1990. – С. 438-439. Кандиба Дм. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів, 1998. – 256 с.

2. Видатні вчені Національної Академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998): Путівник. – К., 1998. – С.65-71; *Степченко О. П.* Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918-1934). – К., 2008. – С.93-109; *Ємчук О.* Особовий архівний фонд та бібліотечна колекція С. І. Маслова як складова вітчизняної культурної спадщини // Архіви України. -2009. -№ 1-2. – С.105-115.
3. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 33. – Оп.2. – Од.зб. 3492. – Арк. 6.
4. Там само. – Од. зб. 3522.– Арк.1.
5. Там само. – Од. зб. 3526.
6. Там само. – Од. зб. 3524.
7. Там само. – Од. зб. 3348-3357.
8. Там само. – Од. зб. 3665. – Арк. 52-63.
9. Там само. – Од. зб. 5896.
10. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теория личности. – 3-е изд. – СПб, 2008. – С.279.
11. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 33. – Оп.2. – Од.зб. 3535. – Арк.1. *тут і далі переклад з рос. мови. – О. Є.*
12. Там само. – Од. зб. 3530.
13. Там само. – Од. зб. 3531.
14. Там само. – Од. зб.3536.
15. Там само. – Од. зб. 3527. – Арк. 5.
16. Державний архів м. Києва. –Ф. 16. –Оп. 465. – Од. зб. 1222. – Арк. 55.
17. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 33. – Оп. 2. – Од. зб. 3529. – Арк. 19.
18. ЦДАВО України. – Ф. 166. –Оп. 2. – Спр. 4774. –Арк. 2.
19. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 243. –Од. зб. 1209.
20. Там само. – Од. зб. 326. –Арк. 2.
21. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теория личности. – 3-е изд. – СПб, 2008. – С.179.
22. *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – Про С. Маслова: С. 198-216.
23. Інститут рукопису НБУВ. –Ф. 33. – Оп.2. – Од. зб. 3537.
24. Там само. – Оп. 3. –Од. зб. 5948.
25. Там само. – Оп. 3. – Од. зб. 8339. – Арк. 1,5.
26. *Коцюбинська Михайлина.* Мої обрії: В 2 т. – Т. 2. – К., 2004. – С.279.
27. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 33. – Оп. 3. – Од. зб. 6122. – Арк. 69.
28. Там само. – Од. зб. 5927. – Арк. 2.
29. Там само. – Од. зб. 5935.
30. Там само. – Од. зб. 5938. – Арк. 2.
31. Там само. – Од. зб. 5938. – Арк. 4.
32. Див. : <http://www.tncspb.ru/article.php?kod=2804023792/23/11/09>.
33. Там само. – Оп. 2. – Од. зб. 3533. – Арк. 6.
34. Там само. – Оп. 3. – Од. зб. 5895.
35. *Ключко Олена.* Сергій Іванович Маслов. До витоків роду // Перші книгознавчі читання: 36. наукових праць /О. Онищенко (відп. ред.). – К.: НАН України, НБУВ. – 1997. – С.70-82.
36. *Гальтон Фр.* Наследственность таланта: Законы и последствия (Hereditary Genius, its Laws and Consequences). – М., 1996. – 272 с.
37. *Ємчук О. І.* С. І. Маслов як дослідник історії філософії України XVI-XVIII ст. // Мультиверсум: Філософський альманах. – К., 2009. – Вип. № 79. – С. 164-178

В статтє рассказывается о талантливой семье выдающегося книговеда, библиографа, литературоведа и педагога С. И. Маслова родом из Черниговщины. С привлечением малоизвестных архивных документов исследуется вклад семьи Масловых в науку и культуру, проблема наследственности таланта.

Ключевые слова: С.И.Маслов, В.И.Маслов, талантливая семья, персональный фонд, наследственность таланта, Чернигов.

The article describes the talented family of noted philologist, bibliographer and pedagogue S. I. Maslov and uses as basis the unknown resources. The article touches upon the problem of inherited talent. The contribution of talented family from Chernigov to ukrainian science and culture are determined.

Key words: S.I.Maslov, V.I.Maslov, talented family, personal fund, inherited talent, Chernigov.

Алла Нітченко

ВИКОНАВЧІ КОМІТЕТИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 1917 РОКУ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

У статті аналізується ступінь вивчення інституту виконавчих комітетів громадських організацій, які функціонували під час революції 1917 року. Наголошується, що дослідження цієї теми має давню традицію. Історіографічний доробок умовно поділяється на чотири групи: перша – радянська історіографія, друга – сучасна російська, третя – західна, четверта – сучасна українська. Значна увага приділяється аналізу краєзнавчої історіографії з історії Чернігівщини. Виділяються маловивчені аспекти загальної проблеми та перспективні напрямки дослідження теми на регіональному рівні.

Ключові слова: виконавчі комітети, громадські організації, догми, правовий статус.

На початку ХХ століття українське суспільство переживало системну кризу, яка виникла внаслідок сукупності внутрішніх та зовнішніх факторів, що зрештою призвело до падіння монархії у лютому 1917 року. Ліквідація самодержавства супроводжувалася суттєвими змінами у всіх сферах життя, зокрема, й у системі місцевого управління та самоврядування. Вагомим каталізатором цього процесу стала значна політична активність усіх верств суспільства. Саме тому дослідження інституту виконавчих комітетів громадських організацій має велике значення для розуміння порядку формування і функціонування всіх владних структур після Лютневої революції не лише у центрі, а й на місцях. Увага дослідників до цієї теми спричинена досить важливим місцем виконавчих комітетів у системі влади та їхньою роллю у місцевому управлінні. Звернення дослідників до інституту виконавчих комітетів громадських організацій зумовлене також принципами їхнього формування та діяльності, котрі виходили за межі самодержавної та більшовицької моделей управління.

Аналіз широкого кола наукових праць дозволяє виділити декілька періодів у вивченні виконавчих комітетів громадських організацій.

Перший період охоплює 1917 – кінець 1920-х років. Початок у вивченні історії виконавчих комітетів заклали безпосередньо учасники подій 1917 року. Так, у споминах В.Д. Набокова та П.М. Мілюкова відображається точка зору проурядових кіл, котрі вважали помилкою наказ про усунення губернаторів і ліквідацію поліції, що призвело до зникнення влади на місцях і виникнення «самочинних організацій» (виконавчих комітетів громадських організацій). Зокрема, П.М. Мілюков вважав, що існування подібних органів дискредитувало владні повноваження урядових комісарів, перетворивши їх на «середню ланку» між центральною владою та виконкомами.¹

Перший крок до вивчення феномену інституту волосних громадських комітетів було здійснено радянською історіографією у 20-і роки ХХ століття. Її представники, відтворюючи політичну та соціальну історію окремого регіону або міста від лютого до жовтня 1917 року, давали досить загальну оцінку революційним буржуазним організаціям, у тому числі й виконавчим комітетам. При цьому, більшість дослідників вважала, що буржуазний (або буржуазно-поміщицький) склад виконавчих комітетів заважав та затримував розвиток пролетарської

© Нітченко Алла Григорівна – ст. викладач кафедри цивільного і господарського права юридичного факультету Чернігівського державного інституту економіки і управління.

революції. На їхню думку, з початку існування й до ліквідації виконкоми громадських організацій проводили контрреволюційну та угодницьку політику підтримки Тимчасового уряду.²

За цих умов А.В. Шестаков висунув тезу про їх проурядовий характер та обґрунтував такий висновок тим, що з юридичної точки зору вони підпорядковувались губернським та повітовим комісарам Тимчасового уряду.³ Але існувала й інша точка зору, яку обґрунтували С.М. Дубровський та І. Верменічев. Вони прийшли до висновку, що волосні виконавчі комітети являли собою селянську владу і входили до системи місцевих державних органів формально, тому що на практиці проводили незалежну від Тимчасового уряду політику.⁴

У цей час формується також декілька точок зору щодо соціального складу волосних виконавчих комітетів. Одна частина дослідників вважала, що вони опинилися у руках сільської буржуазії (А.В. Шестаков), друга – заможних верств села (С. Фомічов, А. Арсентьев, Є.Н. Луцький та інші).⁵ Інші дослідники підтримували точку зору, згідно з якою виконавчі комітети склалися з трудового селянства і були органами селянської влади (І. Верменічев, М. Кордонська, М. Д. Федоровська та ін.).⁶

По-різному в історіографії 1920-х рр. оцінювалась і діяльність волосних комітетів. Окремі дослідники вважали їх органами самоврядування, створеними на демократичних засадах (М. Кордонська), дехто вбачав у них революційно-демократичні органи та масові селянські організації (Є.П. Лук'янов, В.І. Кострикін, В.М. Губарева та ін.).⁷

Незважаючи на те, що радянська історіографія 1920-х років основну увагу приділяла аналізу форм та методів класової боротьби, дослідники намагалися глибше дослідити інститут волосних виконавчих комітетів та визначити їхнє місце у системі місцевого управління. Але навряд чи можна стверджувати, що історична наука цього періоду дійшла якоїсь спільної думки щодо складу та статусу виконавчих комітетів. До того ж це час становлення радянської історіографії, в основу якої було покладено марксистсько-ленінську методологію. Тому в багатьох дослідженнях уже простежується тенденція до вивчення цих органів як «контрреволюційних» та «антинародних».

1930-і – перша половина 1950-х років – це другий період, який характеризується затвердженням диктату держави щодо до науки. З кон'юнктурних міркувань питання про владу, самоврядування, діяльність громадських організацій фактично не досліджувались. У «Кратком курсе ВКП(б)» навіть не було згадки про існування виконавчих комітетів громадських організацій.⁸ Умови, що склалися, виключили можливість дослідження виконавчих комітетів. Розпочалася «боротьба за чистоту марксистсько-ленінської теорії». Насаджувалася думка, що всі громадські організації, в тому числі й виконавчі комітети, які не опиралися на пролетарську або бідняцько-селянську основу, мали контрреволюційну сутність та гальмували революційний рух. Ця теза була обґрунтована у роботі В. Ундревича та М. Кареві і здійснила великий вплив на подальший розвиток оцінки волосних виконавчих комітетів.⁹

Таким чином, діяльність, внутрішня еволюція та політична доля виконавчих комітетів громадських організацій у цей час не стала предметом спеціального вивчення, а їхня оцінка була в жорсткій залежності від офіційної доктрини. Факти, які не відповідали офіційній концепції революції, спотворювалися у «правильний» бік або взагалі ігнорувалися.

З другої половини 1950-х років бере початок третій період, який закінчився наприкінці 1980-х років. У цей час, в умовах лібералізації радянського режиму, відбулася часткова відмова від найпримітивніших та упереджених інтерпретацій волосних виконавчих комітетів громадських організацій. Хоча загальна оцінка виконавчих комітетів мало в чому змінилась із 1930-х років. Традиційно вони відносились до контрреволюційних органів, які стали основною опорою

Тимчасового уряду та гальмували розвиток революційного руху. Дослідники намагалися провести лінію між діяльністю рад та виконавчими комітетами. Прагнули розкрити класову обмеженість комітетів та низьку популярність серед населення. Питання про участь у діяльності виконавчих комітетів громадських організацій, селян, робітників, солдат повністю знімалося або зазначалося, що їхня роль була незначною.¹⁰ Так, Б.М. Морозов стверджував, що «органи селянського управління у волості та селянському суспільстві при Тимчасовому уряді залишалися такі ж, як і при самодержавному устрої».¹¹ Дехто з учених навіть проводив аналогії із губернськими та повітовими комітетами (В.А. Соловйова, С.А. Артем'єв). Наприклад, С.А. Артем'єв, аналізуючи губернські та повітові органи буржуазно-поміщицької влади, відмічає, що такі ж комітети організовувались у волостях.¹² А дослідник П.М. Першин стверджував, що вони мали кулацький склад.¹³

У той же час треба відмітити, що наприкінці 1950-х років робляться спроби визначити роль та місце волосних виконавчих комітетів у системі місцевої влади. По-перше, була озвучена оцінка політики партії більшовиків у 1917 році щодо виконавчих комітетів. Діяльність представників керівної партії на цьому поприщі вважалася помилковою та піддавалася критиці. Вхідження більшовиків до цих органів виправдовувалося, лише якщо вони по своїй суті були революційно-демократичними організаціями.¹⁴ По-друге, деякі дослідники здійснили спробу по-новому осмислити соціальну сутність виконавчих комітетів. Дослідниця В.М. Губарева, вивчаючи матеріали Петроградської губернії, дійшла висновку, що волосні виконавчі комітети були найпоширенішою на селі формою організації революційного селянства.¹⁵ Е.Д. Попова наголошувала, що масове створення виконавчих комітетів навесні 1917 року свідчило про зростання політичної свідомості селян, які розвинули досвід першої революції, а різноманіття форм низових організацій є показником революційної творчості народних мас, в основі якої лежав демократичний принцип встановлення народної влади.¹⁶

В узагальнюючих роботах П.М. Соболева та А.Я. Утьонкова показано, що склад виконавчих комітетів був змінною величиною: спочатку перевагу у комітетах мала заможна селянська верхівка, потім відбулася радикалізація настроїв, унаслідок якої склад виконкомів став бідняцько-середняцьким. Але радикалізацію виконкомів вони пояснювали традиційно: заслугою більшовицьких організацій.¹⁷ О.Н. Моїсеєва, А.М. Андреев та Е.Н. Бурджалов оцінювали виконавчі комітети громадських організацій як органи революційної влади, котрі діяли в інтересах селянства.¹⁸ І.І. Мінц, П.М. Медведєв, П.Ф. Решодько та інші теж намагалися розглядати соціальний склад волосних комітетів у розвитку.¹⁹

У 1970-1980-і роки Г.О. Герасименко, Н.А. Кравчук, В.І. Кострикін та інші продовжили розробку даного питання. Дослідники наголошували, що виконавчі комітети уособлювали народну владу і тому вони не можуть вважатись органами влади Тимчасового уряду. Вивчаючи аграрне питання на селі, вони дійшли висновку, що ці органи зіграли значну роль в організації та розгортанні селянського руху влітку 1917 року. А пасивна політика Тимчасового уряду у вирішенні аграрного питання стала поштовхом до еволюції виконавчих комітетів, і селянська більшість почала активно брати участь у громадському житті країни.²⁰

Ця новаторська концепція отримала закінчений вигляд у роботах А.В. Седова та О.Д. Малявського. Вони підтримали та розвинули думку, що волосні виконавчі комітети пройшли певну еволюцію від всестанових органів до бідняцько-середняцьких осередків. На їхню думку, ця соціальна структура остаточно склалась до червня 1917 року в масштабах усієї країни. У зв'язку з цим основними питаннями, які вони намагались вирішувати, були земельна та продовольча проблеми. Ці проблеми вони вирішували разом із земельними та продовольчими комітетами, які часто і працювали під їхньою егідою.²¹

Своєрідним підсумком дослідження виконавчих комітетів цього періоду можна вважати роботи А. М. Андреева, В.І. Старцева та Е.Н.Бурджалова.

Зокрема, А.М. Андреев прийшов до висновку, що «виконавчі комітети громадських організацій навряд чи правомірно прирівнювати до функцій рад., а більшовики та члени рад входили до них тільки для розвінчування політики буржуазного Тимчасового уряду».²² В.І. Старцев та Е.Н. Бурджалов у свою чергу доводили, що виконавчі комітети представляли собою коаліцію різних соціальних сил і тому мали високий авторитет, завдяки якому вже в березні-квітні 1917 року їм вдалося поставити під контроль комісарів Тимчасового уряду та заручитись підтримкою рад, котрі на той час не намагалися боротися за владу і були захисниками соціально-економічних інтересів пролетаріату та селянства.²³

Слід відмітити, що В.І. Старцев у своїх роботах намагався не тільки вивчити особливості відносин Тимчасового уряду та Петроградської ради, але й проаналізувати проблеми формування Тимчасового уряду та його діяльність у сфері регіонального управління.²⁴ Він дійшов висновку про відсутність двовладдя в перші тижні революції і здійснив аналіз діяльності виконавчих комітетів громадських організацій та їх відносин із комісарами Тимчасового уряду. На жаль, висновки В.І. Старцева не отримали подальшої розробки в науці. Навіть «перебудова» не призвела до суттєвих змін в оцінці регіональних органів державної влади та громадсько-політичних організацій.

Так, збірник наукових статей «Исторический опыт Великого Октября», який був присвячений 90-літтю з дня народження І.І. Мінца, не став чимось новим в історіографії. В рамках цього збірника вийшла стаття М.І. Єрошкіна, яка була присвячена проблемам історії органів державної влади. В ній учений піддав критиці висновки В.І. Старцева про відсутність двовладдя в березні-квітні 1917 року. На його думку, «Тимчасовий уряд та його органи влади робили все можливе, щоб зберегти старий державний апарат і відновити його під іншою назвою».²⁵ Всіх своїх опонентів він звинуватив у вузькій джерельній базі.

Отже, для третього етапу становлення радянської історіографії характерні такі особливості: по-перше, в наукових дослідженнях відбувається постановка проблематики розбудови та функціонування місцевих органів влади і самоврядування (починає вивчатись інститут виконавчих комітетів); по-друге, нарешті була поставлена проблема класової сутності виконавчих комітетів громадських організацій; по-третє, повітові та губернські виконавчі комітети, як і раніше, розглядалися як виразники буржуазно-поміщицьких інтересів; по-четверте, розпочалося вивчення регіональної специфіки та впливу соціально-економічного розвитку регіонів на політичні процеси. Внаслідок цього офіційна історіографія визнала важливість даного інституту влади в революційних подіях 1917 року, прогресивність їхньої діяльності та коаліційний склад губернських та повітових комітетів. Але для цього періоду були характерні й негативні тенденції, а саме: для багатьох дослідників губернські та повітові виконавчі комітети залишались буржуазно-поміщицькими органами, провідниками політики Тимчасового уряду. Визнання їх коаліційного складу розумілось як регресивний фактор, який гальмував розвиток революції. Участь більшовиків у діяльності цих органів продовжувала оцінюватись як помилка. Варіантність розвитку ситуації в країні не укладалася у рамки партійної історії. Загалом, інститут виконавчих комітетів громадських організацій розглядається через призму подій жовтня 1917 року.

З 1990-х років набула розвитку російська історіографія, яка була пов'язана зі зміною політичного курсу країни та демократизацією суспільства. Відкриття раніше не доступних для вивчення архівів сприяло залученню до наукового обігу великої кількості джерел. Вони дозволили по-новому оцінити події 1917-1918 років і, зокрема, історію виконавчих комітетів громадських організацій. Разом з тим суттєво зменшився науковий інтерес до історії рад як революційно-демократичних органів влади. Ця тенденція була пов'язана з розпадом у 1991 році СРСР та ліквідацією у 1991-1993 роках радянських органів влади, які були народжені Жовтневою революцією 1917 року.²⁶

В історичній науці та публіцистиці стає особливо актуальною проблема альтернативи та пошуку оптимальної моделі розвитку країни, що змусило дослідників звернутися до вивчення політичних реалій Лютневої революції. Тому стає зрозумілим зростаючий інтерес науковців саме до історії виконавчих комітетів громадських організацій як до альтернативи влади. В російській історичній науці апологетом нового підходу до вивчення інституту виконавчих комітетів громадських організацій 1917 року став Г.А. Герасименко. Його дослідження на загальноросійському рівні визначили основні напрямки у вивченні даної теми. Саме тому вважаємо за необхідне окреслити головні риси його концепції.

Г.А. Герасименко, відійшовши від марксистських догм, намагається відмовитись від погляду на виконавчі комітети, як на «буржуазні органи влади», вважаючи їх появу «народженням демократії».²⁷ Він прийшов до висновку, що після повалення самодержавного устрою реальною владою на місцях стали не земські установи, на які Тимчасовий уряд покладав надії, а виконавчі комітети громадських організацій, котрі були здатні адекватно виражати інтереси та наміри представників дрібної буржуазії. Завдяки широкій народній підтримці, діючи більш радикально, вони без зусиль відтіснили земства від важелів управління.²⁸ Крім того, він звернув увагу на різнотипність та різноплановість виконавчих комітетів. Йому вдалося провести паралель між соціальним складом комітетів та ступенем їхнього радикалізму, що знайшло прояв у конфліктах з Тимчасовим урядом та земствами.²⁹

У наступних дослідженнях Г.А. Герасименко розвивав тезу про виконавчі комітети як демократичні органи, котрі були уособленням «єдності мас, політичною формою народного фронту, розгорненого проти монархічної системи правління».³⁰ На його думку, система виконавчих комітетів почала руйнуватися навесні 1917 року. Це сталося не тому, що виконавчі комітети були буржуазно-поміщицькі, а тому, що «у політичному житті країни набирав силу процес об'єднання полярно протилежних таборів навколо своїх головних політичних курсів – капіталісти та поміщики прагнули встановити диктатуру буржуазії, більшовики – диктатуру пролетаріату. Ці два табори неухильно втягувались у непримириму боротьбу, витісняючи з політичного життя демократичні організації та установи».³¹ Ця теза викликала появу суперечливого твердження, що процес умирання інституту виконавчих комітетів почався навесні, паралельно поляризації населення на два табори.³²

Також Г.А. Герасименко звернувся до проблеми відносин виконавчих комітетів з Тимчасовим урядом. Він показав, що виконавчі комітети сформувались як коаліційні демократичні організації, що стояли на центристських позиціях, в яких мали вплив середні прошарки суспільства.³³ Тимчасовий уряд своїм небажанням підтримати їх зруйнував можливість демократичної еволюції країни.³⁴

Аналізуючи діяльність виконавчих комітетів, дослідник дійшов висновку, що на неї могли здійснювати вплив декілька змінних – соціальний склад, настрої мас, відносини з іншими організаціями, спади та підйоми революції.³⁵

Праці Г.А. Герасименка поклали початок новій дискусії в історичній науці. На суперечливі судження у його дослідженнях про стан місцевої влади звернула увагу І.М. Федотова. Вона відмітила, що в роботі «Народ и власть» спочатку Г.А. Герасименко стверджує, що навесні «в більшості міст саме комітети являлись носіями влади, а комісари, вибрані ними, перебували у залежному становищі», ради на владу не претендували. Але далі автор суперечить сам собі, стверджуючи, що вже у квітні розпочалося «розмивання влади», при цьому не ілюструючи цю тезу конкретними фактами.³⁶ Суперечливим є також твердження вченого, що виконавчі комітети «склались в цілісну загальноросійську систему, що охопила всі владні рівні».³⁷

Незважаючи на дискусійні положення, важливим підсумком робіт Г. Герасименка є те, що виконавчі комітети громадських організацій стали розумітися як

ланки єдиного суспільно-політичного інституту, як політична форма народного фронту проти монархічної системи.³⁸ До того ж Г. Герасименко здійснив у своїх роботах детальний аналіз історіографії питання 1920-1980-х років.³⁹

Інші російські дослідники підтримали тезу Г. Герасименка про появу виконавчих комітетів як «народження демократії», розвинули ідею про протистояння Тимчасового уряду та комітетів, яке було знято призначенням урядових комісарів.⁴⁰ Е.О. Сагалаков, зокрема, припустив, що виконавчі комітети мали вплив на комісарів тільки у період весни, який припинився у зв'язку з падінням їхнього авторитету, зате відбулося посилення влади комісарів.⁴¹ Але І.М. Федотова звернула увагу на те, що цей висновок не можна вважати достатньо аргументованим, тому що автор не використав для ілюстрації цієї тези матеріали місцевих архівів.⁴²

Спираючись на дослідження Г.А. Герасименка, В.П. Булдаков та П.В. Волобуєв припустили, що зникнення з політичної арени виконавчих комітетів було пов'язано з розпорядженнями Тимчасового уряду та появою нових дум та земств, вибраних на основі загального виборчого права. Вони прийшли до висновку, що виконавчі комітети на кінець літа були цілком життєздатні і могли не допустити більшовицького перевороту.⁴³ Але подібна точка зору не враховує соціально-політичну ситуацію в країні та настрої мас, тому часто піддається критиці.

Питанням низових виконавчих комітетів продовжує займатись А.В. Сєдов, якій уніс корективи у свої погляди. В монографії «Крестьянские комитеты в 1917 году» він дослідив земельні, продовольчі та виконавчі комітети та прийшов до висновку, що наявність у селах земельних та продовольчих комітетів не впливала на авторитет виконавчих комітетів. Вони протягом усього періоду існування були провідними адміністративними органами, яким підпорядковувались усі інші органи влади.⁴⁴ У своїх наступних роботах він детальніше дослідив процес становлення волосних та сільських комітетів як органів селянської влади.⁴⁵

Регіональні російські дослідження вносять значний вклад у розробку проблеми. Останнім часом опублікована значна кількість робіт, присвячених аналізу місцевої влади 1917 року на Уралі, у Сибіру, Поволжі, Південній та Центральній частинах Європейської Росії.⁴⁶ Повніше охарактеризовані комітети Тульського краю та Поволжя.⁴⁷ На матеріалах інших губерній досліджені тільки окремі ланки інституту виконавчих комітетів.⁴⁸

Отже, російській історичній науці вдалося повністю вийти за рамки радянської історіографії. Виконавчі комітети громадських організацій розуміються як народний інститут влади, коаліційний за складом, який займав центристську позицію на політичній арені і втратив авторитет на літо-осінь 1917 року. Розробляється найпрогресивніші напрямки в історії виконавчих комітетів, розширилась географія їх вивчення.

Що ж стосується західної історіографії, то можна констатувати, що в ній інститут виконавчих громадських організацій залишається недостатньо вивченим. Наприклад, Н.Верт стверджував, що структура комітетів, «як правило, не відповідає офіційним інструкціям», а їхня діяльність надихала на анархію.⁴⁹ Г. Гілл та Д. Рейлі, використовуючи матеріали Саратовської губернії, здійснили характеристику основних напрямків діяльності губернського та волосних виконавчих комітетів навесні 1917 року.⁵⁰ Незважаючи на вузькість джерельної бази, Г. Гіллу вдалося показати, що інститут волосних комітетів за своїм складом був селянським органом. А Д. Рейлі наголошує, що починаючи з березня 1917 року всередині виконавчих комітетів міцніла коаліція соціалістичних партій. У свою чергу американський учений У. Розенберг, вивчаючи проблеми управління в Лютневій революції, прийшов до висновку, що доля демократії в Росії була пов'язана з «демократією участі», тобто ступенем залучення мас до процесу безпосереднього управління на низових рівнях і розумінням політичними елітами загальнодержавної важливості цього процесу.⁵¹

Механізм формування й функціонування управлінського апарату Тимчасового

уряду, а саме інститут виконавчих громадських комітетів, на етнічних українських землях в сучасній українській історіографії вивчений недостатньо. Основними науковими пріоритетами українських вчених є проблеми становлення органів державної влади Центральної Ради та місцевого самоврядування в 1917 році, роль та місце в цьому процесі місцевого населення, українських політичних сил та військових організацій.⁵² Проблема формування та діяльності виконавчих комітетів громадських організацій залишається поза увагою вітчизняних дослідників.

Цей інститут влади довго залишався маловивченим і в краєзнавчій історіографії, зокрема у дослідженнях історії Чернігівської губернії. Він не викликав особливої цікавості у радянських дослідників-краєзнавців, які лише зачіпали дане питання в контексті вивчення діяльності рад.

Так, у 20-і роки розпочалося регіональне дослідження виконавчих комітетів. У краєзнавчій роботі В. Щербакова, опублікованій до 10-х роковин революції, є стислі відомості про створення Чернігівського виконавчого комітету громадських організацій. Він зробив висновок, що «протягом усього часу існування комітетів між ними та комісарами Тимчасового уряду – з одного боку, та земським самоврядуванням – з іншого, ведеться безперервна боротьба за підпорядкування їй керівництво».⁵³ Але В. Щербаков не підняв проблему соціального та правового статусу комітету, не здійснив спроби відтворити безпосередню діяльність комітету в період його існування.

У наступні періоди розвитку краєзнавчої історіографії історія створення та функціонування виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії 1917 року не вивчалася взагалі. Тільки з 2000-х років нашого століття розпочалося їх вивчення.

Так, окремі аспекти історії створення та функціонування Чернігівського виконавчого комітету громадських організацій вивчала О.В.Онщенко⁵⁴. Підготовлена нею розвідка має велике значення для дослідження теми, бо в ній уперше проаналізовано процес створення Чернігівського виконавчого комітету. Авторка наголошує, що «в сучасній українській історичній науці дослідженню історії цих революційних органів влади приділяється значно менше уваги».⁵⁵ Вона пояснює це тим, що діяльність виконавчих комітетів нерідко асоціюється дослідниками з діями Тимчасового уряду, ворожого до українських проблем. Вона спробувала змінити уявлення про виконком як суто буржуазно-реакційний орган. Дослідниця докладно проаналізувала процес заснування виконкому, окремі аспекти його діяльності навесні 1917 року, деякі аспекти проблеми взаємодії з вищими суспільними і місцевими державними інститутами, намагалася розкрити причини занепаду цього органу. На її думку, вивчення прикладу роботи Чернігівського виконавчого комітету «може бути переконливою ілюстрацією до причин краху Тимчасового уряду і частково Центральної Ради».⁵⁶ Наголошуючи, що ці уряди припустилися однакових помилок у фінансовій сфері, і саме за відсутності коштів виконавчі комітети призупинили своє існування.

Але поза увагою дослідниці залишилися проблеми соціально-політичного складу, внутрішньої структури виконкому громадських організацій, не визначені основні напрями його діяльності за період існування. Проблеми взаємодії з вищими суспільними і місцевими державними інститутами розглядаються в розвідці лише побіжно, тією мірою, як це потрібно було для вирішення основного завдання відповідної роботи.

Тому нами була здійснена спроба дослідити комплекс цих невирішених проблем. Проаналізувавши архівні джерела, ми прийшли до висновку, що виконавчі комітети всіх рівнів були масовими організаціями та мали коаліційний характер. Склад комітетів залежав від ініціативи, проявленої конкретною групою або організацією. Виконавчі комітети громадських організацій Чернігівської губернії мали слабку внутрішню структуру, відсутність регулярного фінансування, були нездатні пристосовуватися до швидкоплинної політичної ситуації, що

зрештою призвело до ослаблення їх ролі у губернії. Після проведення виборів до органів місцевого самоврядування діяльність виконавчих комітетів поступово почала втрачати сенс. Відповідно їхнє зникнення було цілком закономірним явищем.⁵⁷

Підбиваючи підсумки історіографічного освоєння заявленої теми, відмітимо не тільки дискусійність, але і недостатню вивченість теми. Тому необхідно продовжити всебічне дослідження інституту виконавчих комітетів громадських організацій як в межах Російської імперії, так і на рівні окремих регіонів та губерній. Це дозволить скласти цілісне уявлення про особливості організації та функціонування виконавчих комітетів, їхнє місце у системі місцевого управління та самоврядування, специфіку діяльності у окремих регіонах імперії.

1. Милюков П.Н. Воспоминания / Павел Николаевич Милюков; [Предисл. Н.Г. Думовой, С. 3-20]. - М., 1991. - С. 479 – 480; Набоков В.Д. Временное правительство: (Воспоминания) / Владимир Дмитриевич Набоков; [Вступ. ст. И.Н. Бороздина]. - М., 1991. - С. 27 – 28.

2. Куранов Г. Советы на Артемовщине между Февралем и Октябрем 1917 года / Г. Куранов // Летопись революции [Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине]. - 1927. - № 5 (26) - 6 (27). - С. 162 - 189; Герасименко Г.А. Низовые крестьянские организации в 1917 - первой половине 1918 г. На материалах Нижнего Поволжья / Герасименко Г.А. - Саратов., 1974. - С. 9.

3. Шестаков А.В. Крестьянские организации в 1917 году / Андрей Васильевич Шестаков // Аграрная революция: [Сб. ст.] - Т.2. Крестьянское движение в 1917 году. - М., 1928. - С. 105 - 106, 151.

4. Дубровский С.М. Крестьянство в 1917 году / Дубровский С.М. - М. - Л., 1927. - С. 73 - 75; Верменичев И. Крестьянское движение между Февральской и Октябрьской революциями / И. Верменичев // Аграрная революция: [Сб. ст.] - Т.2. Крестьянское движение в 1917 году. - М., 1928. - С. 187 - 190.

5. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 6 - 7.

6. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 9 - 13.

7. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 10 - 11; Губарева В.М. Развертывание социалистической революции в деревне в 1918 году. По материалам Петроградской губернии / Губарева В.М. - Л., 1957. - С. 7.

8. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс; [Под ред. Комиссии ЦК ВКП (б); Одобрено ЦК ВКП (б), 1938 г.]. - М., 1946. - С. 174 - 215.

9. Федотова И.Н. Общественные исполнительные комитеты северной части Центрального района России в 1917 году: На материалах Владимирской, Костромской, Тверской и Ярославской губерний: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.02 / И.Н. Федотова. - Владимир, 2001 - С.4 - 5.

10. Андреев А.М. Местные советы и органы буржуазной власти (1917 г.) / Анатолий Михайлович Андреев. - М., 1983. - С.19 - 20, 83 - 85; Думова Н.Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции / Н.Г. Думова, В.Я. Лаверьев. - М., 1988. - С. 114 - 120, 223 - 224; Кузнецова Д.С. Петроградская губерния в 1917 - 1918 гг. / Кузнецова Д. // Борьба большевиков за установление и упрочение Советской власти в Петроградской губернии (1917 - 1918). - М., 1985. - С. 14; Минц И.И. История Великого Октября: В 3-х т. - 2-е изд. / И.И. Минц. - М., 1977. - Т. 1: Свержение самодержавия. - 1977. - С. 702 - 747, 817 - 832; Исторический опыт трех российских революций: В 3 кн. / [Под ред. Голуба П.А. и др]. - М., 1986. - Кн. 2. Свержение самодержавия: Вторая буржуазно-демократическая революция в России. - М., 1986. - С. 290 - 300; Пушкарева И.М. Февральская буржуазная демократическая революция 1917 г. в России - М., 1982. - С. 245 - 261; Сидоренко С.А. Победа буржуазно-демократической революции и двоевластие в Сибири / С.А. Сидоренко // Свержение самодержавия: Сб. ст.; [АН СССР, ин-т истории СССР. Научный совет по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской Социалистической революции»]. - М., 1970. - С. 218; Третьякова Е.П. Февральские события 1917 г. в Москве / Е.П. Третьякова // Вопросы истории. - 1957. - № 3. - С. 72 - 84.

11. Морозов Б.М. Партия и Советы в Октябрьской революции / Морозов Б.М.. - М., 1966. - С. 46.

12. Артемьев С.А. Партия большевиков и Советы рабочих и солдатских депутатов в 1917 г.: июль-октябрь / Артемьев С.А. - М., 1978.

13. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование: В 2-х кн. / Першин П.Н. - М., 1966. - Кн. 1. От реформы к революции. - С. 331.

14. Андреев А.М. Советы рабочих и солдатских депутатов накануне Октября. Март-октябрь 1917 года. Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны / Андреев А.М. - М., 1967. - С. 261 - 262.

15. Губарева В.М. Развертывание социалистической революции в деревне в 1918 году. По материалам Петроградской губернии / Губарева В.М. - Л., 1957. - С. 7.
16. Попова Э.Д. Ленинская аграрная программа и борьба большевиков за крестьянство в 1917 году / Попова Э.Д. - Л., 1980.
17. Соболев П.Н. Беднейшее крестьянство – союзник пролетариата в Октябрьской революции / Соболев П.Н. – М., 1958. – С. 105 – 106; Федотова И.Н. Вказана праця. – С. 5.
18. Моисеева О.Н. Советы крестьянских депутатов в 1917 году / Моисеева О.Н. – М., 1967. – С. 39; Андреев А.М. Вказана праця. – С. 122; Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция. Восстание в Петрограде / Бурджалов Э.Н. – М., 1967.
19. Минц И.И. Вказана праця. – С. 865; Герасименко Г.А. Вказана праця. – С. 12-13.
20. Герасименко Г.А. Вказана праця. – С. 78 – 82.; Кравчук Н.А. Массовое крестьянское движение в России накануне Октября (март-октябрь 1917 г. По материалам великорусских губерний Европейской России) / Кравчук Н.А. – М., 1971. – С.99 – 122; Кострикин В.И. Земельные комитеты в 1917 году / Кострикин В.И. – М., 1975. – С. 27 – 34, 130 – 143, 266-279.
21. Федотова И.Н. Вказана праця. – С. 6.
22. Андреев А.М. Местные советы и органы буржуазной власти / Андреев А.М. – М., 1983. – С. 178.
23. Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция. Москва. Фронт. Периферия / Бурджалов Э.Н. – М., 1971. – С. 163-188, 446; Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. / Старцев В.И.; [Под. ред. О.Знаменского]. – Л., 1980. – С. 193 – 207.
24. Старцев В.И. Вказана праця; Його ж. Революция и власть: Петросовет и Временное правительство в марте – апреле 1917 года / Старцев В.И. – М., 1978; Крах керенщины / Старцев В.И. – М., 1982.
25. Ерошкин Н.П. Власть свергнутая Октябрем (Временное правительство, как преемник самодержавия) / Н.П. Ерошкин // Исторический опыт Великого Октября. К 90-летию академика Минца И.И.: Сб. ст. – М., 1986. – С. 99-115.
26. Волобуев П.В. Февральская революция: ее противоречия, альтернативы и историческое место / П.В. Волобуев // Наука и жизнь. – 1992. – № 10. – С. 38 – 47; Волобуев П.В. Революция мчалась на всех парах / П.В. Волобуев // Родина. – 1992. – № 4. – С. 89 – 91; Волобуев П.В. 1917 г.: была ли альтернатива? / П.В. Волобуев // Родина 1990. – № 10. – С. 14 – 17; Семеникова Л.И. Октябрь 17-го... Что же произошло? / Л.И. Семеникова // Свободная мысль. – 1992. – № 15. – С. 5 – 10; Семеникова Л.И. Что мы празднуем 7 ноября? / Л.И. Семеникова // Наука и жизнь. – 1992. – № 11. – С. 17 – 29; Скрипилев Е.А. О республиканской традиции в России / Е.А. Скрипилев // Советское государство и право. – 1991. – № 3. – С. 26 – 35; Омельченко О.А. Закон и печать в дооктябрьской России / О.А. Омельченко // Советское государство и право. – 1991. – № 3. – С. 160 – 173; Булдаков В.П. У истоков советской истории. Путь к октябрю / В.П. Булдаков // Вопросы истории. – 1989. - № 10. – С. 63 – 82.
27. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917 г.) / Герасименко Г.А. – М., 1992. – С. 299; Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты 1917 года в исторической литературе / Г.А. Герасименко // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 104 – 114.
28. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Герасименко Г.А. – М., 1990. – С.70, 152, 161-162.
29. Герасименко Г.А. Земское самоуправление ... – С. 81 – 82.
30. Герасименко Г.А. К вопросу о двоевластии в стране / Г.А. Герасименко // Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник? – М., 1992. – С. 68 – 83; Його ж. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917 г.) / Герасименко Г.А. – М., 1992. – С. 57 – 72, 145 – 152, 165 – 166, 298 - 299 та ін.
31. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия... – С. 302.
32. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия... – С. 287, 293 – 296.
33. Герасименко Г.А. Народ и власть (1917 год) / Герасименко Г.А. – М., 1995. – С. 27, 48.
34. Герасименко Г.А. Народ и власть... - С. 31 – 49.
35. Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты в революции 1917 г. / Г.А. Герасименко // 1917 год в судьбах России. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1998. – С. 145 – 159.
36. Федотова И.Н. Вказана праця. – С. 8-9.
37. 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. Международная конференция. [авт. С.Е. Руднева] // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 207.
38. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия... – М., 1992. – С. 298-300.
39. Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты 1917 года в историографической литературе / Г.А. Герасименко // История СССР. – 1990. – С. 104 – 115; Герасименко Г.А. Первый акт народовластия ... – М., 1992. – С. 3 – 24.
40. Сагалаков Э.А. Институт комиссаров Временного правительства: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.02 / Э.А. Сагалаков. – Москва, 1997; Трусова Е.М.

Местное управление и самоуправление на Дону, Кубани и Ставрополье в 1917 г. / Е.М. Трусова [Монография]. – Ростов Н/Д., 1999; Кабытова Н.Н. Власть и общественные организации Поволжья в 1917 году: автореферат дис. на соискание уч. степени. докт. ист. наук: 07.00.02 / Н.Н. Кабытова. – Казань, 1999.

41. Сагалаков Э.А. Вказана праця.

42. Федотова И.Н. Вказана праця. – С. 10.

43. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / Булдаков В.П. – М., 1997. – С. 179 – 180; Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В.П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 42 – 60; № 2. – С. 20 – 47; Волобуев П.В., Булдаков В.П. Октябрьская революция: новые подходы к изучению / П.В. Волобуев, В.П. Булдаков // Вопросы истории. – 1996. – № 5 – 6. – С. 28 – 38; Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 году / Г.А. Герасименко // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 60 – 76.

44. Седов А.В. Крестьянские комитеты в 1917 году: (Идея, организация, статус) // Седов А.В.; [Под. ред. Ф.Г. Евграфова]. – Саратов, 1990. – С.124.

45. Седов А.В. Движение революционного крестьянства России за демократическое самоуправление в 1917 году: Учеб. пособие / Седов А.В. – Н. Новгород, 1991; Седов А.В. Февральская революция в деревне: Учеб. пособие / Седов А.В. – Н. Новгород, 1997.

46. Баранов Е.П. Местные органы власти и управления Временного правительства на Урале: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. юрид. наук: 07.00.01 / Е.П. Баранов. – Москва, 1975; Криницкий А.Я. Историография формирования и функционирования системы органов власти и управления на Урале: март – октябрь 1917 г.: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.09 / А.Я. Криницкий. – Тюмень, 2001; Федотова И.Н. Вказана праця; Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917 – 1922 гг. / Нарский И.В. – М., 2001; Трусова Е.М. Эволюция властных структур и общественные движения юга России (после свержения самодержавия) / Трусова Е.М. [Монография]. – Ростов Н/Д., 2002 та ін.

47. Остроухов В.Е. Местные органы власти и управления России, и их деятельность в марте 1917 - марте 1918 гг.: На материалах Тульской губернии: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.02 / В.Е. Остроухов. – Москва, 1997; Кабытова Н.Н. Власть и общественные организации Поволжья в 1917 году: автореферат дис. на соискание уч. степени. докт. ист. наук: 07.00.02 / Н.Н. Кабытова. – Казань, 1999.

48. Петров Ю.А. Москва революционная / Ю.А. Петров // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 13 – 27; Шашкова О. Февральский излом / О. Шашкова // Свободная мысль. – 1997. – № 3. – С. 104 – 119.

49. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / Верт Н.; [Пер. с фр. 2-е изд]. – М., 1997. – С 96 -97.

50. Gill, Graeme J. Peasants and government in the Russian revolution / Graeme J. Gill. – New York: Barnes & Noble, 1979 – XIV, - P. 29 - 46; Raleigh, Donald J. Revolution on the Volga / Donald J. Raleigh, Ithaca; London: Cornell univ. press, 1986. – P. 83 – 123; Д.Дж. Рейли. Политические судьбы российской губернии: 1917 год в Саратове / Д.Дж. Рейли [Пер. с англ.] Саратов: «Слово», 1995. – 400 с. [авт. реценз. А.А. Герман] // Отечественная история. – 1996. – № 4. – С. 191 – 194.

51. 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. Международная конференция [авт. С.Е. Руднева] // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 207.

52. Бойко В. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. / Володимир Бойко // Український історичний журнал. – 1997. – С. 25 – 40; Вінцовський Т.С. Участь населення Херсонської губернії в організації та управлінні Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.С. Вінцовський. – Одеса, 2000; Добрунова Л.Д. Харків доби національно-демократичної революції (лютий-грудень 1917 р.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.Д. Добрунова. – Харків, 2001; Господаренко О.В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України в 1917 – 1920 рр.: соціально-економічний аспект: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Господаренко. – Донецьк, 2005.

53. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции [Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине]. – 1927. – № 2. – С.44.

54. Оніщенко О.В. Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році / О.В. Оніщенко // Література та культура Полісся. Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті / [Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко]. – Ніжин., 2001. – С. 159-165.

55. Оніщенко О.В. Вказана праця. – С. 159.

56. Оніщенко О.В. Вказана праця. – С. 164.

57. Нітченко А.Г. Правове становище виконавчих комітетів громадських організацій у 1917 році (на матеріалах Чернігівської губернії): Збірник тез доповідей XI Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи»],

(Тернопіль, 24 квітня 2009 р.) / М-во освіти і науки України, Тернопільський національний економічний університет, Рада молодих вчених. – Тернопіль., 2009. – С. 46 – 50; Нітченко А.Г. Основні форми та напрями діяльності виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії у 1917 р.: український досвід формування громадянського суспільства: Міжнародна науково-практична конференція [«Імперативи розвитку України в умовах глобалізації»], (Чернігів, 12-13 червня 2009 р.) / М-во освіти і науки України, Чернігівська обл. держ. адміністрація, національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Гомельський держ. університет імені Ф. Скорини, Чернігівський держ. інститут економіки і управління. – Чернігів., 2009. – С. 222 – 225.

В статті аналізується ступінь знаності інституту виконавчих комітетів громадських організацій, функціонувавших во время революції 1917 года. Згадується, що дослідження теми має давню традицію. Історіографічний комплекс умовно розділяється на чотири групи: перша – радянська історіографія, друга – сучасна російська, третя – західна, четверта – сучасна українська. Значительне уваження надається аналізу краєведчої історіографії по історії Чернігівщини. Виділяються малодосліджені аспекти загальної проблеми і перспективні напрями дослідження теми на регіональному рівні.

The article analyses the level of knowledge about the executive committee of public organization institution which functioned during the Revolution of 1917. It is noted that the research of this problem has the old tradition. The historiography of this problem is conditionally divided into four groups: the Soviet historiography; the modern Russian historiography; the Western historiography and the modern Ukrainian one. Significant attention is paid to the analysis of the regional historiography on the history of Chernihiv Region. Poorly researched components of the problem and prospective research directions of the subject on the regional level are pointed out in the article.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЧНА ШКОЛА ВИВЧЕННЯ "НЕПМАНСЬКОЇ БУРЖУАЗІЇ" ТА "ЕКСПЛУАТАТОРСЬКИХ КЛАСІВ"

Наукова стаття присвячена дослідженню радянської історіографічної школи вивчення „непманської буржуазії” та „експлуататорських класів”. Теорія класової боротьби, яка була наріжним каменем марксистсько-ленінської методології дослідження соціально-економічних відносин у суспільстві, виявилася базовою парадигмою науково-історичних досліджень функціонування системи приватного підприємництва в Україні 20-х рр. Розглядається історіографія 30-80-х рр., де спостерігалася концептуальна наступність, тобто традиційне вивчення приватного соціально-економічного укладу у містах і селах, започатковане у 20-х рр. партійними установами та представниками марксистської школи суспільствознавців.

Ключові слова: класова боротьба, неп, буржуазія, клас, капіталісти, колективізація.

Теорія класової боротьби, яка була наріжним каменем марксистсько-ленінської методології дослідження соціально-економічних відносин у суспільстві, виявилася базовою парадигмою науково-історичних досліджень функціонування системи приватного підприємництва в Україні 20-х рр. Починаючи з другої половини 20-х рр. та особливо напередодні масової колективізації, визріваючи в працях Леніна, модернізуючись у політичних рішеннях партійних органів, канонізуючись у статтях та промовах Й. Сталіна, поняття класової боротьби трансформувалося в грабінницьку політику розкуркулення, яка призвела до руйнівних економічних та соціально-психологічних наслідків.

Актуальність дослідження господарських форм приватного сільськогосподарського підприємництва українських селян у 20-х рр. ХХ ст. має наукове і прикладне значення. З'ясування підприємницького типу селянських господарств долає статичність та описовість їхнього цілком динамічного розвитку, а з другого боку, нейтралізує і фактично спростовує теоретичні можливості класово-формаційного аналізу соціально-економічних відносин.

Досягнення і недоліки радянської історіографії історії аграрних відносин та українського селянства 1921-1929 рр. в УСРР, з урахуванням суперечливих тлумачень соціально-економічного типу селянського господарства в науковій літературі є предметом науково-історичного дослідження даної статті.

20-м рокам, враховуючи принципи непу, притаманною була політика державного стримування приватного капіталу, економічного змагання трьох господарських секторів (державного, кооперативного і приватного), подолання та «витіснення» з реальних економічних відносин так званої «непманської буржуазії». В українському селі співіснували різні за економічним рівнем розвитку селянські господарства, поділ яких на «бідняків», «середняків» та «заможних» мав політико-економічний контекст: для партійних органів знаряддя «класового протистояння», а для податкових структур об'єкт стягнення фінансових повинностей. Боротьби «класів» у селах України не було, а навпаки існували організаційно-господарські

© Олянич Валентина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

форми соціально-економічного партнерства: супряга, толока, оренда землі та реманенту, сімейно-шлюбна та родинна спорідненість, громадське самоврядування. Так звана «класова боротьба» не була соціальною проблемою. Позаяк між соціальними верствами села не існувало базового антагонізму, більшовицька теорія боротьби класів на шляху соціалістичного будівництва виконувала функцію ідеологічного зомбування суспільства, унеможливлення та упередження справжнього соціального вибуху українських селян, поділу селянського суспільства за давнім принципом римських імператорів – «поділяй і владарюй».

Для марксистської та ленінсько-сталінської політичної літератури 20–30-х рр., представлені працями більшовицьких вождів та ідеологічно заангажованих інтерпретаторів, що виконували конкретне соціальне замовлення, першочерговим завданням було теоретичне обґрунтування та прикладне висвітлення класової боротьби в радянському суспільстві. Наприклад, уже згадані книги Ю. Ларіна про соціально-класову диференціацію селянства та соціально-економічну структуру приватного підприємництва в СРСР та УСРР [1], які адаптували штучно вибудовані партійно-ідеологічні конструкції, мали притаманний войовничий вплив на освітні та наукові установи, набували ознак офіційної методології. Терміни «радянська буржуазія», «непманська буржуазія», «клас підприємців», «капіталісти», які використовував Ю. Ларін, ставали теоретичними категоріями для пропагандистської літератури 20-х рр. Дивно виглядали політичні гасла про союз робітничого класу та селянства, до якого він закликав, з протиставленням окремих груп села міському пролетаріатові.

На ідеологічних принципах соціального протистояння були написані книги П. Будаєва про діяльність галузевих профспілок на підприємствах приватної промисловості [2], І.С. Кондурушкіна про судові репресії проти приватних підприємців [3], А. Лісса про об'єднання найманих робітників на приватних підприємствах [4], І. Мінгуліна про соціально-економічні форми розвитку приватного капіталу [5], А. Алуфа про становище робітничого класу в СРСР 1921–1925 рр. [6], С.Л. Фрідмана про роль і місце приватного капіталу на грошовому ринку 20-х рр. [7] та інші. Теоретична одноманітність, класово-формаційний підхід до оцінки соціально-економічних відносин, політологічна термінологія марксистського спрямування, агітаційно-пропагандистська фразеологія були характерними ознаками згаданих праць, хоча вони вирізнялися широкою інформаційно-фактологічною базою, запозиченою з різних джерел, тому не втратили пізнавального значення. Агітаційний зміст і стиль мали роботи про соціальну функцію профспілок на приватних підприємствах, а також пафос прикладної конфліктології. Економічні ознаки приватно-підприємницького сектора висвітлювали значно вичерпніше в конкретних дослідженнях. Якщо монографія відомого у 20-х рр. економіста і статиста С.Г. Струмліна мала виразні риси ідеологічного впливу [8], то згадана книга С.Л. Фрідмана і ґрунтовне дослідження Л.М. Юровського з питань грошової політики в СРСР [9] стосувалися специфічної галузі – банківської системи і лихварського бізнесу.

Дискусії відбувалися навіть між представниками партійної еліти та ученими марксистського спрямування. Так, на книгу Є.О. Преображенського [10] про теоретичні проблеми радянської економіки з'явилася відповідь М.І. Бухаріна [11], а предметом обговорення були фінансово-економічні джерела «соціалістичного нагромадження», взаємини сільськогосподарського та промислового виробництв. Обое висловлювали спільну позицію щодо необхідності мобілізації коштів для розвитку соціалістичної промисловості, хоча вирізнялися методами досягнення цього завдання, але приватне підприємство і відповідна галузь не були для них пріоритетними напрямками.

Ідея «витіснення» та остаточного подолання приватного сектора завершилася спочатку згоранням непу, а згодом була реалізована протягом першої половини 30-х рр. шляхом колективізації сільського господарства, заборони приватної торгівлі, обмеження та кооперування кустарно-ремісничої промисловості.

Наслідки такої політики знайшли відображення в книгах, які вийшли на початку 30-х рр. [12]

Науково-історичні дослідження проблем соціально-економічного розвитку радянського села 20-х рр. почали з'являтися у 50-х рр., набуваючи активізації протягом наступних років. Особливості переходу до непу в УСРР досліджував Г.К. Кононенко, кандидатська дисертація якого була захищена у 1950 р. [13] Аналогічна тема стала предметом дисертаційного дослідження А.Д. Залевського, виконаного у 1959 р. [14], а п'ятьма роками раніше побачила світ одна з перших монографій Е.Б. Генкіної [15]. Згадані автори ідеалізували заміну продрозкладки на продподаток, акцентували увагу на економічних підвалинах відбудови сільського господарства, стратегічних можливостях нового курсу. Теоретична схема висвітлення приватного сектора економіки була збережена, тому траплялися розділи про боротьбу з непманами.

Необхідно виділити дві монографії, авторами яких були початківець історик-аграрник В.П. Данилов [16] та український дослідник історії аграрної економіки В.В. Бондаренко [17]. Фактично вони з'ясовували матеріально-технічні передумови колективізації та мотивацію заходів організаційно-господарського зміцнення колгоспного ладу. Концептуальні автори не виходили за межі офіційної методології – партійних настанов та марксистсько-ленінської теорії суспільного розвитку, але за абстрактними відсотками про народне господарство з'явилися абсолютні показники, заборонена раніше статистика, хоча теза про переваги колективного (державного) сектора над приватним була для них основною. Не стала винятком і книга П.П. Гудзенка про «боротьбу за соціалістичну націоналізацію промисловості», тобто про одержавлення великих та дрібних промислових підприємств, про боротьбу з приватним капіталом, яка також вийшла у 50-х рр. [18]. Так звана «хрущовська відлига» не змінила методологічних пріоритетів висвітлення непівської проблематики, а марксистська парадигма радянської історіографії залишалася непорушною.

Історіографічний дискурс 60–80-х рр. в СРСР, а також в УРСР вирізнявся не лише стабільністю монометодології історичних досліджень, але й появою певних тематичних пріоритетів, однак в межах регламентованих теоретичних схем і навіть догм. Сучасні дослідники радянської історіографії вважають, що наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. відбулася криза історичної науки [19]. Для радянської історіографії пріоритетним виявився, на думку аналітиків, проблемний підхід, меншою мірою персоніфікований, але «...історики перебували в однаково залежному становищі від ідеологічних реалій, офіційної концепції вітчизняної і світової історії, від пануючих у науці відносин, директив правлячих верхів» [20]. Проблемно-тематичне розмаїття загалом віддзеркалювало уніфікований розвиток суспільної думки.

Перші історіографічні розвідки з історії непу, тобто з'ясування рівня вивчення соціально-економічної проблематики 20-х рр., почали з'являтися на початку 60-х рр. [21], але вони продовжували виходити у 70-х та 80-х рр. Зокрема, В.П. Дмитренко підсумував стан наукових досліджень непівської проблематики у 60-х рр. [22], тобто спостерігалася певна послідовність. Необхідно назвати ґрунтовне аналітичне дослідження Н.К. Фігуровської, яке стосувалося розвитку аграрної теорії в СРСР [23]. Дослідниця приділила значну увагу тим концепціям, які обґрунтовували перевагу колективного господарства над приватним, названим дрібнотоварним. Вона дала розгорнутий коментар дискусій, які точилися в наукових установах 20-х рр. за участі партноменклатурників та економістів-теоретиків, особливо про перспективи розвитку дрібнотоварного виробництва.

Для 60-х рр. характерна поява перших узагальнюючих колективних монографій з історії селянства та робітничого класу [24], а також про розвиток народного господарства [25] та соціалістичну перебудову сільського господарства в УРСР [26]. Вони були написані за участі відомих тоді українських істориків та економістів І.І. Коломійця, І.Х. Ганжі, І.О. Гуржія, Г.Д. Діденка, Д.В. Вірника,

В.В. Бондаренка, М.А. Рубача, які репрезентували гуманітарну науку УРСР.

Історики України методологічно залежали від так званої вітчизняної науки, тобто всесоюзної, брали участь у спільних науково-теоретичних конференціях. Так, у червні 1964 р. відбулася всесоюзна наукова сесія в Києві на тему «В.І. Ленін та історична наука», до якої запросили 500 істориків, а в 1969 р. наукова рада «Історія історичної науки» провела конференцію: «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української історіографії» [27]. Функціонально вони виконували завдання з уніфікації методології науково-історичних досліджень.

Відбувалася зміна деяких теоретичних акцентів в історіографії вивчення класів радянського суспільства. Для початку 60-х рр. не втратила актуальності історія класової боротьби у 20-х – 30-х рр., про що свідчили об'ємні монографії І.Я. Трифонова [28]. Їхні теоретичні положення, оцінки та висновки віддзеркалювали ідеологічні тлумачення теорії і практики класової боротьби початку 30-х рр. Починаючи з другої половини 70-х рр. войовнича термінологія класової боротьби була замінена науково-історичними дослідженнями соціально-класової структури радянського суспільства, але теоретико-методологічні та ідеологічні схеми висвітлення марксистського тлумачення класів було збережено.

Суспільствознавчі науки одержали чергове партійне замовлення – обґрунтування нової історичної спільноти – «радянський народ». Відбулася актуалізація теорії і практики походження класів та соціальних груп у СРСР. Історики повернулися до проблеми перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, обґрунтовуючи суспільну необхідність становлення державної форми власності та ліквідації приватного сектора [29]. Пріоритетною стає тема соціальних відносин та соціальної структури. У 1979 р. вийшла ґрунтовна монографія В.П. Данилова, яка була його докторською дисертацією, про соціальні відносини у доколгоспному селі [30]. Дослідник використав архівні та статистичні джерела, показав форми землекористування, орендні відносини, соціально-класову диференціацію селянства, використовуючи теорію класової боротьби. Уникаючи дослідження організаційних форм селянського сільськогосподарського підприємництва, хоча докладно показав виробництво зерна та іншої продукції, Віктор Петрович зосереджувався на особливостях дрібнотоварного виробництва, тобто взяв на озброєння класово-формаційну модель суспільного розвитку. Фактологічний матеріал, викладений В.П. Даниловим у монографії, засвідчив прагнення ученого вичерпно розкрити проблему, яка мала системне висвітлення.

Поява колективної монографії з історії формування соціальної структури радянського суспільства 20–30-х рр., яка з'явилася у 1979 р. [31], справила конструктивний і методологічний вплив на дослідників соціальної історії. Авторами розділів були відомі вчені, які працювали в галузі міжвоєнного періоду, тобто 20–30-х рр. XX ст.: В.М. Селунська, В.З. Дробижев, Ю.С. Кукушкін, Г.М. Панфілова, Ю.О. Поляков, Н.Л. Роголіна, Л.Ф. Морозов, М.О. Вілцан, В.І. Погудін. Вони висвітлювали «...становлення і розвиток соціалістичної структури соціального ладу в СРСР», а також «...зміни соціально-класової структури радянського суспільства, його основних складових частин (робітничого класу, селянства, дрібної буржуазії міста, інтелігенції, непманської буржуазії, куркульства)» [32]. Завданням істориків було виявлення закономірностей переходу від «суспільства соціально розколотого до суспільства соціально єдиного». Хронологічно книга охоплює 1921–1937 рр., а принагідно до предмета нашого дослідження 1921–1929 рр. Два розділи колективної монографії «Зміни соціальної структури радянського доколгоспного села» та «Основні тенденції змін капіталістичних і дрібнобуржуазних верств міста» продемонстрували понятійно-категоріальний апарат радянської історіографії з цієї проблеми, ключовими визначеннями якого були: «соціальна диференціація селянства», «бідняцько-середняцькі верстви», «куркульство», «непманська буржуазія», «витіснення капіталістичних елементів», «дрібні товаровиробники». Націоналізація землі та відсутність приватної власності на землю створювали перешкоди для «зростання

сільської буржуазії» [33], а її обмеження загалом (найм робочої сили, оренда землі, кредити тощо) вважалося позитивним явищем, яке сприяло соціальній однорідності селянства. Оперуючи термінологією, яка з'явилася ще у 20-х рр., російські радянські історики зазначали, що «...куркулі, як капіталістичні підприємці в землеробстві, становили невід'ємну частину буржуазно-експлуататорських елементів, будучи пов'язаними з капіталістичним виробництвом, характером ведення господарства та способом отримання прибутку» [34]. Фактично радянські історики визнали заможні групи селянства підприємцями, а відкинувши класово-формаційну термінологію, слід говорити про важливий історіографічний факт.

Колективні та індивідуальні монографії, дисертації і статті, які виходили протягом 70–80-х рр., висвітлювали основні етапи боротьби з експлуататорськими класами в СРСР та УРСР 20–30-х рр. Так, у 1973 р. була захищена кандидатська дисертація про боротьбу профспілок з непманською буржуазією [35]. Дослідниця використовувала терміни «непманська буржуазія», «непманські підприємства», «капіталісти», «капіталістичні елементи», «капіталістичні підприємства», а також «підприємці», «діяльність підприємців» [36]. Історія подолання «капіталістичних елементів» в промисловості і торгівлі стала предметом дослідження монографії В.О. Архіпова та Л.Ф. Морозова, яка була написана згідно з діючою наприкінці 70-х рр. методологією [37].

На початку та протягом 80-х рр. марксистська теорія класової боротьби, котра була доповнена та «збагачена» практикою соціалістичного будівництва в СРСР, залишалася концептуальною базою для радянських дослідників соціальних відносин 20–30-х рр. Тема боротьби з «приватним капіталом» не втрачала пріоритетності, лише змінювалися хронологічні рамки або регіони [38]. Зокрема, в статті С.Г. Водотики, І.Д. Мазура селяни України 20-х рр. розподіляються на чотири «класові групи»: пролетарі, напівпролетарі, дрібні товаровиробники (середняки) та дрібні капіталісти (куркулі) [39]. Вони називали основні класоутворюючі ознаки: джерела існування, наймана робоча сила, тип економічних відносин. Аналізуючи інші ознаки та нормативно-правові акти радянської держави, використовували визначення «господарства промисловців самостійного типу (без експлуататорських прибутків) та промисловців-підприємців» [40]. Так чи інакше, але історики визнавали факт існування соціально-економічного укладу приватного підприємства в Україні періоду непу.

На таких концептуальних засадах були написані дисертаційні роботи С.Г. Водотики про класову структуру селянства 20-х рр. в УСРР [41], В.Ф. Кондрашова про діяльність профспілок сільськогосподарських робітників [42], у яких парадигма протистояння капіталістичних елементів та соціалістичних форм у сільському господарстві правила за методологію. Ліквідація «експлуататорських класів» стала темою монографії Ф.Г. Турченка, яка вийшла у 1987 р. [43] На теоретичних принципах боротьби класів була написана книга про соціалістичний уклад життя селянства [44].

Консервативність ідеологемі класової боротьби, яка набула функціональних ознак методології в історіографії висвітлення соціальних відносин, мала деструктивний вплив на об'єктивність науково-історичних досліджень. Історики, дотримуючись певної історіографічної традиції, продовжували використовувати політологічну термінологію 20-х рр. щодо приватних підприємств. Вона зустрічалася у статтях П.М. Денисовця про соціально-економічні перетворення в аграрному секторі економіки [45], О.І. Ганжі про експропріацію сільської буржуазії [46], О.Є. Кучера про «обмеження та витіснення непманської буржуазії» з промисловості і торгівлі [47], О.В. Гонтара про історіографію радянсько-господарського будівництва в УРСР 20–30-х рр. [48], опублікованих у 1987 р.

Радянська влада обмежувала діяльність приватних підприємців, здійснюючи відповідну економічно-фінансову політику, але висвітлення соціальних відносин в українському селі через теорію класової боротьби було упередженим, позаяк

між селянами не було протистояння, тобто не існувало суперечностей, які б призводили до сутичок, крім побутового з'ясування межових суперечок за землю. Так звана класова боротьба між селянством і пролетаріатом була пропагандистською ідеологією, спрямованою проти підприємливих селян, які не сприймали ідей колективізації сільського господарства, розвивали власне господарство. Висвітлюючи соціально-економічні відносини в контексті теорії класової боротьби, радянська історична наука виконувала соціальне замовлення партійних органів, але використаний істориками фактичний матеріал про «непманську буржуазію» стосувався проблем функціонування приватного підприємництва. Необхідно визнати, що в історичній літературі 70-х рр. існував термін «приватні підприємці», вживаний радянськими істориками для виокремлення «експлуаторських класів», однак факт залишається фактом. В історіографії 30–80-х рр. спостерігалася концептуальна наступність, тобто традиційне вивчення приватного соціально-економічного укладу в містах і селах, започаткована у 20-х рр. партійними установами та представниками марксистської школи суспільствознавців. Теоретичні принципи концепції класової боротьби набули ознак політологічної догми, яка породжувала прикладні схеми в історіографії історії соціальних відносин, економічного розвитку радянського суспільства. Класоутворюючими ознаками були показники майнового та виробничого забезпечення селянських господарств, якими користувалися податкові органи для стягнення різних повинностей.

1. Ларин Ю. Советская деревня. – М., 1925; Частный капитал в СССР. – М.; Л., 1927.
2. Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях. – М., 1927. – 76 с.
3. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом (Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг.) / Предисловие Д.И. Курского. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 317 с.
4. Лисс А. Профессиональные союзы и частные предприятия. – М., 1922.
5. Мингулин И. Пути развития частного капитала (с предисловием А.З. Гольдмана). – М.; Л.: Московский рабочий, 1927. – 2278 с.
6. Алуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР 1921–1925 гг. (с предисловием А. Лозовского). – М.: Изд-во Профинтерна, 1925. – 148 с.
7. Фридман С.Л. Частный капитал на денежном рынке. – М.: Финиздат, 1928. – 400 с.
8. Струмилин С.Г. Индустриализация СССР и эпигоны народничества. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 91 с.
9. Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917–1927). – М.: Финиздат, 1928. – 400 с.
10. Преображенский Е.А. Новая экономика. Опыт теоретического анализа советского хозяйства. – М.: Госиздат, 1926. – 274 с.
11. Бухарин Н.И. Критические замечания на книгу Е.П. Преображенского «Новая экономика». – М.; Л.: Московский рабочий, 1928. – 91 с.
12. Фабричный А. Частный капитал на пороге пятилетки. – М., 1930; Фин Я. Этапы экономической политики СССР. – М., 1934.
13. Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1950. – 21 с.
14. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1959. – 24 с.
15. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922 гг.). – М., 1954. – 186 с.
16. Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 452 с.
17. Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток. – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – 442 с.
18. Гудзенко П.П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 93 с.
19. Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология, политика (60–80-е годы XX века). – М.: ИРИ РАН, 2003. – 246 с.; Головки В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К.: ІУ НАНУ, 2003. – 227 с.
20. Алексеева Г.Д. Указ. соч. – С. 11.
21. Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР // Вопросы истории. – 1961. – № 3. – С. 34–48; Климов Ю. Историография новой экономической

политики // Вопросы истории КПСС. – 1966. – № 5. – С. 24–29.

22. Дмитренко В.П. Некоторые вопросы нэпа в советской историографии 60-х годов. Вопросы истории. – 1972. – № 3. – С. 67–75.

23. Фигуровская Н.К. Развитие аграрной теории в СССР конец 20-х – 30-е годы. – М.: Наука, 1983. – 383 с.

24. Історія селянства УРСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол. І.І. Коломієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинко), – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.; Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол. І.О. Гуржій, Г.Д. Діденко, О.С. Кудлай). – К.: Наукова думка, 1967. – 507 с.

25. Розвиток народного господарства УРСР (1917–1967 рр.): В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. Д.В. Вірник, В.В. Бондаренко). – К.: Наукова думка, 1967. – 459 с.

26. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. З.П. Шульга, Д.В. Вірник, М.А. Рубач). – К.: Вид-во «Вища школа» при КДУ, 1967. – 511 с.

27. Санчевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. / Под общ. ред. акад. АН УССР Ю.Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1986. – 206 с.

28. Трифонов И.Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937). – М., 1966. – 247 с.; Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1925 гг.) Ч. 2. Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – Л., 1969; Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.

29. Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М.: Наука, 1986. – 254 с.

30. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979. – 538 с.

31. Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов. – М.: Мысль, 1979. – 342 с.

32. Там само. – С. 3–4.

33. Там само. – С. 68.

34. Там само. – С. 97.

35. Быкова С.Г. Борьба советских профсоюзов с нэпманской буржуазией (1921–1925 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – М., 1979. – 26 с.

36. Там само. – С. 13, 16.

37. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х годов. – М.: Мысль, 1978. – 263 с.

38. Задавысвичка Ю.Ю. Борьба с частным капиталом в промышленности и торговле Крыма (1921–1932 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – Харьков, 1980. – 26 с.

39. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 42–51.

40. Там само. – С. 43.

41. Водотика С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика. Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1984. – 24 с.

42. Кондрашов В.Ф. Профсоюз сельскохозяйственных рабочих УССР в социалистическом преобразовании села (1920–1931 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1985. – 22 с.

43. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Киев; Одеса: Вища школа, 1987. – 199 с.

44. Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988. – 178 с.

45. Денисовец П.М. Социально-экономические итоги аграрных преобразований на Украине в первые годы Советской власти // Вопросы истории СССР. – 1982. – № 32. – С. 17–25.

46. Ганжа О.И. Частичная эксплуатация сельской буржуазии в ходе аграрной революции на Украине (1918–1923) // Там само. – С. 34–42.

47. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР / Там само. – С. 68–77.

48. Гонтар А.В. Советы Украины в период восстановления и реконструкции народного хозяйства (1921–1937) в послевоенной советской историографии // Там само. – С. 77–83.

Научная статья посвящена исследованию советской историографической школы изучения «нэпманской буржуазии» и «эксплуататорских классов». Теория классовой борьбы, которая была краеугольным камнем марксистско-ленинской методологии исследования социально-экономических отношений в обществе, оказалась базовой парадигмой научно-исторических исследований функционирования системы частного предпринимательства в Украине 20-х гг. Рассматривается историография 30-80-х гг., где наблюдалась концептуальная последовательность,

то есть традиционное изучение частного социально-экономического уклада в городах и селах, начатое в 20-х гг. партийными учреждениями и представителями марксистской школы обществоведов.

The scientific article is devoted to research of soviet historiography school of study of economic «scientifically-economic progress bourgeoisie" and «exploiters classes». Theory of class struggle which was the head stone of marksystsko-lenynskoy methodology of research of socio-economic relations in society, appeared by the base paradigm of scientifically-historical researches of functioning of the system of private enterprise in Ukraine 20th. Historiography 30-80th is examined, where was observed the conceptual following, that traditional study of the private socio-economic mode in towns and villages, fixed to beginning in 20th by parties establishments and representatives of marxist school of conduct's society.

Keywords: scientifically-economic progress bourgeoisie, exploiters classes, class struggle, economic policy new, and private enterprise working class, peasants, collectivization of agriculture.

"ПРОГРЕСИВНИЙ БЛОК" ЯК ЧИННИК ПАДІННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

У статті встановлюється наявність і характер зв'язку діяльності "прогресивного блоку" Державної думи та Державної ради у 1915 – 1917 роках з падінням російської монархії.

Ключові слова: «Прогресивний блок», Державна рада, Державна дума, російська монархія.

Постановка проблеми. Висвітлення впливу діяльності "прогресивного блоку" на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Росії упродовж кількох останніх років її існування набуває важливого значення в очищенні історіографії від ідеологічних перекохань. **Мета статті** – виявити наявність та характер зв'язку діяльності "прогресивного блоку" палат народного представництва з падінням російської монархії. **Головне завдання** пов'язане з детальним аналізом програмних документів, декларацій, закликів парламентського об'єднання, змісту, спрямувань і вимог масових виступів очолюваних "прогресивним блоком" громадських формувань.

Аналіз актуальних досліджень. У радянській історіографії порушеної проблеми торкалися М.Лапін [6], О.Грунт [2], А.Аврех [1], В.Дякін [4], А.Слонимський [12], та Є.Черменський [14]. Усі вони вбачали у "прогресивному блоці" спрямовану на збереження монархічної системи безперечну реакційність. Авторка даної праці у 2005 р. опублікувала статтю, присвячену "прогресивному блоку", в якій висвітлювалась роль державних радників у створенні об'єднання та визначенні його програмних настанов [5]. Отже, це зумовлює необхідність встановлення впливу "прогресивного блоку" на процес падіння російської монархії.

Виклад основного матеріалу. Поразки на фронтах упродовж першої половини 1915 р. оберталися падінням авторитету монархічного уряду [8, с. 582]. За таких умов у Державній думі та Державній раді утворилося міжпалатне об'єднання під назвою "прогресивний блок". Останній ухвалив програму, яка передбачала амністію засуджених за політичні та релігійні злочини осіб, докорінні зміни заходів управління, законодавчу програму організації країни для перемоги, заходи підтримки соціального миру. Головною ж вимогою було утворення відповідального перед народним представництвом "уряду довіри" [9]. Однак Микола II означені вимоги залишав поза своєю увагою.

Осінь третього року війни стала порою занепадницьких настроїв. Бої виявились кривавішими, ніж у 1915 р. Кампанія 1916 р. обійшлася російській армії у два мільйони людей. До того ж полонені у цій цифрі становили вже не 40 відсотків, як під час великого відступу, а усього 10 відсотків [8, с. 584]. Це означало зростання бойових утрат у живій силі армії на 30 відсотків у порівнянні з попереднім роком і ще більше пригнічувало свідомість народу, формувало відповідну громадську думку. Здавалося, що війні не буде кінця. У робітничому, студентському,

---

© Зінченко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії (м.Харків).

інтелігентському середовищі все більше розповсюджувався циммервальдський погляд: це – імперіалістична війна, її потрібно припинити. Виникла нова формула “оборончества”, яка дозволяла поєднувати недавні патріотичні настрої з “Циммервальдом”: ми готові захищати Вітчизну, але ми не бажаємо завоювань, ми – за мир “без анексій і контрибуцій”, а отже, ми – проти влади, яка затягує війну заради імперіалістичних цілей. У різних відтінках цей настрій захоплював і ліві думські фракції: трудовиків, соціал-демократів і робітничу групу військово-промислового комітету [8, с. 584-585]. С.С.Ольденбург писав, що “Росія хвора війною”, превтомлена нею, що ця хвороба складає “явище розпаду” суспільства і державності, до якого привела пропаганда “прогресивного блоку”. Автор наголошував, що російське суспільство, замість того, щоб усвідомити причини невдач, проникло переконанням, нібито вся справа – у недоліках влади. Діячі ж думського блоку продовжували стверджувати, що уряд “нікуди не годиться” [8, с. 585].

Гасла “прогресивного блоку” знаходили зростаючу підтримку навіть з боку тих сил, які раніше виступали, безумовно, на боці влади, і навіть об’єднане дворянство схвалювало кадетські гасла щодо “темних сил” та “уряду довіри”. Восени 1916 р. до кампанії блоку долучився і дворянський з’їзд. Уже рік до того вибори до Державної ради показали, що дворянство відходить від настроїв, які запанували під враженням революції 1905 р., і повертається до давніших помірковано-ліберальних традицій [8, с. 600-601]. На листопадовому з’їзді 1916 р. дворянство, яке у серпні 1915 р. засуджувало гасло “відповідального міністерства”, ухвалило резолюцію з думською формулою про “темні сили” і “міністерство, що користується довірою країни” [10]. Ці настрої розповсюджувались на світські та придворні кола, аж до членів імператорської фамілії. Всюди говорили про “темні сили” та про “міністерство довіри” [8, с. 601]. “Прогресивний блок” готував антиурядовий двірцевий переворот [7, т. 2 с. 244]. Він відіграв вирішальну роль у визначенні особового складу Тимчасового уряду, програми його дій та тактики втілення в життя програми [7, т. 2, с. 252].

“Прогресивний блок” справляв сильний вплив на широку громадськість країни, громадські організації, які швидко набули велетенського значення у справах обслуговування потреб війни, на демократично налаштовану інтелігенцію і взагалі на маси [15, с. 277]. Він спирався на Всеросійський союз міст, Всеросійський союз земств, військово-промислові комітети, купецькі управи, різні біржові комітети, об’єднане дворянство тощо [15, с. 279]. Уряд забороняв друкувати виступи депутатів – учасників “прогресивного блоку”, однак їх тексти розмножувалися найрізноманітнішими способами і “досить щедро” поширювалися серед населення [15, с. 283]. На громадську думку впливало і розповсюдження широкої нелегальної літератури, листів ліберальних діячів, резолюцій різних з’їздів, що розхитувало устої царського трону. Восени 1916 р. царська монархія втратила і той невеликий кредит у відсталій частині населення, що підтримувався пресою, поліцією та церквою [15, с. 338].

Особливо великий вплив виступи “прогресивного блоку” справляли на солдатську масу [14, с. 346]. Представники робітничих організацій, згідно з настроями широких прошарків робітничого класу, вимагали від думської більшості застосування усіх можливих, не зупиняючись і перед крайніми, засобів, щоб шляхом вільно і широко розповсюджених думських звітів ознайомити населення та армію з роботою Державної думи [15, с. 288]. “Блок” знаходив підтримку і з боку меншовиків та есерів [15, с. 296].

Події середини 1916 р. показували все більше падіння авторитету уряду, формували відповідну громадську думку про царську адміністрацію. 20 жовтня 1916 р. “прогресивний блок” ухвалив чергову декларацію. Вона констатувала, що Державна дума приступає до своєї роботи у дні тяжких випробувань і бентежного громадського настрою й усвідомлює необхідність будь-якою ціною довести війну до переможного кінця [3, с. 98]. Говорилося про те, що діяльність уряду протягом

минулого року створила серйозні перешкоди на шляху успішної боротьби, продемонструвавши безсилля вирішувати проблеми війни і внутрішнього стану країни. І, як наслідок цього, недовіра до влади перейшла в обурення. Такі дії слугують на користь ворогові [3, с. 98]. У декларації говорилось, що громадські організації, які працювали на потреби війни, було несправедливо скривджено і взято під підозру та поліцейський нагляд. Така зневага влади до величного народного пориву, замість того, щоб залучити усі сили країни до загальної боротьби з ворогом, вносить розбрат і створює ґрунт для переваги особистих устремлінь над громадськими [3, с. 98].

На думку автора цієї статті, в декларації мала місце не тільки правда, але й демагогія. Адже в породженій великою війною внутрішньополітичній ситуації поряд з фактами неспроможності уряду адекватно реагувати на виклики доби діяли і такі важливі чинники, як підривна робота іноземних розвідок, спрямована на поразку царизму у війні та на перетворення останньої на громадянську, революційні формування, ідеологічна диверсія у вигляді листівок, брошур, газет, які фінансувалися, друкувалися ворогом і мільйонними накладами розповсюджувались на фронтах та в тилу і формували спрямовану на деморалізацію солдатської маси, активізацію революційних сил, радикалізацію вимог робітників громадську думку. Значний вплив справляла підривна робота спеціальних німецьких батальйонів, які було сформовано із переодягнених у солдатські мундири офіцерів, що володіли російською мовою і удавалися до агітаційного “братання” на східному фронті з метою розкладання російської армії. Певну частку демагогії вносила у визначення змісту та спрямування декларації і подібних їй документів боротьба за владу. Про це свідчать гіперболізація як засіб впливу і переконання та публіцистичність викладу. О.Г.Слоні́мський писав з цього приводу, що боротьба “прогресивного блоку” визначала і засоби боротьби – особисте знеславлення супротивника, що у свою чергу змушувало удаватися до наклепів та інсинуацій [12, с. 269]. Останнє слово Державна дума звертала до воїнів. Декларація закінчувалась висловленням їм вдячності за подвиги, вшануванням пам’яті жертв, що полягли у безконечних боях, і твердої, непохитної віри у те, що настане день перемоги, яка окупить принесені у жертву рідній землі горе і муки [3, с. 98].

З початком листопада 1916 р. Дума та Рада відновили свої засідання, які мали протягом кількох днів ухвалити підготовлений урядом бюджет. Сесія відкрилася декларацією “прогресивного блоку”, у якій було перераховано багато серйозних перешкод на шляху до успішного завершення війни. Центром уваги стала промова вождя російського лібералізму П.М.Мілюкова. Основною думкою оратора була нездатність уряду і його небажання впоратися з труднощами, що випливали з умов воєнної доби. Особливо сильні удари було спрямовано проти глави уряду того часу Б.В.Штюрмера. Останнього робили центром германофільського напрямку придворних кіл і підозрювали у прямій зраді [11, с. 280].

Програмні виступи членів “прогресивного блоку” перенеслися далеко за межі Таврійського палацу. Початок зими 1916 р. ознаменувався низкою з’їздів, які відкривали широку можливість використання їх для підсилення наступу на владу. Політика царського уряду не знаходила опори навіть у середовищі вірнопідданого дворянства. З’їзд представників дворянських громад 28 листопада 1916 р. прилучився до поміркованих вимог «прогресивного блоку» [11, с. 282]. 26 листопада Державна рада ухвалила заяву, в якій підкреслювалась необхідність рішучого усунення впливу на державні справи “прихованих безвідповідальних сил” і утворення уряду, справді згуртованого і об’єданого визначеною програмою, що спирається на довіру країни, і саме тому є здатним на спільну з законодавчими установами діяльність [11, с. 283]. 27 листопада 1916 р. з’їзд об’єданого дворянства, що ще рік тому закликало Миколу II до боротьби з “прогресивним блоком”, в ухваленій резолюції підкреслив необхідність створення сильного уряду, який був

би здатним до спільної із законодавчими установами роботи і згуртований єдністю спільної програми [10]. В останні дні листопада 1916 р. програмні вимоги “прогресивного блоку” знайшли відгук у заяві Московського біржового комітету, Московської купецької управи, Московського комітету хлібної біржі, Московського комітету м'ясної біржі та Московського комітету біржі харчових продуктів [11, с. 284].

Одночасно з означеною заявою вимоги “прогресивного блоку” підтримали своєю резолюцією робітники оборонних заводів, центрального та окружного військово-промислових комітетів [11, с. 284-285, 288]. 9 грудня 1916 р. у Москві розпочав роботу загальноземський з'їзд. Ухвалена ним резолюція заявляла про необхідність створити уряд, гідний великого народу і сильний відповідальністю перед народом та народним представництвом [11, с. 259]. Ухвалена 11 грудня 1916 р. резолюція представників різних громадських організацій “усіх класів населення”, що зібралися “на продовольчу нараду”, висловлювала рішучий протест проти звичної політики старої влади [15, с. 248]. Мотивувалась необхідність зміни державного устрою і виголошувались заклики до її здійснення. Наголошувалось нагальне завдання моменту об'єднання усіх прошарків і класів населення у міцно спаяну організацію, здатну вивести народ із глухого кута, а також рішучість Державної думи очолити маси, щоб неухильно і мужньо довести розпочату велику справу до кінця, без жодних компромісів, жодних поступок. Декларація зверталася до армії із закликом підтримати Думу вирішити таке завдання. [15, с. 248-249]. Після ухвалення громадськими організаціями резолюції 11 грудня 1916 р. у великих містах ходили по руках й інші документи, що зверталися до різних верств населення Росії [15, с. 257-260].

Усе це свідчить, що змагання за владу “прогресивного блоку” виходили за межі парламентських методів боротьби: підготовка до перевороту з метою заміни монарха на троні, заклики до повалення “старого режиму”, системи самодержавства, розповсюдження з парламентської трибуни наклепів, інсинуацій, позбавлених реалістичних підстав звинувачень, подання фактів нерозпорядливості в тилу, невдач на фронтах та помилок як свідоме шкідництво та зраду. Одночасно вони спростовують традиційне в радянській історіографії твердження, що прогресуючий розвиток революційної ситуації в Російській імперії восени 1916 р. виявився наслідком пропагандистської та організаторської роботи більшовицької партії.

І таке спростування підтверджується словами С.С.Ольденбурга [8, с. 600-601], О.Г.Шляпникова [15, с. 277, 279], О.Г.Слоніського [12, с. 269], які писали, що у листопаді-грудні 1916 р. саме “прогресивний блок” організував виступи широких народних мас на підтримку його гасел та вимог. Останній підкреслював, що наслідком політичної діяльності лібералів у вирішальний історичний момент – з осені 1916 р. – стала революційна ситуація, і країна почала швидко наблизитися до революції, до перемоги Лютневої революції включно [12, с. 9]. Він визнав і визначальну роль ліберальної буржуазії в організації зростаючого масового руху наприкінці 1916 р. [12, с. 269]. О.Г.Слоніський писав з цього приводу, що організовані “прогресивним блоком” виступи широких мас більшовики використали належним чином. Адже листопад та грудень були місяцями спаду робітничого руху, і виступи “прогресивного блоку” опинилися в центрі уваги політичного життя країни [12, с. 9].

Розповсюджені в масах звернення, декларації, заклики, резолюції, постанови свідчили про зростання впливу ідей цього парламентського об'єднання і падіння авторитету влади. Ненависть до уряду проникла у самі низи. О.Г.Шляпников констатував, що уряд це знав, відчував і готувався до боротьби, озброював городових, навчав їх стріляти з кулеметів та гармат [15, с. 262-263]. Прагнення “прогресивного блоку” до влади шляхом розширення, загострення та інтенсифікації боротьби проти уряду, яку парламентське об'єднання проводило з метою попередити соціальний вибух у країні, послабляло і без того слабку владу і

наближало те, чого прагнуло уникнути. Фактично блокісти сприяли лівим екстремістам у революціонізованні народних мас, у тому числі і мільйонів озброєних солдатів, які і без їхньої участі зазнавали сильного впливу ціммервальдських ідей.

Передостанню крапку у підтримці гасел “прогресивного блоку” поставила ухвалена у січні 1917 р. резолюція новгородського дворянства. У ній говорилось, що коли не буде створено “уряду довіри”, Росія загине у вирі невпинних пристрастей [15, с. 260-261]. Після вбивства 17 грудня 1916 р. Г.Распутіна, за висловом П.М.Мілюкова, в країні склалися усі обставини відкритої і цілком легальної боротьби проти уряду. Наприкінці грудня представники “прогресивного блоку” провели переговори з представниками земського і міського союзів з питання, що зробити у випадку краху, щоб країна отримала необхідну їй владу. П.М.Мілюков констатував, що у цих попередніх переговорах і намітився той уряд, який виник унаслідок перевороту 27 лютого [7, т. 2, с. 350].

Останнім актом державних радників стала надіслана ними 28 лютого 1917 р. телеграма Миколі II [13]. В ній говорилося про повний розлад транспорту і відсутність підвозу необхідних матеріалів, про зупинки заводів і фабрик, вимушене безробіття і викликане розладом транспорту надзвичайне загострення продовольчої кризи і доведення народних мас до відчаю. Усе це вилилось у народні заворушення стихійної сили, до цього руху приєднуються і війська. Уряд, який ніколи не користувався довірою в Росії, був остаточно дискредитований і не здатний впоратися з грізним становищем. Імператора наполегливо переконували, що подальше перебування уряду при владі означає цілковиту загибель законного порядку і тягне за собою неминучу поразку у війні, загибель династії і величезні нещастя для Росії. Державні радники вбачали останній і єдиний засіб у рішучій зміні монархом напрямку внутрішньої політики відповідно до неодноразово висловлених народним представництвом, станами і громадськими організаціями побажань про негайне скликання законодавчих палат, відставку чинної Ради міністрів і доручення особі, яка заслуговує на всенародну довіру, подати імператору на затвердження список нового кабінету, здатного управляти країною у цілковитій згоді з народним представництвом [13].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Викладений матеріал дозволяє дійти таких висновків. Реалізація програмної вимоги “прогресивного блоку” щодо формування відповідального перед палатами народного представництва “уряду довіри” могла б створити альтернативу подальшого історичного розвитку Росії: реальну можливість досягнення перемоги у війні та уникнення небачених у світі революційних потрясінь.

З іншого ж боку, “прогресивний блок” своєю боротьбою за прихід до влади послаблював систему російської влади. Члени блоку поряд з правдивими фактами, яких зовсім не бракувало, удавалися до особистої критики, наклепів, інсинуацій, а також до закликів повалення системи монархічної влади. Така тактика фактично не відрізнялася від тактики революційних екстремістів. Більшовики з успіхом використали розпропагандовані лібералами широкі народні та солдатські маси у досягненні власних цілей. “Прогресивний блок” схилив Миколу II до зречення на підставі звинувачень уряду російської монархічної системи у неспроможності досягти перемоги на фронтах і впоратися з внутрішніми соціально-економічними проблемами, які боляче вражали народні маси. Пізніше більшовики використали таку ж тактику у поваленні Тимчасового уряду, звинувачуючи його у неспроможності вирішити внутрішні проблеми і досягти перемоги на фронтах. Слід також зазначити необхідність додаткової конкретизації впливу “прогресивного блоку” на падіння російської монархії.

1. Аврех А.Я. Распад третьеиюньской системы / А.Я.Аврех. – М. : Наука, 1985. – 260 с.

2. Грунт А. «Прогрессивный блок» / А.Грунт // Вопросы истории. – 1945. – № 3-4. – С. 108-117.

3. Декларация блока // Красный архив. – 1933. – Т. 56. – С. 98.

4. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой 1914-1917 мировой войны. / В.С.Дякин . – М. : Наука, 1967. – 373 с.
5. Зінченко О.В. Російські державні радники і “прогресивний блок” (серпень 1915 – лютий 1917 рр.) / О.В.Зінченко. // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – Симферополь, 2005. – Іюнь, № 63. – С. 108-112.
6. Лапин Н. Прогресивний блок в 1915 – 1917 гг. / Н.Лапин. // Красный архив. – 1932. – Т. 50/51. – С. 117 – 122.
7. Милуков П.Н. Воспоминания. / П.Н.Милуков. [В 2-х т.] – М.: Современник, 1990.
8. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С.Ольденбург. – М.: Терра, 1992. – 641 с.
9. Програма министерства общественного доверия (Минимум условий, необходимых для восстановления доверия страны к власти) // Красный архив. –1932. – Т. 50/51. – С. 158-159.
10. Резолюция съезда объединенных дворянских обществ 27 ноября 1916 г. // РДИА, ф. 892, оп. 1, д. 1581, л. 1 – 2.
11. Родзянко В.М. Крушение империи. / В.М.Родзянко. – Харьков: Интербрук, 1990. – 263 с.
12. Слонимский А.Г. Катастрофа русского либерализма. Прогрессивный блок накануне и во время Февральской революции 1917 г. / А.Г.Слонимский. – Душанбе : ИРФОН, 1975. – 320 с.
13. Телеграмма выборных членов Государственного Совета 28 февраля 1917 г.// Красный архив. – 1927. – Т. 21. – С. 18.
14. Черменский Е.Д. IV Государственная Дума и свержение царизма / Е.Д.Черменский. – М.: Мысль, 1976. – 319 с.
15. Шляпников А.Г. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год / А.Г.Шляпников. – М.Политиздат, 1992. – 383 с.

В статті встановлюється наявність і характер зв'язку між діяльністю «прогресивного блоку» Государственной думи і Государственного совета в 1915 – 1917 роках і падінням російської монархії.

Ключевые слова: «Прогрессивный блок», Государственный совет, Государственная дума, российская монархия.

In article presence and character of communication between activity «the progressive block» the State Duma and the State council in 1915 – 1917 and falling of the Russian monarchy is installed.

Keywords: “the progressive block”, the State council? the State Duma, the Russian monarchy.

Лідія Нестеренко

ВОЛОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

На основі архівних джерел у статті проаналізовано процес утворення та реформування волостей Чернігівської губернії в першій пол. ХІХ ст.

Ключові слова: волость, губернія, державні маєтності, сільські товариства.

В останній чверті ХVІІІ ст. російським урядом активно впроваджувався курс на ліквідацію полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні. Проведення адміністративно-територіальної реформи було здійснено без урахування колишніх кордонів полків та сотень і з повним зруйнуванням старої адміністративної системи. На Чернігівщині це проявилось у створенні Чернігівського намісництва та повітів (1781 – 1782 рр.) замість ліквідованих Чернігівського полку та сотень, утворенні Малоросійської (1797 р.), а згодом і Чернігівської губернії (1802 р.), до складу якої увійшло 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Сосницький, Стародубський і Чернігівський, Малоросійського генерал-губернаторства (1802 р.) [1]. Однією із складових цієї реформи стало утворення нових адміністративно-територіальних одиниць – волостей (1797 р.).

Упродовж першої половини ХІХ ст. адміністративний устрій Чернігівської губернії неодноразово змінювався. Указом Сенату від 27.03.1803 р. в губернії були створені ще три повіти: Кролевецький, Остерський та Суразький. У 1808 р. з Нового міста повітові установи були перевезені в Новозибків, і повіт отримав назву Новозибківський [2]. Надалі кордони губернії і повітів залишалися сталими. Реформування проходило лише на рівні волостей.

Завданнями нинішнього дослідження є показ процесу утворення адміністративно-територіальних одиниць – волостей та їх реформування в першій половині ХІХ ст.

Джерельною базою для написання дослідження стали матеріали фондів Державного архіву в Чернігівській області.

На початку ХVІІІ ст. на Лівобережній Україні в контексті руйнування соціальної структури відбувалось утворення соціальної групи державних селян. Упродовж століття до цієї категорії поступово увійшли магістерські, ратушні, рангові, монастирські селяни та ін. В останній чверті ХVІІІ ст. у відання держави перейшли і козаки.

7 серпня 1797 р. за ініціативою експедиції державного господарства Павло І підписав указ „Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління”. Згідно з указом встановлювалась нова адміністративна одиниця – волость. „Волості, – на думку О. Русова, – були єдиними органами станового управління нижніх не привілейованих класів, що не звільнялися від тілесних покарань” [3].

Волость охоплювала населення декількох населених пунктів, але не більше 3 тис. ревських душ. Назва волості визначалася назвою населеного пункту, в якому перебувало волосне правління. Приміщення для волосного правління наймали або будували. На 1820 р. в Полтавській губернії було 135 волостей і 27 староств, у Чернігівській губернії нараховувалась 71 козака волость і 31 волость державних селян, усього 102 волості. Так, у Борзенському (Борзнянському), Чернігівському,

---

© Нестеренко Лідія Олександрівна – науковий співробітник відділу філософії освіти та освітніх технологій НДІУ (м. Київ).

Остерському та Ковельському (Козелецькому) повітах було по 10 волостей, Сосницькому – 9, Кролевецькому – 8, Ніжинському і Конотопському – по 7, Глухівському – 6, Городницькому (Городнянському) – 5, Стародубському, Мглинському, Новгород-Сіверському, Суразькому – по 4. Найменшим за чисельністю був Новозибківський повіт, до складу якого входило лише 3 волості [4]. Таким чином, у залежності від кількості населення у волості та відстані між населеними пунктами в середньому на один повіт припадало від 4 до 10 волостей.

У кожному з повітів були волості козачі та державних селян. Проте їх кількість залежно від географічного розміщення повіту була різною. В південних густонаселених регіонах губернії, де компактно проживали козаки, основну масу складали козачі волості. Так, з 10 волостей Борзенського повіту 9 були козачими, з 10 волостей Козелецького повіту до козачих належали 8 волостей, з 10 волостей Чернігівського повіту були козачими 7, з 9 волостей Сосницького повіту до козачих належали 7, а з 8 волостей Кролевецького повіту також 7 були козачими. В інших густонаселених повітах кількість козачих волостей була дещо меншою. Так, в Конотопському і Ніжинському повітах числились козачими по 6 волостей. Винятком був лише один з найгустонаселеніших державними селянами і козаками повітів губернії – Остерський, в якому з 10 волостей лише 4 були козачими. В північних повітах, де проживали переважно державні селяни, ситуація була протилежною. Кількість самих волостей в них була невеликою, проте переважала кількість волостей державних селян. Так, з 4 волостей Суразького повіту козакою була лише одна, у Новозибківському повіті 2 волості належали державним селянам і одна козакам, по 2 волості козаків і державних селян було в Новгород-Сіверському повіті [5].

У середньому у кожній волості проживало від 1 до 3 тис. душ. Найменш населеною була Обмачевська волость Конотопського повіту, в якій проживало лише 927 державних селян. Найбільш населеними були Попогорська волость Суразького повіту, де проживали державні селяни чисельністю 3 161 душа, Вересоцька волость – 3198 козаків і Носівська волость Ніжинського повіту, в якій було 3456 козаків, Почепівська волость Мглинського повіту з населенням 3704 душі [6]. Таким чином, головними чинниками при утворенні волостей були: близькість усіх населених пунктів до волосного центру та визначена законом кількість населення волості. При цьому державною було збережено окремі волості для козацтва і державних селян.

У 1834 р. намітилась тенденція до реформування системи управління у державних селян та козаків. Це проявилось в утворенні попечительств і станів. У Чернігівській губернії було створено не менше 10 попечительств. Згідно з реформою, було змінено у бік збільшення і самі волості. У Ніжинському повіті з 7 волостей залишилися три: Веркіївська (5 277 рев'язьких душ), Носівська (5 905 рев'язьких душ) і Талалаївська (5 775 рев'язьких душ) волості. Решта волостей була ліквідована. У Борзенському повіті з 10 волостей залишилися чотири: Іченська (4 334 рев'язькі душі), Комарівська (5 129 рев'язьких душ), Шаповалівська (5 606 рев'язьких душ) та Івангородська (5 622 рев'язькі душі) [7]. Подібна ситуація була і в інших повітах.

Згідно з реформою, волості поділялися на стани. У кожній було утворено від 3 до 5 станів. У 1834 р. в Комарівській волості Борзенського повіту було 5 станів, у Шаповалівській, Івангородській, Іченській – по 4 стани. Подібна ситуація була і в Ніжинському повіті. У Веркіївській волості налічувалося 5 станів, у Талалаївській – 4, Носівській – 3 стани [8].

У кожен стан входило від 2 до 6 населених пунктів. Законодавством визначався і його адміністративний центр. За назвою цього поселення йменувався стан. Як правило, становим центром ставав найбільший населений пункт. Кількість жителів у стані коливалася від 700 до 2 тисяч осіб. До складу Веркіївської волості Ніжинського повіту входило 12 населених пунктів, які були розподілені на 5 станів. У перший входило лише одне містечко Веркіївка з населенням 1 400 рев'язьких душ. У другий стан, що був у с. Заньках, входило 4 села, а саме: Заньки (320 рев'язьких душ), Велика Кошелівка (263 рев'язькі душі), Мала Кошелівка (211 рев'язьких душ) і Дрімайлівка (400 рев'язьких душ). Усього 1194 рев'язькі душі. Третій стан розташовувався у с. Вересоч. Сюди було включено 2 села: Вересоч (574 рев'язькі душі) і Хибалівка (477 рев'язьких душ). Усього 1051 рев'язька душа. До четвертого стану, який містився

у с. Орлівці, входило також 2 села: Орлівка (711 ревізьких душ) і Дроздівка (615 ревізьких душ). Усього 1326 ревізьких душ. П'ятий стан, до складу якого ввійшли Смолянка (358 ревізьких душ), Стодоли (207 ревізьких душ), Переходівка (141 ревізька душа), був розміщений у с. Смолянці. Всього 706 ревізьких душ [9]. Таким чином, з метою зменшення фінансування на обслуговування волосних правлінь у 1834 р. кількість волостей у Чернігівській губернії було зменшено. В зв'язку з тим, що у волостях значно збільшилось населення, було проведено розподіл волостей на стани.

Реформу управління державними селянами викликала криза кріпосницького ладу, наслідком якої стало розорення селян. У кінці 30-х – поч. 40-х років з'явився ряд законів, які внесли зміни у становище, господарство і побут населення, котре перебувало у віданні держави. Їх проведення тісно пов'язане з ім'ям П. Д. Кисельова, який перебував на посаді міністра з 1837 р. по 1856 р. Найвдалішу характеристику цього державного діяча дав баварський посланник граф Оттон Де-Бре: „Граф Кисельов є у внутрішньому управлінні імперією представником прогресу й руху вперед, якщо ці слова взагалі можна застосувати до цієї країни. Він переконаний противник кріпосного права., людина розумна, якій притаманні кмітливість, велике працелюбство та чесність” [10].

Закон від 30 квітня 1838 р. встановлював чотириступеневу систему управління на місцях: палати державних маєтностей – окружні – волосні – сільські управління. А з утворенням Міністерства державних маєтностей волосні правління перейшли під його юрисдикцію.

У повітах одночасно з палатою були створені окружні правління. Чернігівська губернія в адміністративному відношенні була розділена на 12 округів [11]. Після відкриття палат майже півроку було витрачено на організацію нижчої ланки управління. Реорганізуючи управління державними селянами, законодавець сумнівався, чи зберігати традиційну волость 1797 р., чи, обминувши цю ланку, встановити безпосередню владу урядових чиновників і сільських виборних. Врешті-решт, було вирішено на певний час волость зберегти, надавши їй інформаційні та спостережні функції. З точки зору М. Сперанського і П. Кисельова, деякий надлишок адміністрації не був шкідливий, він допомагав встановити більш розгалужену, всеосяжну, а отже, й ефективнішу систему керівництва „вільними сільськими обивателями” [12].

Розглянувши наданий Чернігівською губернською підготовчою комісією проект розподілу округів державних маєтностей губернії на волості і сільські товариства, міністр державних маєтностей П. Д. Кисельов затвердив його циркуляром № 2 032 від 25. 11. 1838 р. [13].

Проте законодавець змінив і розвинув правову конструкцію 1797 р. Перш за все було зменшено кількість волостей. У Полтавській губернії кількість волостей зменшилась удвічі. Їх залишилося 62 і 174 стани [14].

У 1851 р. у Чернігівській губернії нараховувалось 50 волостей і Беловезький округ, у якому проживали колоністи. На кожен з 12 округів губернії тепер у середньому припадало лише по 4-5 волостей. Проте до Конотопського, Сосницького, Городницького округів входило по 3 волості, до Борзенського і Новгород-Сіверського – по 6. Волості козаків і державних селян Чернігівської губернії в більшості були змінені, за винятком Носівської і Веркіївської волостей Ніжинського округу, Стародубської і Почепської волостей Стародубського округу, Кобижчанської волості Козелецького округу, в яких проживали лише козаки, та Неглюбської волості Новозибківського округу і Жукинської волості Остерського округу, в яких проживали лише державні селяни. Окремою адміністративною одиницею так і залишився Беловезький округ Борзенського повіту [15].

Кількість населення однієї волості збільшувалось з 3 до 6 тис. ревізьких душ чоловічої статі. Вже через кілька років після реформи у окремих волостях кількість населення була набагато більшою за визначені законом розміри. У Понорницькій волості Кролевецького округу у 1851 р. проживало 7 376 осіб чоловічої статі, у Сачковській волості Новозибківського округу – 7 291 осіб, у Голенській волості Конотопського округу – 7 192 осіб, у Яцковській волості Стародубського округу –

7 135 осіб, у Мишковській волості Стародубського округу – 6 843 особи, у Попівській волості Новозибківського округу – 6 718 осіб, в Остерській волості Остерського округу – 6 318 осіб, в Гоголівській волості цього ж округу 6 297 осіб чоловічої статі. Проте залишилися і невеликі за населенням волості, такі як Жукинська Остерського округу (3 613 осіб чол. статі), Голубовська волость Новозибківського округу (3 169 осіб), Беловезький округ Борзенського округу (831 особа колоністів), Биховська волость Новгород-Сіверського округу (4 475 осіб), Неглобська Новозибківського округу (4 707 осіб), Козелецька Козелецького округу (4 455 осіб) [16].

Волость складалась із декількох суміжних сільських товариств, якщо вони були розсіяні на великій віддалі, то кордони волості скорочувались так, щоб віддаль населених пунктів від волосного центру не перевищувала 40 верст або двох днів дороги. На відміну від закону 1797 року, до волості були приписані суміжні державні незаселені землі та оброчні, виключаючи лісові. Цим законодавцем хотів забезпечити державні маєтності від усяких спроб захоплення і незаконної експлуатації [17].

Законодавством заборонялося розчленовувати поселення на декілька сільських товариств, але дозволялось об'єднувати в одне сільське товариство декілька сусідніх малолюдних поселень з тим, щоб відстань між різними населеними пунктами становила близько 15 верст, а загальна кількість досягала 1500 ревських душ. Нерідко цей пункт положення порушувався, особливо в тих регіонах, де проживали різні категорії селян. Це стосується Чернігівської та Полтавської губерній, де в одних поселеннях мешкали державні селяни і козаки. Виконання цими категоріями населення неоднакових за кількістю платежів, а також відмінності у виконанні рекрутської повинності викликали труднощі та незручності для урядовців. Через це поселення, в яких проживало багато козаків і державних селян, ділили, утворювали два сільські товариства.

Так, в Шаповалівській волості Борзенського округу в середині XIX ст. було два Висоцьких товариства: козацьке і поселянське. Окрім них, існувало ще три козацьких товариства: Шаповалівське, Тростянецьке, Стрільницьке [18]. В Остерській волості Остерського округу також існували Волчковське козацьке і Волчковське селянське товариства, у Гоголівській волості – Требухівське козацьке і Требухівське селянське товариства [19]. У малолюдних населених пунктах, віддалених від сусідніх, могли утворитися самостійні сільські товариства. Кількість сільських товариств у кожній волості була різною. Це залежало, насамперед, від кількості населення, що проживало на території волості. Так, у 1854 р. в Жукинській волості Остерського округу було лише 3 товариства, в яких мешкали державні селяни, у Летківській і Гоголівській по 2 козацькі і по 3 селянські товариства, у Моровській – 2 козацькі і 4 селянські товариства, а в Остерській волості – 4 козацькі і 3 селянські товариства [20]. Всього у Чернігівській губернії у 1853 р. було 259 сільських товариств [21].

У зв'язку з початком Кримської війни з метою економії видатків на місцеві потреби в Чернігівській губернії була знову проведена адміністративна реформа. Цього разу значні зміни відбулися у складі сільських товариств. Проте вони зачепили і волості. В 1855 р. Борзенська волость була приєднана до Шаповалівської. Із 9 сільських товариств, що були в цих двох волостях, 5 скоротили [22]. Так, козацька громада с. Високого у мирському приговорі вирішила відійти до Тростянського козацького товариства, громада с. Праців – до Ядутинського, громада с. Новоселівки – до Шаповалівського. З переходом цих громад Висоцьке козацьке правління було розформоване. Також було розформоване і Стрільницьке товариство. Діючими в Шаповалівській волості залишились Шаповалівське і Тростянське товариства, до складу яких увійшли населені пункти Стрільницького товариства [23]. Із 6 товариств Борзенської волості в Шаповалівську волость відійшли Борзенське товариство, до складу якого увійшли населені пункти Оленівського і частина Великозагорівського товариств, а Ядутинське товариство злилося з Красноставським. Решта населених пунктів увійшла до складу інших сусідніх 2 волостей [24]. Усього ж внаслідок реформи в Чернігівській губернії було скорочено значну частину сільських товариств, залишилося 42 волості і 4 окремі товариства на праві волостей з чисельністю 625 тис. душ обох статей. В цілому на кожну волость припадало в середньому близько 13 тис. душ [25]. Це було останнє реформування адміністративного поділу Чернігівської губернії до Великих реформ.

На поч. 60-х рр. XIX ст. поряд із реформуванням самоврядування у поміщицьких селян проходило реформування і у державних селян. 5 березня 1861 р. Олександр II підписав указ про застосування основних засад положень 19 лютого щодо селян, які проживали на державних землях. У зв'язку з цим почалася розробка нового проекту реформи самоврядування у державних селян.

У Чернігівській губернії знову було відкрито 10 волостей державних селян і козаків. У Борзенському окрузі – Івангородська, Борзенська, Плисецька і Фастовецька; у Городницькому – Ярославичська, Туличівська і Петрушинська; у Чернігівському окрузі – Брусилівська і Березинська; у Стародубському – Курковська волості [26]. Подальше реформування волостей відбувається в 1866 р., коли були утворені спільні волості для козаків, державних та поміщицьких селян.

Таким чином, у зв'язку з поспішним утворенням у кінці XVIII ст. та реформуванням у 30-х рр. XIX ст., волості в багатьох місцевостях налічували невелику кількість жителів, що призвело до неспроможності населення забезпечити утримання волостних правлінь, фінансувати будівництво громадських споруд та ін. Ця обставина і спричинила подальше адміністративне реформування волостей у середині 50-х рр. XIX ст. у бік їх укрупнення. Отже, в результаті змін у Чернігівській губернії протягом шістдесяти років кількість волостей було скорочено удвічі.

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А.В.Кудрицького. – К. : Українська Радянська Енциклопедія. – 1990. – С. 867.
2. Там само. – С. 867.
3. Русов А. А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. / Русов А.А. // – Чернигов, 1899. – Т. 1. – С. 181.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 2346. – Арк. 68–73.
5. Там само. – Арк. 68–73.
6. Там само. – Арк. 68–73.
7. Там само. – Ф.807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 45–46.
8. Там само. – Арк. 45–46.
9. Там само. – Арк. 45–46.
10. Орлик В. М. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії /Орлик В. М. // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 113.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба [сост. Мишевич]. – СПб.: Типография Генерального штаба, Т.12.–Ч.2. Черниговская губерния. 1851. – С. 8-13.
12. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва: в 2 т. / Дружинин Н. М. – М.-Л. : Издательство АН СССР. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. – 1946. – С. 544–545.
13. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 1.
14. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы /Лазанская Т. И. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 72.
15. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба – С. 11–13.
16. Там само. – С. 11–13.
17. Дружинин Н. М. Вказана праця. – С. 545.
18. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 31.
19. Там само. – Ф. 571. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1–60; Спр. 11. – Арк. 1–40.
20. Там само. – Спр. 9. – Арк. 1–60; Спр. 11. – Арк. 1–40.
21. Там само. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 12.
22. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 852. – Арк. 64.
23. Там само. – Спр. 607. – Арк. 18.
24. Там само. – Спр. 1202. – Арк. 21.
25. Там само. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 14.
26. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 1911. – Арк. 1874–1875.

На основе архивных источников в статье проанализирован процесс образования и реформирования волостей Черниговской губернии в первой пол. XIX в.

In the article on the base of archive sources author analyzed process of reformation a volost of Chernihiv province in the first half of the XIX century.

ЛИСТУВАННЯ К. ХАРЛАМПОВИЧА З М. БЕРЕЖКОВИМ (за матеріалами ІР НБУВ)

Представлена стаття розкриває зміст стосунків між академіком ВУАН К. В. Харламповичем та професором Ніжинського Інституту народної освіти М. М. Бережковим на підставі аналізу матеріалів їхнього листування 1931-1932 рр.

Ключові слова: листи, архівна комісія, учений, академік, Ніжин.

Закономірний та поступовий розвиток історичної науки в Україні протягом 1991–2009 рр. зумовив поглиблення досліджень з історії наукових установ нашої країни, зокрема ВУАН, а також біографій учених, які були її дійсними членами. Одним з маловідомих до недавнього часу наукових співробітників Української академії наук, які зазнали репресій від більшовицького режиму, був К. В. Харлампович (1870–1932) – історик церкви та філолог-славист. Про зростання дослідницького інтересу до цієї видатної постаті свідчить певна кількість праць та розвідок, присвячених окремим періодам біографії вченого, які з'явилися на сторінках наукових видань останнім часом¹. Однак наявні в архівосховищах України матеріали дозволяють відкривати нові аспекти діяльності та інтелектуальної біографії історика. Дана розвідка присвячена опису та аналізу змісту листування Костянтина Васильовича Харламповича з Михайлом Миколайовичем Бережковим, яке міститься серед матеріалів особового фонду останнього, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ у Києві.

М. Бережков (1850–1937) відомий як історик та викладач. Народився у с. Мостці Володимирської губернії. До навчання в університеті протягом 1871 р. вчителював у земській зразковій школі у с. Іванові (нині м. Іваново-Вознесенськ, РФ). 1875 р. закінчив Петербурзький університет, після чого протягом кількох років (1879–1882) працював домашнім учителем дітей князя А. С. Уварова. Згодом був співробітником Таврійської вченої архівної комісії (1893) та Володимирської губернської вченої архівної комісії (1899), а також дійсним членом Історичного товариства при Петербурзькому університеті та Київського історичного товариства Нестора-літописця. З 1903 р. і до кінця життя працював професором російської історії Ніжинського історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті кн. І. Безбородька, що з 1920 по 1921 рік існував під назвою «Науково-педагогічний Інститут», а з 1921 р. на його базі було утворено Ніжинський інститут народної освіти².

В особовому фонді М. Бережкова містяться шість листів К. Харламповича до фондоутворювача. Вони датуються 1931–1932 роками і свідчать про тривалі та приятельські стосунки кореспондентів, знайомих з часу проживання К. Харламповича у Ніжині та його співпраці з місцевими вченими. Особливе ставлення К. Харламповича до М. Бережкова було зумовлене не лише поважним віком останнього, до якого Костянтин Васильович звертався як до вчителя або старшого наставника, але й сферою наукових інтересів обох істориків. Відомо, що К. Харлампович, який перебував на тимчасовому поселенні у Ніжині (1928–1931 рр.), протягом року опрацьовував численний та багатомовний архів ніжинських греків. Наслідком цієї титанічної праці став «Нарис з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.)», який і до сьогодні вважається неперевершеною працею з історії ніжинського грецького братства³. Під час праці в архіві та

© Медовкіна Ліна Юріївна – пошукувач кафедри історії України Донецького національного університету.

написання «Нарису...» К. В. Харлампович неодноразово звертався до М. Бережкова за консультацією як до краєзнавця⁴. Листи ж, що зберігаються в ІР НБУВ, належать до часу, коли К. Харлампович уже переїхав до Києва, але вважав своїм обов'язком підтримувати зв'язки з літнім професором, хоча, взагалі, як зазначив вчений в одному з листів, він «радикально порвал зв'язи» з Ніжином й «втянувся в киевскую жизнь»⁵.

Листи різні за змістом. Деякі з них присвячені виключно приватним справам: запитанням про життя та здоров'я спільних знайомих, про передачу їм привітів від кореспондентів, про фінансові справи (повернення боргів), привітанням з днями народження тощо. Однак найцікавішими є ті, в яких К. Харлампович оповідає про свій переїзд, про пошук роботи, про характер діяльності, про особливості буття академічного середовища та повсякдення академічної еліти в умовах продовольчих труднощів 1932 р., а також містять несподівані лірично-гумористичні відступи.

Отже, перший лист був відправлений М. Бережкову на початку жовтня 1931 р., коли К. Харлампович щойно переїхав до Києва. Для Костянтина Васильовича це був довгоочікуваний переїзд, на який він чекав з 1919 року, – з часу його обрання дійсним членом новоутвореної Академії наук України. В цьому листі він повідомляв Михайла Миколайовича про те, що «Приютился у Константина Федосеевича. Пока ни должности, ни комнаты. Ищу того и другого»⁶. За кілька днів у К. Харламповича вже з'явилися новини, тому він вирішив негайно про них повідомити, додавши кілька рядків поскриптуму у вже написаний, але ще не відправлений лист. Зокрема, він зазначив, що йому пообіцяли місце бібліотечного співробітника в Інституті соціалістичного виховання, але він продовжує ходити по академічних інституціях і вже побував на засіданні в Археографічній комісії. Решту часу вчений присвячував прогулянкам містом, яким він явно милувався: «Любуюсь красотами города», але його дещо засмучувала самотність, що відобразилося в останній фразі листа: «Компании нет»⁷.

Наступний лист ученого (від 8 жовтня, на якому у правому верхньому куті рукою М. Бережкова було написано: «Получил на именины»⁸) розпочинався щирими привітаннями Михайлу Миколайовичу з нагоди його дня народження. К. Харлампович зичив М. Бережкову здоров'я, турботливо радячи: «берегите его, особенно в такое злокозненное время, как гнилая осень!». Далі Костянтин Васильович повідомляв про те, що йому дуже подобається на новому місці і він, очевидно, вже не зміг би жити у Ніжині, хоча б тому, що у Києві можна знайти роботу. Посада бібліотекаря, на яку сподівався К. Харлампович, ще не була затверджена штатами, і тому вчений перебивався тимчасовими підробітками – «по части библиографии и корректуры»⁹. Ця праця оплачувалася 10 рублів на день, але виплата була нерегулярною. К. Харлампович тішився з того, що вже отримав 30 рублів і навіть сподівався дістати посаду постійного коректора двох нових журналів: «Історик-марксист» та «Економіст-марксист»¹⁰.

Порівнюючи свої побутові умови з умовами життя спільних знайомих обох учених, які опинилися в Смоленську і проживали у маленькій, темній та сирій кімнаті, К. Харлампович писав, що він влаштувався значно краще: «хотя в проходной комнате, но в светлой, сравнительно теплой и в родной семье (хозяйева с родни по жене брата Михаила). Чувства одиночества не испытываю, приезжая из города на ночовку»¹¹. Він також просив М. Бережкова передати привіт Івану Григоровичу Турцевичу¹², якого через умови проживання запросити до себе на гостини не може, але бачити у Києві буде радий. Цей лист цікавий тим, що через указану кореспондентом домашню адресу – вул. Шулявська, можна уявити, де саме проживав учений і як далеко йому було добиратися до центру міста, де розташовувалися академічні установи, в яких він працював. До того ж цікавою деталлю, що містилася у поскриптумі цього листа і характеризувала ситуацію з забезпеченням наукових працівників продовольством на початку 1930-х років, було повідомлення про отримання К. Харламповичем 200 грамів хліба на день. Як видно з цієї приписки, це вдалося зробити завдяки допомозі дружини І. Турцевича, яка надала Костянтину Васильовичу необхідну для цього довідку¹³.

Наступний лист К. Харламповича, датований 5 січня 1932 р., починався з виразу занепокоєння з приводу тривалої відсутності будь-яких повідомлень від М. Бережкова. Автор листа також повідомляв, що сам планував приїхати до Ніжина на початку січня, оскільки на цей час припадала третя річниця з дня смерті його дружини Віри, яка була похована у Ніжині, але не склалося. Причиною такого стану справ, як свідчить текст листа, стала робота над коректурою журналів «Історик-марксист» та «Економіст-марксист», про співпрацю з котрими К. Харлампович уже повідомляв М. Бережкову раніше. Про кількість цієї роботи та її інтенсивність, з якою, очевидно, доводилося працювати вченому, говорить констатація ним того факту, що «работы много», а «результат усиленных занятий – кровоизлияние в глазу». К. Харлампович писав, що це йому не заважає працювати далі, але цікаво, що зі слів автора листа, лікар порадив йому в цій ситуації лише дієту (?!)¹⁴. Зміст цитованого листа також свідчить про палке бажання К. Харламповича поспілкуватися з М. Бережковим особисто і повідомити про тогочасне академічне життя, але він не сподівався на таку можливість найближчим часом. Натомість лист містить ще кілька дрібних, але вельми цікавих фактів, які можна використати для характеристики життя як наукової спільноти Києва, так й пересічних мешканців міста, які опинилися в скрутних обставинах перебоїв з постачанням продовольства, викликаних голодом 1932 року.

Як видно з тексту листа, Костянтин Васильович просив Михайла Миколайовича вислати йому через спільних знайомих чай (це прохання, очевидно, було висловлене в якомусь з не виявлених нами або втрачених листів), але цього не сталося і навряд чи могло статися пізніше. До того ж К. Харлампович зазначив: «Оказывается, что в Киеве за доллары можно все купить, и чай в том числе. Но увы! У меня никогда не было долларов»¹⁵.

Наприкінці цього листа автор привітав адресата з Різдвом, що наближалось, передав привіт спільним знайомим у Ніжині, повідомив про те, що скоро повністю поверне борг (з огляду на обставини переїзду К. Харламповича до Києва можемо припустити, що цей борг виник саме внаслідок нестачі власних коштів на переїзд) у розмірі 25 руб., а також повідомив про прикру пригоду з Костянтином Федосійовичем, у якого спочатку він жив у Києві, – його покусав собака, і тепер чоловік мав їздити на уколи, аби запобігти захворюванню на сказ. Про акуратність та порядність К. Харламповича свідчить наступне повідомлення, яке було оформлене на поштовій картці та сповіщало М. Бережкова про пересилку йому 55 рублів. Ця сума покривала борг К. Харламповича, про який він згадував у попередньому листі, а також передбачав 30 рублів на додаткові витрати, але на які саме, він повідомив особисто дружині І. Турцевича – Ганні Семенівні, якій й належало їх передати. Наприкінці цього короткого повідомлення, яке є обірваним, автор листа знову висловлював свою стурбованість відсутністю звісток від М. Бережкова. Між іншим, це повідомлення, як і попередній лист, свідчило про зміну адреси проживання К. Харламповича. Очевидно, значна кількість часу на дорогу з дому до місця роботи, яку щоденно витрачав учений, примусила його зняти квартиру ближче до центру – на вул. Короленка (нині Володимирській) в районі Золотих воріт¹⁶.

Найзмістовнішим з усіх листів, що зберігаються у фонді М. Бережкова, є лист за номером 55996 від 18 лютого 1932 р., котрий містить не лише відомості про умови проживання та праці К. Харламповича в Києві протягом останнього року його життя, але й про його родинні справи. Зокрема, на прохання М. Бережкова, який, вочевидь, цікавився життям родини К. Харламповича, останній повідомляв, що його старший син Дмитро перебуває десь у відрядженні¹⁷, а онук Юрко думає, що батько поїхав за іграшками для нього¹⁸. Син Борис рідко пише з Москви, де, окрім служби, зайнятий «громадською роботою». Донька Льоля «в Казани в служебных делах и заседаниях всякого рода. Библиотека ее отапливается так скверно, что после 5-6 часового сидения в ней Леля в своей теплой комнате иногда не может отогреться в течение всей ночи»¹⁹. Під впливом такої щоденної ситуації вона написала кумедні вірші, які потішили Костянтина Васильовича, а він у свою чергу переписав їх для Михайла Миколайовича.

У цьому ж листі К. Харлампович більш, ніж у інших листах, оповів про особливості академічного життя тих років, зокрема, про роботу комітетів соціально-економічної історії України та Близького Сходу, Археографічної комісії Академії наук, про необґрунтовану критику, якій піддали академіків Кримського, Грушевського, Воблія (?), Яснопольського, а також в цілому про смугу «критики и самокритики», яка «захватила чуть ли не всех работников просветительского фронта», в межах якої одні каюлися, а інших проклинали²⁰. Взагалі відомості К. Харламповича, які він залишив у своїх листах до різних осіб щодо своєї співпраці з установами ВУАН, організації наукової роботи в її підрозділах, змісту наукових праць чи доповідей та іншого, варті окремої розвідки.

Що ж до останнього листа, який зберігається в ІР НБУВ і датований 20 березня 1932 р., то його зміст повідомляв Михайла Миколайовича про отримання Костянтином Васильовичем листа від Івана Григоровича Турцевича, що дуже його тішило; про те, що він усе ще немає офіційного та постійного місця роботи: «Я все еще не служу»²¹, хоча роботу (коректура від Держвидаву, виконання доручень від Науково-дослідного інституту педагогіки) має: «так много, что не успеваю московских газет прочитывать»²². У листі К. Харлампович також передавав вітання М. Бережкову від своєї доньки і у свою чергу просив передати вітання своїм знайомим у Ніжині. Однак, жартівливо вітаючи Михайла Миколайовича на початку свого листа киргизською мовою – «Аман-ба (Здоров ли?)» та закінчуючи його звичним «Ваш К. Харлампович», Костянтин Васильович навіть не міг передбачити, що йому більше не судилося ні побачити свого колегу, ні написати йому листа, бо за кілька днів відомого вченого не стало, він помер від несподіваного нападу хвороби²³. Таким чином, цей лист виявився останнім у житті К. Харламповича. М. Бережков отримав це послання 23 березня 1932 р., про що свідчить напис його рукою у верхньому правому куті аркуша. Написати відповідь уже було нікому. Враховуючи поважний вік професора М. Бережкова, можна припустити, що він навряд чи зміг приїхати до Києва, щоб провести в останню путь свого колегу. Імовірно, що дізнатися, якою була реакція літнього чоловіка на смерть доброго знайомого, можна буде з щоденників, які вів Михайло Миколайович протягом життя і опрацювання яких ще триває.

Отже, листи академіка К. В. Харламповича до професора М. М. Бережкова є цікавим та надзвичайно інформативним джерелом як до біографії вченого, так і до питання його соціо-культурних зв'язків. Крім того, ці епістолярні матеріали у поєднанні з аналогічними комплексами листів К. Харламповича до академіків А. Кримського, М. Грушевського, М. Біляшівського, професора, члена-кореспондента С. Голубєва, керівничого Комісією для складання біографічного словника українських діячів М. Могилянського та інших дають можливість відтворити історію Української академії наук в цілому: з моменту її утворення і до початку 1930-х років.

1. Дзюба О. Костянтин Харлампович // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України Інститут історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – С. 395-431; Депенчук Л. Константин Васильевич Харлампович (1870-1932) // Очерки истории естествознания и техники. – Вып. 38. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 132-136; Матвеева Л., Циганкова Е., Янковський О. Трагічні сторінки (З історії Академії наук України) // Україна. Наука і культура. – Вип. 28. – К., 1994. – С. 96-97; Юркова О. Доля академіка // Історичний календар 2000. – К., 1999. – С. 216-218; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 71-87; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 63-73; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 55-56; Костянтин Харлампович: неопубліковані праці з історії ніжинського грецького братства XVII – XVIII ст. // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упоряд. та авт. прим. О. Морозов. – К.: Знання України, 2000. – С. 18-19; Морозов О. Справа академіка Костянтина Харламповича (До 130-річчя з дня народження історика) // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упоряд. та авт. прим. О. Морозов. – К.: Знання України, 2000. – С. 82-131; Сидорова І. Поступають «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории

и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы Советской власти, 1917-1924 гг.) // Эхо веков. – 2003. – № 3/4. – Доступний з: <http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymus/main/?path=search:1>; Медовкіна Л. К. В. Харлампович: трагічні сторінки біографії відомого історика // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров, № 3-4 (39-40), 2008. ДонНУ. – С. 52758.

2. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К.: НБУВ, 2002. – С. 39–40.

3. Чернухін Є. К. До історії обрання К. В. Харламповича до ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 1. – Кн. 1. – К., 2003. – С. 194.

4. Про широку обізнаність М. Бережкова з історією Ніжина та його грецькою громадою свідчать його праці та підготовчі матеріали: О городе Нежине по известиям московских путешественников (1895); О земляных и деревянных укреплениях старого Нежина в 17–18 вв.; До історії бібліотек м. Ніжина; Список архимандритів Ніжинського Благовіщенського монастиря; Нежинские предания, относящиеся к 1709-му Полтавскому году (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского учебного Общества при Институте князя Безбородько, 14 сентября 1909 г.) (1909); підготовчі матеріали до праць з грецької культури та писемності в м. Ніжині (1901–1902).

5. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55993. – Лист К. В. Харламповича до М. М. Бережкова від 8 листопада 1931 р. – Арк. 1.

6. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55992. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 жовтня 1931 р. – Арк. 1.

7. Там само.

8. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55993. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 8 жовтня 1931 р. – Арк. 1.

9. Там само. – Арк. 1, зв.

10. Там само.

11. Там само. – Арк. 2.

12. Турцевич Іван Григорович (1856–1940) – філолог. Народився 1856 р. Закінчив Історико-філологічний інститут кн. Безбородька, згодом став професором при кафедрі римської словесності того ж навчального закладу. Певний час був головою Ніжинського Історико-філологічного товариства, створеного в інституті кн. Безбородька з ініціативи професорів М. М. Бережкова, А. В. Добіаша та ін.

13. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55993. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 8 жовтня 1931 р. – Арк. 2, зв.

14. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55994. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 січня 1932 р. – Арк. 1.

15. Там само. – Арк. 1, зв.

16. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55995. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 5 лютого 1932 р. – Арк. 1.

17. Назва міста не читається, хоча чимось схожа на Верхотурськ(?). Сам К. Харлампович зазначив, що можливо це не так і далеко від Свердловська, що дозволяє приблизно локалізувати напрям, в якому був відправлений його син.

18. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55996. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 18 лютого 1932 р. – Арк. 3.

19. Там само. – Арк. 3, зв.

20. Там само. – Арк. 2, зв.

21. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. № 55997. – Лист К. Харламповича до М. Бережкова від 20 березня 1932 р. – Арк. 1.

22. Там само.

23. Про причину смерті, як від «несподіваної хвороби», писав свого часу Оглоблин О. у своїй праці «Українська історіографія 1917–1956» (Див. її перевидання: Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956. – К., 2003. – С. 148). Водночас, у згадуваній вище праці Є. Чернухіна (Див. – Чернухін Є. К. До історії обрання К. В. Харламповича до ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 1. – Кн. 1. – К., 2003. – С. 182) було зазначено, що вчений помер 24 березня 1932 року від «завороту кишок». Як видно з відомостей про дату смерті вченого, поданих відповідно О.Оглоблиним та Є. Чернухіним, маємо розходження в кілька днів: за першою версією К. Харлампович помер 21 березня 1932 року, а за другою – 24-го. Яка з них є більш правильною, встановити поки не вдалося.

Представленная статья раскрывает содержание взаимоотношений между академиком ВУАН К. В. Харламповичем и профессором Нежинского Института народного образования М. М. Бережковым на основе анализа материалов их переписки 1931-1932 гг.

The present article unveils the relations between Kostyantyn Harlampovych, the academician of All-Ukrainian Academy of Sciences and Myhaylo Berezhkov, the professor of Nizhyn Institute of Public Education, on the basis of analysis of their correspondence in 1931-1932.

**Дмитро Гордієнко,
Тарас Коростильов**

ДО БІОГРАФІЇ ПРОФ. І. ТУРЦЕВИЧА: ОДНА ЗІ СТУДЕНТСЬКИХ ПРАЦЬ

Стаття присвячена студентському періоду життя відомого класика Івана Турцевича. В контексті розвитку вітчизняного антикознавства ХІХ ст. у роботі аналізується одна зі студентських робіт майбутнього вченого, присвячена Гомеру. На основі її аналізу подається історія становлення класичних студій в інституті князя Безбородька в Ніжині, а також формування наукових зацікавлень Івана Турцевича.

Ключові слова: вчений, Ніжин, лекції, грецькі старожитності, Гомер.

Серед вітчизняних учених-класиків помітне місце належить постаті Івана Григоровича Турцевича. Народився вчений 1856 р. у с. Суховичі неподалік білоруського м. Мозир. Вищу освіту здобув у Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ), з яким була пов'язана більша частина його наукової біографії. Життя та діяльність І. Турцевича як професора НІФІ та Ніжинського інституту народної освіти (далі – НІНО), співробітника (з 1922 р.), а потім і керівника (з 1924 р.) секції науково-дослідної кафедри історії культури та мови при НІНО лише останніми роками починає привертати увагу вітчизняних дослідників¹. Таким чином, ширшому загалу українських учених-антикознавців його життєвий шлях та науковий доробок досі залишається майже невідомий.

І. Турцевич належить до числа перших вихованців НІФІ, куди він перейшов із Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту. Іван Григорович був учнем таких відомих учених-класиків, як історик П. Люперсольський та філологи Р. Фогт і А. Фогель. Саме за рекомендацією останнього І. Турцевич 1892 р. був призначений екстраординарним професором римської словесності НІФІ.

За навчальним планом студентів, окрім відвідування лекцій та практичних занять, особливої ваги надавалось “домашнім читанням” оригінальних текстів давніх авторів. За цими текстами студенти мали писати письмові роботи, які здавали своїм викладачам. Вагоме місце серед цих текстів займали поеми Гомера, адже, як зазначав в одній зі своїх праць перший директор НІФІ проф. М. Лавровський, жоден науковець у своїй творчості не може обминути гомерівський епос². У звітах про стан і діяльність НІФІ за 1877–1878 рр.³ зазначається, що викладання грецької словесності розподілялось між двома викладачами. Ординарний професор П. Нікітін мав на першому курсі дві лекції для пояснення Гомера і повторення грецької морфології, на другому – одну для читання Гомера, на третьому – чотири лекції для читання прозаїків, одну для вправ з перекладу на грецьку мову і дві для викладання грецьких старожитностей. Викладач-наставник А. Добіаш мав сукупно вісім тижневих лекцій для заняття синтаксисом, метрикою та читанням грецьких прозаїків. Обидва викладачі керували домашнім читанням і щотижневими письмовими вправами з перекладу і коментування. Ймовірно, саме до таких студентських письмових робіт належить

© Гордієнко Дмитро Сергійович – магістр, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України;

Коростильов Тарас Васильович – аспірант кафедри історії Національного університету “Кієво-Могилянська академія”.

збережена в особовому фонді І. Турцевича у відділі Державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі – ВДАЧОН) праця під назвою “Семейная жизнь греков героического периода на основании Одиссеи”.

Слід зазначити, що в 1877–1878 рр. І. Турцевич був студентом третього курсу класичного відділення, відповідно, слухав курс грецьких старожитностей, що складався з таких частин: вивчення джерел та посібників для вивчення цієї дисципліни, державний устрій Греції гомерівського періоду, державний устрій Спарти, устрій афінської демократії. Видається за можливе припустити, що письмова робота була написана Турцевичем саме в період навчання на третьому курсі НІФІ як вправа з грецьких старожитностей. Студент НІФІ мав право обирати теми робіт. Однак надання переваги вивченню приватного, родинного життя замість проблем державного устрою гомерівської Греції вже показує неординарність мислення та антропологічну спрямованість багатьох праць майбутнього вченого. В роботі 1887 р., присвяченій культу Вести в давньому Римі⁴, Турцевич майже дослівно цитує фрагмент власної студентської роботи про жіночу роботу (прання Навсікаї), проводячи паралелі з історико-етнографічними дослідженнями Дж. Фрезера. Таким чином, будучи доробком студента, “Семейная жизнь греков героического периода на основании Одиссеи”, з одного боку, є, якщо не визначальною, то принципово важливою для дослідження формування молодого вченого, що присвятив усе своє життя вивченню історії античної культури, а з другого, – дає певне уявлення про такий вид підготовки філологів-класиків у НІФІ, як домашні читання та вивчення курсів грецьких старожитностей.

Разом з тим слід зазначити, що коло наукових зацікавлень професора Турцевича, перебуваючи в загальному руслі класичної філології, включало в себе теми, присвячені численним питанням грецької та римської культури в ширшому розумінні цього терміну. Це дозволяє зарахувати його до числа представників так званого культурно-історичного напрямку науки про античність поруч із такими відомими сучасниками, як Ю. Кулаковський, Т. Зелінський, Г. Зенгер та інші⁵. З огляду на те, що в сучасній українській науці комплексні дослідження з історії культури і, особливо культури античної, потребують належної уваги, внесок І. Турцевича в розвиток історичної науки набуває принципового значення.

Щодо структури праці слід виділити три моменти, які були актуальними для Турцевича в його аналізі родинного життя греків героїчного періоду. Передусім автор виділяє антропологічний ідеал античної доби як основний чинник, що формує другорядне ставлення грека до родинного життя, що відобразилось у майже цілковитому ігноруванні давніми авторами даної теми. Навряд чи викличе заперечення твердження, що антична культура в основі своїй маскулінна, і поеми Гомера дають цьому численні приклади. Саме тому головним героєм є вільний чоловік, аристократ, воїн. Для слухача Гомерівських творів найважливішими були суспільне життя героя, військові подвиги, мудрість. Життя приватне завжди перебувало на другому плані.

У героїчний період історії Греції (як і багатьох інших народів) шлюб – це категорія передусім економічна та династична. Вибір пари робився батьками. Як зазначав Е. Міро, сім'я є гарантією поваги до дружини і матері сім'ї, а за потреби і її влади⁶. Таким чином І. Турцевич зводить родинне життя практично до питання статусу жінки в родині і суспільстві. Водночас, автор слушно зауважує, що в післягомерівській літературній традиції жінка фігурує вкрай рідко. Однак дослідник практично обходить увагою місце і статус старшого покоління і таких залежних членів родини, як діти і раби.

Важливим моментом, котрий одночасно зіставляється і зі свободою жінки, і з її статусом у родині, є заняття жінок, серед яких основними були прядиння і ткацтво. Автор зазначає, що така діяльність була гідною справою і для простої жінки, і для цариці, і навіть для “безсмертних”. Отже, цей вид діяльності був забарвлений не соціально, а ідеологічно. І. Турцевич розрізняє престижнішу і менш престижну (наприклад, прання) діяльність, однак, вочевидь, за уявленнями вчених ХІХ ст.

діти (у праці Турцевича – Телемах і дочка царя феакійців Навсікая) не вважалися неповноправними членами родини. Паралельно варто зауважити, що прядіння і ткацтво мали в собі особливо магічне навантаження фактично у всіх індоєвропейських культурах. У сучасній Гомеру Греції і пізніше ці види домашніх робіт були атрибутом жіночих божеств, пов'язувалися з культом долі, народження і плодючості, смерті⁷. Таким чином тему ткання і розпускання Пенелопою поховального покриву для свекра Лаерта можна оцінити як символічне вираження боротьби зі смертю і втратою соціальної ролі фактичної правительки за відсутності царя Одиссея, яка мала прийти у разі нового шлюбу.

Третім і останнім пунктом у розгляді І. Турцевичем родинного життя є звичай гостинності, який займає далеко не останнє місце в обох поемах Гомера. Будучи в більш пізні часи важливим знаряддям дипломатії, за героїчної доби цей звичай перебував насамперед у сфері родинного життя. Саме так і варто оцінити наведені автором омивання, спільну трапезу, узливання як комплекс дій, за допомогою яких чужинець переходив у розряд членів родини. Нехтування обов'язками гостинності сприймалося давніми греками як святотатство, оскільки гість-чужинець перебував під захистом Зевса.

Насамкінець варто ще раз звернутися до специфіки наукової діяльності І. Турцевича. Поетична творчість Гомера, будучи ключовим для античної історії та культури продуктом героїчної епохи, завжди вимагала від дослідників особливих підходів. Умовно можна розділити комплекс досліджень, присвячених Гомеру, на філологічну частину та історико-культурну. Будучи абсолютно самоцінними в своїй основі, в поєднанні вони дають ту базу, з якої виростала вся класична традиція до наших днів уключно. Іван Турцевич – спеціаліст із класичних мов, найповніше відбувся саме у сфері досліджень давньої культури. В цьому полягає найбільший інтерес його доробку для сучасного науковця.

¹ Зозуля С. Ю. Ніжин восени 1919 р.: Невідомий фрагмент щоденника професора Івана Турцевича / С. Ю. Зозуля // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 11-116; *Його ж.* Сходознавча спадщина І. Г. Турцевича: Невидані матеріали / С. Ю. Зозуля // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 184-188; *Його ж.* Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) / С. Ю. Зозуля // Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 32-37; *Його ж.* І. Г. Турцевич (1856–1938) / С. Ю. Зозуля // Ніжинська старовина. Історико-культурологічний збірник. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 114-119; Коростильов Т. Духовна єдність зі свободою особистості: три тексти професора І. Г. Турцевича / Т. Коростильов // Ніжинська старовина. Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 6 (9). – С. 172-179.

² Лавровський Н. А. Сравнение перевода “Одиссеи” Жуковского с подлинником, на основании разбора 9-й рапсодии / Н. А. Лавровський // Отечественные записки. – 1849. – Т. 63. – Критика. – С. 2.

³ Известия Историко-Филологического Института кн. Безбородко в Нежине. – 1879. – Т. 3. – Часть официальная. – С. 10-11.

⁴ Турцевич И. Г. Культ Весты в древнем Риме / И. Г. Турцевич. – К.: Типогр. В. И. Завадского, 1887. – С. 30.

⁵ Див.: Фролов Э. Д. Русская наука об античности (историографические очерки) / Э. Д. Фролов. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1999. – С. 299.

⁶ Mireaux E. La vie quotidienne au temps d'Homere / E. Mireaux. – P., 1954. – P. 214.

⁷ Горан В. П. Древнегреческая мифологема судьбы / В. П. Горан. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 150.

ДОКУМЕНТ

И. Г. Турцевич. Семейная жизнь греков героического периода на основании Одиссея¹

Прочитав Одиссею, легко можно заметить, что из нее мы не можем почерпнуть ясного и точного понятия о семейной жизни греков описываемого периода. Гомер заинтересован своим многоопытным героем и поэтому пред глазами читателя является большею частью этот герой, то странствующий по бурным волнам, то рассказывающий о своих орлиных похождениях, описанию же семейной жизни предоставлено сравнительно мало места. Из этого обстоятельства можно отчасти

заклЮчить, что семейная жизнь в глазах грека рассматриваемой нами эпохи имела меньшее значение, нежели жизнь общественная, жизнь в лагере, на бранном поле и в агоре, подвиги храбрости, мудрого совета делали человека подобным богам.

Конечно, в свободное время, грек придавался и мирным радостям семейной жизни (ибо ему свойственны были в равной мере как мужественная храбрость, так и нежное чувство (ή φιλία, ή ἁγάπη²). Римлянин был преимущественно солдатом, суровым солдатом, часто совершенно не понимав [...] ³ и его радостей, но о греке вообще этого сказать нельзя: тот же Ахилл, который поразит Гектора, пылая местию за смерть друга, сидит на берегу моря и обливается слезами, – и что за причина его слез? – У него отняли нежно любимую им Бризеиду⁴: и он не стыдится плакать, между тем как доблестный сын вечного Рима счел бы это для себя неприличным, недостойным героя. В греках более человечности⁵.

В описываемое Гомером время грек хотя и был предан главным образом жизни политической и военной, но не забывал он и о семействе. Одиссей почти везде, в дали от родины, с любовью и тоской вспоминает ровно как об Итаке, так и о семействе своем, о Пенелопе, Телемахе; на него не могли подействовать даже ласки Калипсо; обещавшей ему и бессмертие и вечно цветущую молодость (чего больше желать), он не забыл своей Пенелопы⁶. Но в то время, когда грек жертвовал для семейства сравнительно меньшей частью своей жизни, женщина греческая жила исключительно в кругу семейства, а потом я считаю нужным прежде всего сказать кое-что о положении ее в кругу семейном. Правда, что с нею мы встречаемся в Одиссее очень редко, но и по тем немногим выведенным здесь женским лицам можно отчасти судить о положении греческой женщины того времени, хотя, как я уже сказал вначале, суждение это не может быть вполне удовлетворительным. Из таких женских лиц мы видим в Одиссее: Пенелопу, Икария дочь благонравную, Гелену, жену Менелая, побывавшую и в Трое, Навзикаю, дочь Алкиноя и некоторых других.

Каково же было положение женщины в семействе грека героического времени? Была она рабыней мужа?⁷ Чем она занималась? – Не нужно большой дальновидности, чтобы убедиться, что положение ее было не худое, что она не была рабыней мужа, а напротив – его свободною подругой. Так, напр[имер], когда Телемах прибыл к Менелая, то мы видим, что Гелена выходит к гостю, принимает участие в разговоре мужа с гостем и пр[очее], одним словом жена-рабыня не могла иметь подобной роли; мы видим также, какое уважение, напр[имер], оказывается Алкиноем матери Арете⁸ и как он ее во всем слушается. Этот взгляд вполне подтверждается “Илиадою”, где это видно несколько яснее (стоит припомнить, напр[имер], сцену прощания Гектора с Андромахою). Что касается занятий жен[щин], [то они]⁹ очень ограничены тка[чеством] и [...] ¹⁰ прочими рукоделиями, [которые]¹¹ равным образом приличны как простой женщине, так и царице. Гомер говорит об Арете, матери Алкиноя¹², что она сидела близ очага в кругу приближенных, служанок, нити пурпуровые также суча [...] ¹³. В другом месте о Пенелопе и даже о Нимфе, Калипсо. При этом не безинтересным может показаться и то обстоятельство, что подобные занятия считались приличными всякой женщине даже в блестящую эпоху жизни греков, а ровно и римлян (хотя, конечно, не все женщины занимались этими приличными занятиями), и что, сравнивая положение греческой женщины героического времени с ее состоянием в известную эпоху Афин¹⁴, мы не заметим тут большой разницы; у Гомера мы встречаем еще женщин, в произведениях же позднейших писателей мы их почти нигде не видим; все это показывает односторонность греческой цивилизации: развитие женщины далеко отстало от развития (конечно, духовного) мужчины, а развитие невежественной толпы от развития философов.

Кроме рукоделий мы видим, что греческой женщине не было неприлично исполнять и другие даже низкие работы: дочь царя Алкиноя сама моет белье. Этот факт очень хорошо характеризует простоту героических времен, когда, как видно, не было ложного стыда. Вот кое что о женщине. Из других черт семейной жизни

греков гер[оического] вр[емени] замечательно их гостеприимство: грек должен был всегда приютить и пригостить странника, ибо то угодно Зевсу владыке. О гостеприимстве их нам свидетельствует то обстоятельство, что Одиссей, действительно, находит у греков радушный прием, напр[имер], у Феакийцев, равным образом и сын его, Телемах, у Менелая, Нестора. Греки обыкновенно приезжавшего к ним незнакомца прежде всего угощали, а потом уже просили его поведать имя свое, род и отечество. При приеме гостей особенно знатных обыкновенно предлагали воду для умовения ног, затем приглашали гостя омыться в бане, при чем греки любили умащать все тело благовониями. В честь знатных гостей устраивались иногда игры, в которых уже и грек того времени любил выказывать свою ловкость и силу (турнир). Греки также любили повеселиться, попировать на досуге, учреждая пирушку ради дорогого гостя, а иногда и по случаю праздника или другого события из семейной или даже общественной жизни. Пиршества начинались возлиянием богам бессмертным и оживлялись всегда живою беседою. При этом часто пирующие внимали певцу и очень любили подобные наслаждения, особенно песни о героях наподобие тех, которые изложены Гомером. Певец был в великом уважении у греков; в одном месте Одиссеи говорится, что мило богам певцово благородное племя.

ВДАЧОН. – Ф. – 6112. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 1-2 зв. Оригінал.

КОМЕНТАР

¹Текст збережений у рукописі на двох двосторонніх аркушах. Аркуші складаються з двох склеєних у протилежному напрямі листків, умовно поділених на верхню частину та нижню (низ). Тому архівний текст не піддається прямому цілісному прочитанню. Запропонований текст є реконструкцією, проведеною за схемою: Арк. 1–2 зв–1 зв–2–1(низ)–2 зв (низ). Ця ж причина зумовила деякі втрати тексту, через наявність клейового шва. Текст не підписаний і не датований. За описом фонду Турцевича він датується 1878 р., проте правильнішим видається більш широке датування, а саме період 1875–1878 рр., позаяк для випускного 1879 р. він видається замалим.

²І. Турцевич тут досить сильно узагальнює. Слова групи φίλος у Гомера розвиваються з основного свого значення “свій”. Фίλος передусім означає, за Дірьмаєром, “найтісніші відносини – належність мені як власність”, проте така власність, “володіння якою є не байдужим, а навпаки, при цьому відчувається радість” [Dirlmeier Fr. Фίλος und φίλος in vorhellenistischen / Fr. Dirlmeier / Griechentum. – München, 1931. – S. 8]. Загалом в епосі Гомера слова з коренем φίλ- є досить поширеними і виражають цілий спектр значень. Серед них дієслово φίλέω означає й прояв любовного почуття (І. IX, 450; О. VIII, 309, 316; XVIII, 325) – лише в чотирьох випадках. Проте в них мовиться про любов немовби незаконну, причому цей союз тягне за собою нехтування кимось третім, кого при цьому менше люблять або зовсім не люблять [Див.: Шопина Н. Р. Изображение любовного чувства в Гомеровском эпосе / Н. Р. Шопина // Вестник древней истории. – 1975. – № 1. – С. 92]. Цим же дієсловом відображається і ставлення чоловіка до дружини, як піклування про свою власність; в інших випадках φίλότης означає лише фізичне зближення, позбавлене моральної складової.

Слова групи ἠγαπάω в епосі Гомера загалом досить рідко зустрічаються. Первісне значення ἠγαπήτης – той, який був з радістю прийнятий (при народженні). У Гомера ж дієслово (відповідно, похідні прикметники та іменники) ἠγαπά(ζ)ω передусім означає “радісно, мило приймати”. Якщо в похідних ἠγαπήτης, ἠγαπήνωρ і проявляється значення “любити”, то зовсім не у значенні чуттєвої любові [Шопина Н. Р. Указ. соч. – С. 87].

³Текст втрачено.

⁴Брісеїда (гр. Briseis) – дочка Аполлонового жерця Бріса Гіпподамія, яка стала бранкою Ахілла, пізніше її відібрав Агамемнон, проте після розбрату між вождями, вона була повернена Ахіллу. З “гніву Ахілла” власне починається Іліада. Його причини полягають не просто у втраті “трофею” – власності. Щодо Брісеїди Ахілл говорить, що хоча вона й здобута списом, та він її від душі любив (І. IX, 342-343). Н. Шопіна з цього приводу зазначає, що саме у ставленні Ахілла до Брісеїди, яку він кохав, як чоловік кохає свою дружину, в дієслово φίλέω Гомер вкладає моральний аспект любовного почуття [Шопина Н. Р. Указ. соч. – С. 95-96]. Див. також посилання 2.

⁵Подібні твердження, висловлені в категоричній формі, є характерними для романтичної історіографії другої половини XIX ст.

⁶Проте сам Одиссей пояснює бажання вернуться додому лише тугою за Батьківщиною (О. І, 58-59), він хоче бачити свої володіння, домашніх, високий великий будинок. Про те, що у бажанні Одиссея вернуться додому присутнє прагнення бачити Пенелопу, підозрює лише Каліпсо [Шопина Н. Р. Указ. соч. – С. 99]. Відтак, прибувши на Ітаку, Одиссей одразу кинувся цілувати

землю (О. XIII, 354), в той же час після довгої розлуки з Пенелопою, при зустрічі з нею Одиссей не виявив жодних емоцій. Так само, як би він не лив сльози за домом у Каліпсо, це йому зовсім не заважало “насолоджуватись любов'ю” (τερλέσθην φιλότητι – О. V, 227) з нею.

Натомість Пенелопа стійко зберігала вірність Одиссею. За свою доброчесність (ή ἀρετή) заслужила повагу від самого Агамемнона.

⁷ У такій постановці питання проявилось суб'єктивне відображення доби І. Турцевича. В період реформ у Російській імперії постала й проблема зміни статусу жінки в сім'ї, що виражалось у формулі “жінка – рабня чоловіка”.

⁸ Тут явна помилка І. Турцевича, Арета була не матір'ю Алкіноя, а його дружиною, до того ж рідною племінницею, яку народ вшановував “як бога”. Вони мали п'ятьох синів і доньку Навсікою. Саме Арета була фактичною правителькою феаків, а не цар Алкіноя, у чому О. Лосев вбачав пережитки матриархату у суспільстві феаків [Див.: Лосев А. Ф. Гомер / Предисл. А. А. Тахо-Годи. – 2-е изд., испр. – Москва: Молодая гвардия, 2006. – С. 311].

⁹ Текст важко читається.

¹⁰ Текст не читається.

¹¹ Текст важко читається.

¹² Див. посилання 8.

¹³ Текст утрачено.

¹⁴ Мається на увазі класична епоха, V – перша половина IV ст. до н. е.

Стаття посвящена студентському періоду життя известного класика Івана Турцевича. В контексте розвитку отечественного антиковедения XIX в. в роботі аналізується одна со студентських работ будущего ученого, посвященная Гомеру. На основании ее анализа подается история становления классических исследований в институте князя Безбородко в Нежине, а также формирование научных интересов Ивана Турцевича.

The article is dedicated to the student's period of life of the famous classic Ivan Turcevic. One of the student's works of the famous scientist, dedicated to Homer, is analyzed in the article in the context of the home classical studies development of the XIXth century. On the basis of the work's analysis the history of the classical studies formation in the Prince Bezborodko Institute of Nizhyn is given, and the scientific interests formation of Ivan Turcevic.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94(477.51):7.041.5

Ігор Нетудихаткін

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОРТРЕТА ВАСИЛЯ ДУНІНА-БОРКОВСЬКОГО В БЛИЖНІХ ІНФРАЧЕРВОНИХ ТА У ВІДБИТИХ УЛЬТРАФІОЛЕТОВИХ ПРОМЕНЯХ: ІСТОРИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У статті аналізується інформаційний потенціал портрета Василя Дуніна-Борковського як історичного джерела.

Ключові слова: генеральний обозний, епітафія, портрет, булава, Євангеліє, пірнач.

У Чернігівському художньому музеї зберігається портрет Василя Дуніна-Борковського кінця XVII-початку XVIII ст. (мал.1). Останній (1640-1702) обіймав уряд чернігівського полковника (1672-1685) та генерального обозного Війська Запорозького (1687-1702). 20 серпня 2009 р. в Чернігівському художньому музеї було проведено фотографування портрета в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях (О.Рижкова). На наш погляд, історичний аналіз результатів дослідження дозволить уточнити датування портрета та по-новому поглянути на суперечливу і загадкову постать української історії – Василя Дуніна-Борковського.

1) Традиційне датування портрета

Найраніша згадка про портрет Василя Дуніна-Борковського міститься в праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическом описании» 1786 р. Дослідник, зокрема, зазначив, що він похований в Успенському соборі Єлецького монастиря, а поряд з його могилою висить портрет: «Иконостась и другія церковныя вещи сдѣлалъ послѣ пожара Генеральный Обозный Василій Андреевичъ, прежде Кашпаровичъ, Дунинъ-Борковскій, который въ сей Церкви у главныхъ дверей 1702 года погребень и коего въ ней портреть предъ тѣмъ мѣстомъ находится»¹. Василь Дунін-Борковський помер 4 березня 1702 р. Про час смерті й місце поховання генерального обозного повідомляє Чернігівський літопис: «1702. Борковскій, обозный енеральный козацкий, марта дня 4 умеръ, похованъ въ монастыру Елецкомъ чернѣговскомъ, въ паперти, по правомъ боцѣ»².

Отже, в останній чверті XVIII ст. портрет зберігався в Успенському соборі Єлецького монастиря. 1884 р. він потрапив до колекції В.В. Тарновського³. Подальшу долю зображення детально описали Т. Деркач та С. Кравич: 1899-1901 рр. портрет був у Національному художньому музеї України; 1901-1902 рр. – в Чернігівському земському музеї старожитностей В.В. Тарновського; з 1917 р. – в першому Радянському музеї Чернігова; з 1925 р. – в Чернігівському державному музеї; в 1941-1943 рр. – в німецькій комендатурі Чернігова; 1943-1984 рр. – в Чернігівському художньому музеї (Ж-38)⁴.

Спіраючись на інформацію О.Шафонського (розташування портрета над похованням Василя Дуніна-Борковського в Успенському соборі Єлецького монастиря 1786 р.), П. Білецький наголошує на епітафійному його призначенні.

© Нетудихаткін Ігор Анатолійович – аспірант Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Дослідник вважає, що портрет було створено 1701-1703 рр.⁵. Думку П. Білецького поділяє П. Жолтовський⁶. На наш погляд, інформація про розміщення портрета над похованням генерального обозного 1786 р. не може бути вичерпним доказом на користь ідеї створення портрета Василя Дуніна-Борковського як епітафії 1702 р.

Г.Белікова першою висунула припущення про те, що портрет було створено як ктиторський і лише пізніше використано як епітафію⁷. За відсутності інвентарів Єлецького монастиря кінця XVII ст. – першої половини XVIII ст. лише детальний аналіз іконографії портретного зображення може допомогти з'ясувати час його написання.

2) Аналіз портрета в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях

На портреті Василя Дуніна-Борковського зображено клейнод у його правій руці. Найгрунтовніше дослідження цього зображення належить А. Адругу⁸. Він ідентифікує клейнод як «булаву»: «В правиці В.А. Дунін-Борковський тримає булаву. Булава – це старовинна холодна зброя ударної дії довжиною 0,5-0,8 м. Вона являє собою дерев'яну ручку з кам'яною чи металевою голівкою. У Західній Європі поширилася з XIII ст., тоді ж з'явилась і на Русі. Булава слугувала символом влади. Її носили турецькі паші, польські та українські гетьмани, козацькі атамани. В українських козаків як клейнод булава являла собою позолочену кулю, оздоблену дорогоцінним камінням і надіту на металеву чи дерев'яну ручку. На нашому портреті булава

Портрет Василя Дуніна-Борковського

символізує владу генерального обозного (першого заступника гетьмана), яким був В.А. Дунін-Борковський до самої своєї смерті. В Чернігівському історичному музеї В.В. Тарновського зберігаються зразки таких булав⁹. Справді, клейнодом генерального обозного була булава. Чернігівський воєвода Станіслав Бянявський свідчить, що генеральний обозний Тимофій Носач отримав булаву на Корсунській раді 1660 р.: «Na ostatek scassowawszy Czarshie Rzady Buławę wzrowszy ią (С.Бянявський. – Н.І.) z Ziemi oddalem Imieniem JEо Kr Mci P. M. Młgo Chmielnickiemu (гетьману Юрію Хмельницькому. – Н.І.) y druga Nossaczowi na Oboznnowstwo»¹⁰. Бянявський відзначає, що булава була надана «na Oboznnowstwo», підкреслюючи, що саме цей клейнод був інсигнією генерального обозного.

Дослідження портрета в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях дозволило чіткіше (порівняно з вивченням у видимому відбитому світлі) розрізнити ділянки з відкритими первісними (авторськими) фарбовими шарами та ділянки, перекриті пізнішим поновленням ґрунту. Клейнод на портреті має лопасті (пір'їни), характерні для пірнача (мал. 2). Отже, результати дослідження дозволяють ідентифікувати клейнод як пірнач полковника, а не як булаву генерального обозного Війська Запорозького.

А.Адруг звернув увагу на неприродність постави Василя Дуніна-Борковського на портреті з Єлецького монастиря у Чернігові: «Його права рука тримає булаву і спирається ліктем на книгу, що лежить на столі. Ліва рука стискає ефес шаблі, що висить при лівому боці»¹¹. Дослідник пояснює неприродність постави Василя Дуніна-Борковського припущенням, що над створенням портрета працювали декілька авторів: «Впадає у вічі така особливість – права і ліва ноги помінялися

місцями. Таке враження, ніби людина сидить, схрестивши ноги під жупаном. Можливо, над портретом працювали кілька художників і тому вийшов такий різнобій»¹².

Полковницький пірнач

генерального обозного¹³. Наявність на портреті Василя Дуніна-Борковського полковницького пірнача вказує на те, що портрет було створено до 1685 р.

На портреті зображено чільну дошку окладу Євангелія, характерного для XVII ст.: середник – хрестоподібний; чотири наріжки, інкрустовані з внутрішніх боків, – в кутках чільної дошки. Чільна дошка Євангелія не є суцільною, а по периметру окладу йде обрамлення, виділене на портреті червоним кольором (Мал. 4). Г. Арендар вважає, що подібні ознаки оздоблення чільної дошки окладу Євангелія є характерними для роботи місцевих майстрів. На наш погляд, зображення на портреті окладу Євангелія роботи місцевих золотарів вказує на те, що маляр мав на меті зобразити конкретне Євангеліє, офіроване Василем Дуніним-Борковським до Успенського собору Єлецького монастиря.

А. Єфімов відзначає, що 1685 р. Василь Дунін-Борковський офірував Єлецькому монастирю Євангеліє: «На его (В. Дуніна-Борковського. – Н.І.) же средства построена была братская каменная трапеза съ церковью святыхъ первоверховныхъ Апостоловъ. Имъ же сооруженъ иконостасъ въ церкви Успенія и пожертвовано Евангеліє съ надписью: Сіє Евангеліє властнымъ коштомъ своимъ и накладомъ уроженный его милость панъ Василій Дунин Борковскій, полковникъ Чернѣговскій, такъ удобле отправивши падалъ за отпушеніє греховъ своихъ до обители Елецкой, року 1685 ноября 3 дня [См. Синодикъ Елецкаго монастыря]»¹⁴. На нашу думку, саме це Євангеліє було увічнене на портреті Василя Дуніна-Борковського з Успенського собору Єлецького монастиря.

Зображення клейнода чернігівського полковника Війська Запорозького та Євангелія, офірованого Єлецькому монастирю 1685 р., вказує на точну дату створення іконографічної схеми портрета – 1685 р. Портрет Василя Дуніна-Борковського є не епітафійним портретним зображенням, а прижиттєвим портретом ктитора Єлецького монастиря.

4) Символіка жесту

На портреті Василь Дунін-Борковський кладе полковницький пірнач на шапку. 20 лютого 1666 р. на козацькій раді в м. Лисянка гетьман Петро Дорошенко

Аналіз іконографії портрета Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних променях дозволяє стверджувати, що портрет було створено одним майстром (мал. 3). Припущення А.Адруга щодо подвійного авторства є необґрунтованим і не може слугувати поясненням неприродної постави портретованого. На наш погляд, маляр мав на меті зобразити його символічний жест – покладення клейнода на головний убір. Семантичне значення жесту Василя Дуніна-Борковського розкривається шляхом історичного аналізу іконографічних символів на портреті.

3) Клейнод та книга як головні датуючі ознаки іконографічної схеми портрета

С. Павленко відзначає, що 1685 р. гетьман Іван Самойлович надав уряд чернігівського полковника своєму сину – Григорію Самойловичу, а Василь Дунін-Борковський отримав ранг

символічно склав з себе владні повноваження, «поклавши» булаву. Гетьман намагався домогтися виведення польських військ та козаків «Середнева» полку з Правобережної України. Його ідея не була підтримана старшиною: «Та сама старшина заявила начебто, що поїде до короля на гетьмана скаржитись, на що той їй відказав, що цього він не боїться, а прогудувати «Середнів» полк і королівське військо він не в змозі. А далі П.Дорошенко поклав булаву і відмовився від гетьманства та пішов до міста з ради. Полковники та інша старшина наздогнали його, привели назад у раду, де він, йдучи назустріч їхнім вмовлянням, знову взяв булаву»¹⁵.

Акт складання з себе клейнодів символізував не лише акт відмови від гетьманства, а й від полковницького уряду: «Року 1657 в листопаді в розділі 5-му статтів, що їх подали в Москві січові посланці, є вимога «чтобъ тотъ Иванъ Выговскій передъ вашими царского величества присланными въ Войско Запорожское въ радѣ положилъ всѣ sprawy войсковые, привілія прежніе и нынѣшніе вашего царского величества и пунта, также булавы, знамена, бунчуки, бубны, также пушки, и все что принадлежит войску Запорожскому... Также и иные полковники по тому жь положили знаки и все принадлежности войсковые [А.Ю. и З.Р., дод. до Т. VII, с. 193]»¹⁶. Самійло Величко описує акт складання з себе владних повноважень миргородським полковником та наказним гетьманом Григорієм Івановичем Самойловичем 1687 р.: «У Кодаку постояло військо з наказним гетьманом, миргородським полковником, доки не прибув ззаду Неплюев зі своїм військом. До нього прийшов жалісливий гетьманич з покірним поклоном і поклав перед ним полковничий пірнач та бунчук наказного гетьманства. Тоді Неплюев, гордо до нього вирікши: «Здравствуй, Гриша!», звелів одразу взяти його до приготованої йому вже палатки і накласти на нього тісні кайдани»¹⁷. Отже, символічне «покладення» пірнача вказувало на відмову від полковницького уряду.

Символіка жести

Складання клейнода на головний убір, що лежить на землі, – традиційний акт добровільної відмови від владних повноважень на Запорозькій Січі. 1708 р. кошовий отаман Костянтин Гордієнко та військовий суддя показово відмовилися від своїх урядів на знак протесту проти обрання гетьманом Івана Скоропадського: «В самом конце декабря месяца 1708 года бунчуковый товарищ Иван Черняк, посланный из Малороссии в Крым с известием о выборе нового гетьмана Ивана Ильича Скоропадского, ехал через Запорожье со спутниками Семеном Васильевичем Ечемницком и Григорием Савичем. В самую Сич они прибіли в навечерие Рождества Христова и были приняты запорожцами очень ласково. Черняк явившись в Сичу, подал кошевому атаману от гетмана письмо, которое кошевой (Кость Гордієнко. – **Н.І.**) лично прочел в раде перед войском. В том письме было писано о том, чтобы запорожцы ни в чем не верили Мазепе и не соглашались с ним. По прочтении письма кошевой отослал Черняка с радной площади на постоялый двор, а сам, заодно с войсковым судьей, бросил свою шапку на землю, на шапку положил войсковую трость и объявил всем, что он отказывается от своего чина и сдает его другому»¹⁸. Показовим є той факт, що під тиском товариства кошовий отаман змушений був підняти свій клейнод, що символізувало повернення його до виконання обов'язків: «Но войско, видя то, стало кричать, зачем кошевой оставляет свой чин, или он

хочет служити Мазепе, а не царському величеству, як єдиноверному государю? И, подняв трость с земли, снова вручило ее насильно кошевому. Тогда кошевой, взяв трость, стал кланяться войску на все стороны и говорить: «Нын? кому мы будем служить и понеже прежде были письма от Мазепы, а теперь оть новаго гетмана Скоропацкого». На этот вопрос все запорожцы закричали, что они повинны служить царскому величеству, как єдиноверному государю, при котором обертаются их отцы и сродники [Голиков, Дополнение к Деяниям Петра В., Москва, 1792, VIII, 325]»¹⁹.

Складення клейнода на головний убір було символічним актом, поширеним не тільки на Запорозькій Січі. Чернігівський воєвода Станіслав Бянявський описав Корсунську раду 1660 р., на якій гетьман Юрій Хмельницький присягнув польському королю. Перед присягою гетьман склав з себе клейноди, надані йому московським царем, поклавши їх на шапку: «Dzie 21 9bris w Niedziele Rada Czerniecka Jest area przy Cerkwi Spaskiey wielka tam sie zeszło ze dwadziescia tysiecy czerni... przszedł s Pulkownikami i more solito aperto capite na te y owe strone klania iac sie wszedł w circul. Tamze polozywszy na Czapce na Ziemi Bulawe...». Чернігівський воєвода наголошує на тому, що акт складання з себе клейнода на головний убір

Євангеліє 1685 р.

«ієст Signum u nich (у козаків – **Н.І.**) abrenuntiationis»²⁰. На наш погляд, ми маємо справу не з поодинокими випадками, а з традиційною схемою відмови від влади – привселюдне покладання клейнода на головний убір.

На портреті Василя Дуніна-Борковського шапка зображена невиразно в порівнянні з іншими елементами одягу портретованого – кунтушем та жупаном. Один край головного убору ніби обрізаний, хоча фізичного втручання в площину іконографічної композиції портрета не виявлено²¹. Як нам здається, це вказує на символічну роль головного убору. Шапка на портреті Василя Дуніна-Борковського мала підкреслити символічний жест складання з себе владних повноважень

чернігівським полковником Василем Дуніним-Борковським 1685 р.

5) Причини написання портрета

На початку 20-х рр. XX ст. В. Шугаєвський дослідив 13 коштовних речей з храмів Чернігівщини, які містили ініціали Василя (Jerzy) Дуніна-Борковського²². Срібна тарілка з ризниці Єлецького Успенського монастиря містить гравірований у дубовому вінку герб Василя Дуніна-Борковського: лебідь на щиті, над шоломом – другий лебідь в оточенні латинських літер «IDB». Зовні на бортику напис «надана 1729». Василь Дунін-Борковський помер 1702 р., тому ця тарілка не могла бути офірована ним до храму. Г.Арендар припускає, що тарілку міг офірувати син чернігівського полковника – Андрій Дунін-Борковський (1690-1743 рр.)²³. Отже, мова йде про 12 коштовних речей, які зберігалися в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського в пер. пол. XX ст. та могли бути офіруваннями Василя Дуніна-Борковського до чернігівських храмів. Необхідно взяти до уваги також утрачене Євангеліє, надане чернігівським полковником до Єлецького монастиря 1685 р, яке зображено на портреті з Успенського собору Єлецького монастиря.

З різною точністю ми можемо датувати 6 предметів, офірованих Василем Дуніним-Борковським до чернігівських храмів. У ризниці Спасо-Преображенського собору зберігалися 3 потири з ініціалами Василя Дуніна-Борковського, які можна з упевненістю датувати 1683 р., 1687 р. та після 1687 р.²⁴

Євангеліє зі Спасо-Преображенського собору офіроване чернігівським полковником 1685 р. Євангеліє, зображене на портреті Василя Дуніна-Борковського, надане до Єлецького монастиря 1685 р. Глечик з ризниці Іллінсько-Троїцького монастиря датовано 1672-1685 рр.²⁵ Ложку, яка надійшла з невідомого храму, датовано періодом після 1685 р. Як бачимо, майже всі відомі датовані офірування до чернігівських монастирів Василь Дунін-Борковський здійснив у 1683-1687 рр. Саме в цей час і було написано портрет чернігівського полковника для Успенського собору Єлецького монастиря. 1683-1687 рр. були найдраматичнішим періодом життя Василя Дуніна-Борковського.

1685 р. Василь Дунін-Борковський отримав ранг генерального обозного²⁶. В ієрархічній драбині старшинських урядів генеральний обозний стояв найближче до гетьмана²⁷. Генеральний обозний керував Генеральною військовою артилерією, інколи очолював окремі військові формування як наказний гетьман, «нерідко генеральні обозні очолювали повноважні посольства до закордонних правителів»²⁸. Про високий статус рангу генерального обозного красномовно свідчать розміри грошового та натурального жалування на уряд. Згідно з Глухівським договором 1669 р. та Коломацькими статтями 1687 р. генеральний обозний отримував 1 тис. золотих польських та млин. Більшим було утримання лише гетьманського уряду – 1 тис. червоних золотих²⁹. Архімандрит Єлецького монастиря І.Максимович у віршованій епітафії 1702 р., що була викарбувана на мідній дошці і встановлена над похованням генерального обозного в Успенському соборі Єлецького монастиря, прямо називає Василя Дуніна-Борковського – «першим» після гетьмана:

«Всегда царемъ и влждямъ служаше безъ лести.

Первій бе по гетьману праведно славимий»³⁰.

Проте реальної влади генеральний обозний Василь Дунін-Борковський в період 1685-1687 рр. не мав. «Гетьман І. Самойлович самовладно керував полками, старшинами, не маючи бажання бачити у своїй резиденції впливового заступника», – відзначає С.Павленко³¹. Василь Дунін-Борковський очолював опозицію до гетьмана Івана Самойловича і був головним претендентом на гетьманську булаву: «не випадково прізвище генерального обозного як кандидата вигукувалося частиною козацької старшини під час виборів 25 липня 1687 р. біля річки Коломак»³². Саме генеральний обозний очолив заколот проти гетьмана Івана Самойловича, оскільки його підпис стоїть пешим на чолобитній про зраду гетьмана І. Самойловича, яка була передана князю В. Голиціну. Про це зазначено в Коломацьких статтях від 25 липня 1687 р.: «8 липня в нинішній 7195/1687/ рік, що цього ж таки липня в третій день подали йому, ближньому бояринові та охороннику, і дворовому воеводі князю Василю Василевичу чолобитну за себе і за все військо Запорозьке з підписами своїми піддані їхньої царської пресвітлої величності старшина й полковники Запорізького Війська: генеральний обозний Василей Бурковский, суддя Михайло Вуехівич, генеральний писар Сава Прокопов, генеральний осавул Іван Мазепа...»³³. Проте гетьманом було обрано Івана Мазепу, підпис якого стояв лише четвертим.

Конкуренція між Іваном Мазепою та Василем Дуніним-Борковським, очевидно, не була прихованою, оскільки знайшла своє відображення в народній легенді про упиря Борковського, яку зафіксував етнограф та історик М. Маркевич: «Въ первом десятилѣтїи нынѣшняго вѣка (XIX ст. – Н. І.) закрасили знаменитую легенду объ упырѣ на стѣнѣ Троицкаго собора въ Черниговѣ. Не хочу назвать фамилію, которую, по этой легендѣ, носилъ при жизни упырь; онъ былъ очень богатъ и еще болѣе скупъ. Его хотѣли избрать въ гетманы; князь Голицынъ, участникъ дѣлъ и вѣрный слуга царевны Софїи Алексѣевны, потребовал съ упыря взятку, съ тѣмъ что доставить ему гетманство; упырь не далъ взятки; Мазепа, Иванъ Степановичъ, человекъ смышленный, любившій деньги, но знавшій ихъ употреблять, короче мой прадѣдушка, занялъ у упыря сумму, которой желалъ кн.Голицынъ; тогчасъ же онъ

стать гетманомъ, и изъ войсковоѣ казны возвратилъ упырю деньги...»³⁴.

Драматичні 1685-1687 роки не пройшли безслідно для здоров'я Василя Дуніна-Борковського. Генеральний обозний захворів і ледь не помер: «В року ахпз (1687 р. – Н.І.) Єго Црскога Пресвѣтлаго Величества Войск запорожкихъ обозный енеральный, его Мласть Пан Василий Борковскій, прихавши з Батѹрина в Чернѣгов, року вишь реченного, так захорѣвъ и в весь опухъ, же нетоко з одра немогль востати, але и самъ особѣ не могль на одрѣ ни мало двигнутися»³⁵.

Численні офірування коштовних речей Василем Дуніним-Борковським до чернігівських храмів у 1683-1687 рр. пов'язані з його особливим душевним станом у цей час. Василь Дунін-Борковський обіймає «маріонетковий» уряд генерального обозного, очолює опозицію до гетьмана Івана Самойловича та вступає у відкриту боротьбу з Іваном Мазепою за гетьманський уряд. Інтриги та прихована боротьба за владу підривали душевні сили генерального обозного. Він просить допомоги у Бога – робить численні офірування коштовних речей чернігівським монастирям та замовляє портрет для Успенського собору Єлецкого монастиря 1685 р.

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851. – С. 267.

2. Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) и коломацкие челобитные. Оттискъ из «Киевской Старины». – К., 1890. – С. 22.

3. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский (1640-1702): К портрету.// Киевская старина. – К., 1894. – №3. – С. 535.

4. Деркач Т., Кравич С. Портрет Василя Касперовича Дуніна-Борковського. Кін. XVII – початок XVIII ст.// Український портрет XVI-XVIII ст. Каталог-альбом. – К., 2006. – С. 139.

5. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII ст. – Ленинград, 1981. – С. 99.

6. Жолтовський П. Український живопис XVII-XVIII ст. – К., 1978. – С. 148.

7. Белікова Г. Давній український портрет. Матеріали до виставки// Український портрет XVI-XVIII ст. Каталог-альбом. – К., 2006. – С. 26.

8. Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – 32 с.

9. Там само. – С. 17-18.

10. Rellatia Stanisława Bieniewskiego Wojewody Czernikowskiego. Pismo caie wiasnoreczne S.K. Bieniewskiego bez daty, ale zajmujęce wypadki zaszie od 7 Listopada do 23 tegoż miesięca 1660 R./ / Матеріали для історії Малоросії (1660-1664)// Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевскомъ военном, подольском и волинском генерал-губернаторе. – К., 1859. – С. 41.

11. Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – С. 14.

12. Там само. – С. 14.

13. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2005. – С. 175.

14. Ефимов А. Пребывание Иоанникия Голятовского въ Москве, возвращение в Чернигов и его деятельность на пользу Елецкой обители/ Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы, со времени основания и до нашихъ дней (1060-1900 г.). Его святыни и достопримечательности// Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – Чернигов, 1900. – № 23. (Часть неофициальная) – С. 709.

15. Крикун М. Інструкція послам Війська запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї// Україна модерна / За редакцією В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. – Львів, 1999. – 448 с.

16. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.: Генеральна рада// Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1926. – Т.2. – С. 111.

17. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С. 344.

18. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. – К., 1991. – Т.3. – С. 299.

19. Там само.– С. 299.

20. Rellatia Stanisława Bieniewskiego Wojewody Czernikowskiego. Pismo caie wiasnoreczne S.K. Bieniewskiego bez daty, ale zajmujęce wypadki zaszie od 7 Listopada do 23 tegoż miesiaca 1660 R./ / Матеріали для історії Малоросії (1660-1664)// Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волинском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т.4. – С. 40.

21. Паспорт реставрації пам'ятки історії і культури – портрет В.А. Дуніна-Борковського (фонд Чернігівського обласного художнього музею).

22. Шугаєвський В. Дари Юрія-Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 1926. – С. 51-63.

23. Арендар Г. Срібний посуд XVII-XX століть. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2006. – С.168.

24. Шугаевський В. Дари Юрія-Василя Дуніна-Борковського. Чернігів, 1926. – С. 62.; Модзалевський В., Савицький П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов//Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С.114.
25. Шугаевський В. Дари Юрія-Василя Дуніна-Борковського. Чернігів, 1926. – С. 62.
26. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2005. – С.175.
27. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – С. 38.
28. Там само. – С. 38.
29. Величко С. Літопис. – К., 1991., Т.2. – С. 351.
30. Модзалевський В.Л., Савицький П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов//Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 139.
31. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2005. – С. 176.
32. Там само. – С. 176; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. – К., 1929. – Ч.1. – С. 74.
33. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С. 347.
34. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссіян. – К., 1991 (Репринтне відтворення видання 1860 р.). – С. 78-79.; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993. – С. 557.; Шевченко Ю. Позика в упира, або Чернігівський епізод кар'єри Івана Мазепи./ Сіверянський літопис. – Чернігів, 1995. – №2. – С. 59.
35. Туптало Дмитро. Руно орошенное. – Изд. 6-е.Чернигов, 1702.

В статтє анализується інформаційний потенціал портрета Василя Дуніна-Борковського як історичного джерела.

In article the information potential of a portrait of Vasily Dunina-Borkovskogo as historical source is analyzed.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

о. *Юрій Мицик*

ДОКУМЕНТ З АРХІВУ М.ЧАЙКОВСЬКОГО

Перегортаючи в черговий раз сторінки призабутого журналу «Україна», що його видавав М.С. Грушевський перед Першою світовою війною, я знову звернув увагу на статтю малознаного автора «Мазепинці в Туреччині (з паперів Садик паші (Чайковського)». Її підписано дуже стисло: «Ів. Застирець». Цим автором очевидно, був священик Йосип Застирець, історик церкви, літератор, 12 листів якого до М.С. Грушевського (1902-1904, 1907, 1912 рр.) зберігаються у ф. 1235 ЦДА України у Києві під номером 488 (1). Цей автор займався дослідженням діяльності широко відомого свого часу польського письменника й політичного діяча Михайла Чайковського (1804-1886), уродженця Житомирщини. У своєму прагненні наблизити відродження Польської держави, загарбані трьома імперіями (Російською, Німецькою та Австрійською), а також вільної України, він брав безпосередню участь у польському повстанні 1830-1831 рр., займався активною політичною діяльністю на еміграції. У 1841 р. поселився у Стамбулі, де навіть прийняв іслам і став зватися Садик-пашею. Коли у 1853 р. вибухнула Кримська війна, Чайковський сформував козацький полк у складі 1400 вояків (поляки, українці та ін.) і вирушив з ним на театр воєнних дій, де брав участь у взятті Бухареста. Але оскільки війна не вийшла в основному за межі південного Криму, план Чайковського щодо підняття загальноукраїнського повстання і відродження Гетьманщини не був реалізований. Після Кримської війни козацький підрозділ Чайковського проіснував кілька років і був уключений до складу регулярної турецької армії (Чайковський покинув Туреччину) і брав участь у Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр.

Отже, І. Застирець мав у своєму розпорядженні документи з особистого архіву М. Чайковського, що він їх дістав від сина останнього – Адама. Серед них був і франкомовний документ, який стосувався перебування гетьмана Івана Мазепи та його сподвижників на еміграції. Застирець вважав його оригінальним і подав публікацію даного тексту французькою мовою разом з українським перекладом, вступом та післясловом до «України». Редакція (насамперед в особі М.С. Грушевського) скептичніше поставилася до цього документа, вважаючи, що він походить не з 1710 р., а з першої половини ХІХ ст. і був створений у колах польської політичної еміграції: «Нам автентичність сеї записки здається дуже сумнівною і може скоріше належить її вважати причинком до історії Мазепиної легенди, відогрітої в кругах польської еміграції – причинком в кожному разі дуже цікавим. На жаль, друкувати її нам прийшлося з досить несправної копії». Тим не менш М. С. Грушевський опублікував матеріал І. Застирця (2), який залишився майже непоміченим через загальновідомі причини (війни, репресії тощо), та й сам журнал «Україна» став значною бібліографічною рідкістю. Поки що питання про автентичність документа залишається нерозв'язаним. На наш погляд, в його основі все ж лежать достовірні факти, і тому його варто передрукувати.

© Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Нижче подаємо текст статті Застирця разом з опублікованим ним документом. При нинішній публікації пропущено французький текст, злито вступ і післяслово Застирця, правопис наближено до сучасних норм.

Примітки:

1) Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві. – К., 1996). – С. 32. Відомий також ряд листів Застирця до Івана Франка, Івана Пулюя та ряду інших відомих діячів української культури (Див.: Путівник по фондах відділу рукописів. – К., 1999. – С. 44, 46, 242, 451).

2) Застирець Ів. Мазепинці в Туреччині (З паперів Садик-паші (Чайковського) // Україна. – К., 1914. – Кн. 2. – С.67-72.

* * *

Ів. Застирець

МАЗЕПИНЦІ В ТУРЕЧЧИНІ (З ПАПЕРІВ САДИК-ПАШІ (ЧАЙКОВСЬКОГО))

Займаючися діяльністю польської еміграції в Туреччині на підставі паперів, які я дістав від сина покійного Садика-паші Адама Чайковського, одержав я між іншим французький переклад цікавого оповідання про побут мазепинців в Бендерах. Як відомо, Садик-паша зорганізував під час Кримської війни один полк т. зв. турецьких козаків, які мали своєю традицією такі події як перехід України під Туреччину за Дорошенка, піддане Мазепи, перехід запорожців по руїні Січі і т. ін. Полк цей на прохання сераскира дістав підпис українського оригіналу сього оповідання з архіву Високої Порти. На французькому перекладі стоїть примітка: „Traduction du Ruthenien“ і польська нотатка „Kopia sygnowana przez Patryarche i 12 biskupow greckiej cerkwi“. Догадуюсь, що ті підписи містили благословення для полку, котрий складався з християн: русинів-українців, сербів, болгар, поляків та ін. Переклад французький зроблений мабуть для цісаря Наполеона III, котрий дуже інтересувався організацією тих «оттоманських» козаків. Посилав для них обув, одягу, а в частині також платню (копія писана в 1850 р., судячи по письму і паперу). Додаю, що документ цей носив на грудях молодий козак Іван Щербина, котрий служив у цім полку в сотні Журилівській, а був він нащадком згаданого в документі Щербини. Тільки й всього, що розвідав я з актів і переписки про походження цього документа, котрий отут подаю.

Розглядаючись в тім цікавім акті і в життю та обставинах тодішніх нашого гетьмана, гадаю, що текст автентичний мимо деяких сумнівів. Подає він різні численні подробиці, як виправдання неприсутности шведського короля, участь послів молдавських, опис знамени козацько-турецького, дарунки султана, розміщення козаків-січовиків, проживання Мазепи в Галаці, в замку збудованім генуезцями. Цікаве і те, що гетьман хоч жалує своїх помілок, проте живе в Галаці досить свobodно „comme dans une retroite militaire“, а не так як ми звичайно читаємо про нього, що доживає до смерти прибитий журбою, невилічимо хорий і – в Бендері.

Мушу вкінці додати, що цю подробицю, що на тім французькому перекладі знаходжу такі примітки: «Переклад з українського (Traduction du Runhenien); малоруський переклад цього акту знаходиться в архіві Високої Порти; копію перекладу мав Гладкий (*кошовий отаман Задунайської Січі. – Ю.М.*) і передав її російському уряду 1828 р., себто тоді, коли піддавався з своїми козаками Миколі І.

* * *

Було нас дев'ять: Мазепа, гетьман України, Костянтин Городинський (*Гордієнко. – Ю.М.*), кошовий отаман, Филип Орлик, головний писар козацький, Горленко, полковник полку Прилуцького, Войнаровський, есаул отамана, Кисилевський, хорунжий український, Чайка, отаман куреня Блатнерівського (*Платнерівського.*

– **Ю.М.**), Безрукавий, писар кошового отамана, і я, Даміан Щербина, осавул кошового отамана, ми підписали *раста conventa*, котрі великий султан Ахмет III уділив козакам Запорожжя і України, котрі охоронилися під його могутчу опіку в 1710 році.

Цісарський рескрипт і фірмани султана прочитав нам 14 червня Ізмаїл-паша. Сераскир Бендери і Буджаки, в присутности хана кримського Девлет-Гірея, начальників яничарів кульд-оглі, спагів, топчів і герденечті, мурзів татарських, багатьох польських шляхтичів і шведських начальників військових. Шведський король не міг бути особисто, бо будучи вінценосцем не хотів зайняти другого місця, а перше по праву належало сераскирови, що представляв монарха більше могутнього, ніж був король Швеції.

Послам Молдавії і Волощини (*тут слід мати на увазі Валахію. – Ю.М.*) дозволено слухати цей лист в купі з ордонансами і дервішами.

Гамір був великий, а юрба численна; полки українські і курені запорозькі стояли в порядку з зброєю, військо було нечисленне, але з кожним днем збільшувалося. Орел України і Архангел Запорожжя повівали над військом.

Слова рескрипту і фірманів були величні, навіть дуже величні, але треба знати, що султан, великий монарх, найбільший в світі й не підпадав елекції, але був дідичним володарем. Був він з так давнього роду, що ніхто не міг навіть припустити, що його родовитість може бути неправдива; панування його розлягалось дуже широко, цісарі, королі і республіки дрижали перед ним.

Умів висловлюватися так велично, так щиро, так гарно, що душа людська була до глибини зворушеною.

Султан Ахмет III приймав козаків як своїх войовників, давав їм землі між Прутом і морем, право риболовлі, припаси для 40 куренів, зброю, одержу на кожний поход, платню, як спагам і бакшиш (дарунки) в часі війни. Отаман отримав почести і атрибуції паші. В кінці іменем султана дав він сераскир козакам корогву блакитно-червону. На червоному тлі півмісяць і над ним срібна зіздар, а на блакитному тлі золотий хрест Східної церкви. Знамя це було посвячене царгородським патріархом, був це символ злуки ісламу з християнством.

Гетьман дістав у дарунок багряне хутро, підбите сибірськими соболями, кошовий – шубу, підбиту чорними ведмедями, шапки і воєнні коні, козацькі старшини дамаські і хорасанські шаблі, а кожний козак новий кожух і гаманець з 500 монетами, щоб радувався на здоров'я султана.

Тішилися взагалі дуже. Наші принесли горілку, приставили молдавське вино. Для кращого порядку, аби нічого не бракувало, посаджено жидів у шинку.

В нагороду за такі добродійства і опіку козаки були обов'язані до військової служби під час війни, а в часі миру міг робити кожний, що йому подобалося – займатися риболовлею, ловецтвом, споживати дари султана, волочитися по краю, торгувати по містах і посілостях султана. Свобода була велика, а достаток загальний.

Пор дев'яти днів утіхи відійшли ми з Бендер на береги Дунаю. Филип Орлик зостався в Бендері при сераскирі, щоб улєкшити собі відносини з ним, з Стамбулом і з кримським ханом.

Гетьман Мазєпа усадовився в Галацу при замку, збудованім генуезцями, був вже в пізнім віку, жалував своїх давніх помилок і жив свобідно наче на спочинку. Кость Городинський з куренями розложився аж до Ялпуцьких лиманів і заснував перший кіш на березі Ялпуцького лиману, але і поширив курені аж до моря. В короткім часі малисьмо наші чайки мов на Дніпрі як за найлуччих наших часів. Народоу нагромадилося стільки, що було 40 куренів як в старій Січі.

Горленко розмістив по квартирах полк реєстровців межі Прутом і Дністром.

Жилисьмо так на свободі, благословляючи великого султана і дожидаючи, щоб нас запросив до воєнного танцю, щоб ми могли показати нашому добродієві, до чого ми здібні, а світові – що ми не зробимо сорому нашим предкам, котрі боролися разом з Дашком (*Остафієм Дашковичем. – Ю. М.*), Сагайдачним, Богданом Хмельницьким і Виговським, і що ми будемо завсіди першими як досі були.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

ДЕМЧЕНКО Т.П. “БАТЬКО ШРАГ”.
– ЧЕРНІГІВ: РВК “ДЕСНЯНСЬКА ПРАВДА”, 2008. – 264 С.

Монографія чернігівського історика Т. Демченко присвячена одній із найяскравіших постатей в історії українського національно-визвольного руху, славнозвісному громадському і політичному діячеві, адвокату, нашому земляку Іллі Людвиговичу Шрагу. Видання підсумовує результати майже 15-річної праці Т. Демченко по дослідженню життєвого шляху Іллі Шрага, його громадського служіння.

Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом викладу матеріалу, має чітку логічну структуру. Вона складається зі вступу, 16 розділів, післямови, фотодокументів, списку джерел та літератури, іменного та географічного покажчиків. Кожний із розділів охоплює певний період в житті Шрага з наголосом на тих чи інших аспектах його життєдіяльності і закінчується стислим висновком. За своїм змістом усі розділи взаємопов'язані, доповнюють один одного, викладені відповідно до вимог, які виставляються біографістикою до подібних досліджень.

У вступі автор формулює мету і зміст монографії, визначає стан наукової розробки проблеми, вказує на реєстр вимог до просопографічного опису особистості, характеризує джерельну базу.

У перших розділах (“Дитинство у Седневі: щаслива пора”, “Роки навчання: вибір шляху” та інші) дослідниця відтворює дитинство Іллі Шрага, період його навчання, перші кар'єрні кроки, перехід на українські позиції. Дитячі роки героя книги минули у містечку над Сномом, тому опису Седнева обґрунтовано відводиться чимало місця. Автор, як свого часу і сам І. Шраг, вважає за необхідне наголосити, що він формувався в умовах, де переважали українська мова й ментальність. Скупими штрихами через брак документальних даних розкривається історія здобуття середньої та вищої освіти. Характер підлітка, а потім юнака був таким, що він не скінчив ні чернігівської гімназії (складав екзамени екстерном), ні юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Навчаючись у столиці, Шраг став одним із лідерів студентського руху. Автор переконливо показує, як формувалися його переконання, прагнення, як відбулося прилучення до небезпечної, але привабливої для юнака “конспіративної діяльності”. У 1869 р. І. Шрага виключили з третього курсу університету, вислали на “батьківщину” й віддали під нагляд поліції як неблагонадійного. Дослідниця зазначає, що Шраг усе своє подальше життя перебував у опозиції до діючого режиму, хоча завжди діяв у рамках закону.

Чернігів зміг запропонувати юнакові тільки посаду помічника діловода в губернській земській управі, потім виконуючого обов'язки секретаря редакції “Земского сборника”. У 1875 р. Шраг екстерном склав іспит за курс юридичного факультету Київського університету і став дипломованим юристом. У дослідженні прослідковуються етапи становлення першокласного адвоката. Цілком виправдано автор виокремлює таку важливу віху в житті Шрага, як участь у роботі міської та земської інституцій. Прилучившись до ліберально-демократичного крила земців, Шраг знайшов можливості для реалізації свого потенціалу як громадського діяча.

Завершується блок дослідження переходом І. Шрага на національні позиції. Він сам говорив, що “тільки з початку 90-х років почав наближатися до

українського руху, який нарешті цілком захопив мене”. Але за спостереженням автора, цей процес розпочався значно раніше. Безперечно, на нього вплинули українські корені, седнівське дитинство, навчання в Чернігівській гімназії, захоплення українським театром, вплив таких діячів українського руху, як О. Кістяківський, О. Тищинський, М. Лисенко, О. Кониський, особисті контакти з галицькими діячами.

Автор цілком слушно наголошує, що відданість українській справі – це визначальна риса особистості Шрага. Ніколи не поступаючись у принципових питаннях, він завжди шукав компромісів, прагнув до перемовин, згладжування гострих кутів, умів знаходити спільну мову з численними опонентами.

У розділі (“Заслужений ювілей”) висвітлюються урочистості, відомі як “Шрагів обід”. Він був присвячений 25-ій річниці ювілею фахової та громадської діяльності чернігівського адвоката. Ця подія сколихнула громадське життя у Чернігові, засвідчивши популярність Іллі Людвиговича у місті та його роль в українському національно-визвольному русі.

Наступний блок із декількох розділів розкриває різнобічну діяльність Шрага в пору його зрілості. Автор звертає особливу увагу на зростання його авторитету як високопрофесійного юриста. Він очолював список присяжних повірених, призначався членом губернського присутствія із земських та міських справ як представник від Чернігова, часто брався за політичні справи, захищав пропагандистів, селян, діячів українського руху. Ці справи не приносили прибутку, але “відповідали його уявленню про кодекс честі присяжного повіреного або ж ішли на користь українській справі”. Автор підкреслює, що Ілля Людвигович був зразком інтелігента-демократа. Він поважав людей незалежно від їхнього соціального статусу, прагнув до реального забезпечення для всіх рівних прав, у тому числі й національних.

У монографії чимало місця приділено й аналізу участі І. Шрага в діяльності Української Демократичної партії (УДП), потім Української Демократично-радикальної партії (УРДП), зокрема, детально описується його участь у складі делегації українських діячів до прем’єр-міністра Росії С. Вітте з метою подання доповідної записки щодо скасування обмежень українського слова.

Своєрідними піками громадської діяльності й досягненнями особистого характеру стала для Шрага участь у революціях початку ХХ ст. Так, автор зазначає, що в революційну добу його енергія спрямовувалася “на розв’язання різних питань, що їх поставила на порядок денний революція, обіймала інтереси міста, губернії, держави в цілому, торкалася долі окремих людей і українського народу, проявлялася з однаковою переконливістю на різних рівнях представницьких органів”. Прикладом цього буяння енергії може слугувати участь чернігівця у різних акціях загальноросійського рівня, зокрема, в автономістському русі. Він не просто дотримувався ідеї децентралізації управління імперією, а активно включився в роботу по реалізації концепції автономістів. Автор монографії зазначає, що участь І. Шрага у Союзі автономістів засвідчила усвідомлення ним потреби зруйнувати централістські засади як головну перешкоду на шляху подальшого розвитку держави.

Цілком природно, що відомий юрист, заслужений землець, член новоствореної ліберально-демократичної партії (кадети), визнаний діяч національно-визвольного руху І. Шраг був обраний до Першої Державної думи Росії від Чернігівської губернії. Він тричі виступав з думської трибуни: з приводу визнання прав політичних в’язнів на боротьбу, аграрного законодавства, протидії погромам.

Як один із співзасновників фракції автономістів, Шраг підготував і опублікував статтю та програму на сторінках журналу, що висвітлював роботу Думи з українських позицій. У програмі були закладені правові основи для роботи Думи щодо забезпечення громадянських, культурних та національних прав народів багатонаціональної держави.

В одинадцятому розділі (“На чолі української парламентської фракції”)

аналізується діяльність І. Шрага по згуртуванню депутатів-українців і формуванню парламентської фракції. Автор підкреслює, що “коли б він за все своє життя зробив тільки це: очолив у першій Думі першу українську фракцію, то назавжди забезпечив би собі почесне місце в новітній історії України”.

Головною метою діяльності фракції була підготовка законопроекту про автономію України. Важливу роль в ідейно-теоретичному забезпеченні її роботи відігравав М.С. Грушевський. Фракція працювала над двома проектами: про національні права та про запровадження рідної мови в школах українських губерній.

Проте оприлюднення декларації не відбулося у зв'язку з розпуском Думи. У важкі часи реакції за підписання Виборзької відозви І. Шраг мусив відбутися тримісячне ув'язнення влітку 1908 р. Це був драматичний епізод у житті Іллі Людвиговича. Окрім тюрми, на нього посипалися звільнення, заборони, переслідування, втрата посади присяжного повіреного. Проте ні на хвилину не припинялася його громадська українська діяльність. До заслуг автора слід віднести детальний аналіз роботи Чернігівської “Просвіти”, де Шраг з листопада 1907 р. був заступником голови, а пізніше й фактичним керівником товариства. Поступово І. Шраг ставав “живою легендою Чернігова”.

Хоча і на схилі літ, цьому діячеві пощастило взяти участь у творенні української державності. У книзі ретельно прослідковано практична діяльність Шрага як голови новоствореного у березні 1917 р. губернського комітету громадських організацій, голови Чернігівського окружного суду, діяча органів місцевого самоврядування, представника від губернії до Центральної Ради. Автор цілком справедливо зазначає, що організаційний талант Шрага яскраво виявився у скликанні селянських з'їздів у губернії, з'їзду “Просвіти”, а особливо Першого українського національного з'їзду 8 – 10 червня 1917 р., де він головував і виступив з доповіддю “Історія українського руху”.

Останні розділи рецензованої монографії приділені аналізу творчого спадку Шрага та його родинному й дружньому колам.

Особливе місце у доробку адвоката посідає його перша друкована праця – кандидатська дисертація з юриспруденції, яка з передмовою наукового керівника професора О. Кістяківського публікувалася на сторінках фахового московського журналу у 1877 р. У книзі з'ясовується й історія співробітництва з журналом галицьких народовців “Правда” (1892 – 1985 рр.), результатом якого стали вісім “Листів з Чернігівщини” та дві статті. У цих працях І. Шраг постає як зрілий, національно-свідомий громадянин.

Автор рецензованої книги слушно звертає увагу на толерантність і зваженість Іллі Людвиговича у публікаціях та виступах. Він ніколи не робив спроб образити чи принизити людей, хоча при цьому вважав, що кожний повинен відповідати за свої вчинки.

Нарешті у шістнадцятому, останньому, розділі (“Шраг в оточенні друзів та родинному колі”) дослідниця звертається до показу життєвого шляху Іллі Людвиговича в колі інтелектуально розвинутих, культурних людей. До найближчого оточення І. Шрага у Чернігові, безперечно, належали подружжя Грінченків, Коцюбинських, Русових, а також В. Самійленко, А.Верзілов, В. Хижняков, М.Могилянський. Документи, спогади, листи свідчать про взаємоповагу, щирість, душевну близькість, симпатію, спільні громадські інтереси у цих відносинах.

Удалою є й характеристика родини Шрага, в якій діти одержали гідне виховання. Справу батька на українській ниві продовжив молодший син Микола, який був членом Центральної Ради, виконував обов'язки заступника її голови, входив до Малої ради.

Наприкінці дослідження наводиться список використаної літератури, вміщені іменний та географічний покажчики.

Перед нами – ґрунтовний біографічний нарис, з якого постає яскрава і багатогранна особистість І. Шрага.

Сильною стороною монографії є її значне фактологічне насичення, що дало можливість автору переконливо розкрити тему і зробити виважені, переконливі висновки.

Серед позитивних рис праці слід вказати на виклад матеріалу у співзвучності з сучасними соціально-політичними проблемами в Україні, розуміння і вирішення яких потребує глибокого аналізу і врахування історичного досвіду.

Високо оцінюючи рецензовану монографію, слід зауважити, що деякі важливі сторони громадської діяльності І. Шрага висвітлені тільки побіжно (це стосується його перебування на посаді гласного Чернігівської повітової земської управи, міської думи); хотілося б більше дізнатися і про участь діяча у роботі Української Центральної Ради, його ставлення до Українського національного союзу та гетьманського режиму.

У роботі практично вся увага звернута на громадсько-політичну та фахову діяльність І. Шрага. Хотілося б побажати авторові у разі перевидання книги більше зупинитися на його характеристиці як особистості, розкрити сторінки сімейного життя, прослідкувати долі дітей та пасербів і пасербиць.

Лідія ЛЕГЕЦЬКА

**ПОЛОВЕЦЬ В.М. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.
КУРС ЛЕКЦІЙ. – ЧЕРНІГІВ: ПРОСВІТА, 2008. – 296 С.**

Доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка В.М.Половець, відомий своїми монографіями, навчальними посібниками та науковими статтями з історії кооперативного руху України, історії України та українознавства, підготував та опублікував свій черговий доробок – „Історія України. Курс лекцій”.

Навчальний посібник написаний у формі лекцій, в якому автор намагається об'єктивно висвітлити історію українського народу. На основі творчого осмислення документів і матеріалів про минувшину зроблена спроба узагальнити події вітчизняної історії. Матеріал подається з відповідними питаннями до кожної теми, джерелами та літературою. Книга підготовлена згідно з розробленою автором і затвердженою вченою радою університету програмою по історії України для студентів природничих і гуманітарних факультетів. Вона складається з 18 лекцій, що охоплюють період з початку людської цивілізації на українській території – давньої історії України – до наших днів. Автором порушується широкий діапазон проблем: від аналізу окремих подій, діяльності історичних осіб до розкриття характерних рис і особливостей певного періоду та процесів поступового розвитку країни до сучасного демократичного суспільства.

Заслугує на увагу перша лекція, присвячена вивченню предмета і завдання курсу „Історія України”. У ній наголошується, що предметом навчального курсу є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення, спосіб життя, відносини з іншими народами, матеріальний і духовний розвиток, боротьбу за свою незалежність. Завдання курсу полягає у тому, щоб засвоїти основні джерела та літературу з української історії, які дають уявлення про оточення українців та їх сучасну життєдіяльність. При цьому професор В.М.Половець підкреслює, що усі попередні покоління своєю працею, розумом і талантом освоювали багаті українські землі, розвивали економіку і культуру, боролися за національну незалежність, за створення самостійної соборної держави, за вільне і щасливе життя. Саме на вивченні правдивої історії, зазначається в курсі лекцій, формується патріотична свідомість громадян України.

Різномітне населення території нинішньої України пройшло у своєму розвитку всі основні етапи суспільно-господарської організації життя. Особливе значення для історичного процесу мала тисячолітня епоха античної цивілізації Північного Причорномор'я. Міста-держави справили великий вплив на соціально-економічний, політичний і культурний розвиток не лише сусідніх скіфів, а й більш віддалених слов'янських племен.

Щодо Київської Русі, якій у лекціях надається особливе значення, то автор підкреслює, що вона стала об'єднуючою силою, котра забезпечила єдність східнослов'янських земель і за своїм утворенням стала ранньофеодальною монархією з елементами федералізму, з територією понад 800 тис. км². Передові для свого часу політичний устрій, виробничі відносини, високопродуктивне сільське господарство, добре налагоджене ремісництво, дипломатична діяльність, широке використання світової цивілізації сприяли тому, що Київська Русь висунулася на провідні позиції в Європі і була шанована найрозвинутішими країнами.

Привертає увагу тема українського козацтва. Ґрунтовно розглянувши історіографію та джерела визначеної проблеми, автор на основі ретельно відібраного і проаналізованого матеріалу висвітлює причини появи козацтва в Україні, Запорозької Січі, яка набула форми демократичної республіки з широкою участю в управлінні козацьких мас. Політична структура козацтва у формі Запорозької Січі стала центром боротьби за національне визволення українського народу, озброєною силою для його захисту від фізичного знищення і рабства.

Національно-визвольний рух українського народу, очолений козацтвом, був не тільки видатною подією історії, він дав початок розбудові української державності.

Тему України в Північній війні та Полтавської битви автор пов'язує з гетьманом Іваном Мазепою, видатним політиком, оратором, обдарованою, честолюбною і владолюбною людиною. Заручившись підтримкою Петра I, він став зміцнювати своє становище в Україні та зробив основну ставку на козацьку старшину, шляхту і духовенство. Згодом, переконавшись, що царський уряд не зважає на інтереси України, гетьман з метою збереження української державності пішов на союз з Карлом XII, про що переконливо свідчив Пилип Орлик.

Важливе місце в рецензованому навчальному посібнику належить лекції „Українська революція (1917–1921 рр.)”, в якій зазначається, що становлення нових форм української державності було підготовлене попередніми етапами національно-визвольної боротьби та прискорене Першою світовою війною. Щоб відіграти роль найвпливовішої сили в Україні і здійснити революційні перетворення, Центральна Рада запровадила акт законодавчого характеру верховного органу влади – універсали (за формою подібні до однойменних актів козацьких гетьманів XVII–XVIII ст.), що визначали зміни державно-правового статусу українських земель колишньої Російської імперії. Заснована як місцева громадсько-політична організація, Центральна Рада під впливом революційних подій перетворилася у лідера українського національно-визвольного руху. Діяльність її в часі, зазначається професором В.М.Половцем, була нетривалою, але її історичне значення виходить далеко за хронологічні рамки існування.

Після приходу до влади, уряд гетьмана П. Скоропадського приділяв увагу вирішенню економічно-фінансових проблем держави, сприяв створенню системи судівництва, здійснював розбудову збройних сил, відродженню української національної культури. Разом з тим політика, спрямована на відновлення дореволюційного соціально-економічного ладу та захист інтересів консервативно-власницьких верств (поміщиків, великих промисловців, фінансистів), участь в уряді, в основному представників російських партій (кадетів, октябристів), відштовхнули від співпраці з гетьманом націонал-демократичні сили і призвели до створення Українського Національного Союзу – засновника Директорії.

Метою Директорії стало повалення влади гетьманського уряду, відновлення революційних законів УНР і боротьба за втілення їх у життя. Складними були відносини Директорії з утвореною Західноукраїнською Народною Республікою. Після проголошення Акта Злуки УНР та ЗУНР у боротьбі з більшовиками, уряд Директорії взяв курс на союз із Польщею, з якою ЗУНР була у стані війни. Врешті-решт, Українська революція (1917–1921 рр.) зазнала поразки, але її історичне значення, наголошує проф. В.М.Половець, полягає в тому, що в ході боротьби український народ створив власну державу і кілька років підтримував її існування. Героїчна боротьба того часу стала прикладом і дала досвід наступним поколінням. Без цієї боротьби було б неможливим проголошення державної незалежності в 1991 р.

Лекції, присвячені 20-им, 30-им рокам ХХ ст., пов'язані з запровадженням „воєнного комунізму”, нової економічної політики, входженням України до складу СРСР, „українізацією” та політикою національного комунізму. Детально розкривається тема про радянську модернізацію України. Що стосується індустріалізації, то автор розглядає її як цілеспрямовану політику, яка ставила за мету перетворення країни в індустріальну державу. Здійснювана з цією метою „форсована” колективізація, як і „форсована” індустріалізація, проводилася в рамках єдиної політики „соціалістичного штурму” і призвела до голодомору 1932–1933 рр. Зазнавши тяжких втрат, політична система СРСР фактично перетворилася на тоталітарну, яку дослідники назвали режимом особистої влади Сталіна.

Лекція „Україна у Другій світовій війні” включає, на нашу думку, такі важливі питання: радянсько-німецькі договори 1939 р.; Україна в роки Великої Вітчизняної

війни; антифашистський рух Опору в українських землях; визволення України від німецько-фашистських загарбників. Охарактеризувавши особливості радянсько-німецьких договорів 1939 р., автор цілком слушно наголошує, що обидва ці документи, очевидно, суперечили принципам міжнародного права та ігнорували норми міжнародних відносин. Отримавши гарантії нейтралітету від СРСР, Гітлер 1 вересня 1939 р. напав на Польщу, поклавши початок Другій світовій війні.

Згодом за детально розробленим фашистськими стратегами планом „Барбаросса” Німеччина без оголошення війни 22 червня 1941 р. напала на Радянський Союз. На окупованій українській території фашисти запровадили „новий порядок” і розпочали масове винищення людності. Протидіяв такий політиці антифашистський рух Опору в українських землях: партизанські з’єднання та формування ОУН-УПА. На основі ретельно відібраного і ґрунтовно проаналізованого матеріалу автором розкриваються всі особливості боротьби проти фашистів. Разом з іншими народами Радянського Союзу український народ пройшов довгий і важкий шлях до перемоги, знайшов у собі душевні сили, щоб упевнено наблизитися до світлого, довгожданого дня свого національного відродження.

У наступних лекціях зазначається, що відбудова народного господарства здійснювалася на основі єдиного загальносоюзного плану. На жаль, як зазначає проф. В.М.Половець, цей процес відбувався з наступним поверненням до гігантманії, наданням переваги кількісним показникам над якісними, відставанням технологічного оновлення, проведенням широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходів. Процес перебудови, що розпочався з квітня 1985 р., засвідчив, що програма прискореного соціально-економічного розвитку країни виявилася утопічною і свідчила про нерозуміння керівництвом глибини соціально-економічної кризи.

Причинами розпаду СРСР автор вважає унітарний характер держави, в якій монополія на владу належала центру, недоліки і помилки в національній політиці, суперечливість і непослідовність економічних реформ та розбалансованість народного господарства. Водночас процес демократизації і гласності сприяв зростанню національної свідомості й активізації національно-визвольного руху, що привело до відродження української державності. Декларація про державний суверенітет, Акт проголошення незалежності та Конституція України сприяли оновленню Української держави, її політичного, економічного та культурного зростання. Важливим пріоритетом був і залишається зовнішньополітичний аспект. Україна має інтегруватися в міжнародні економічні та фінансові структури, налагодити торговельні зв’язки з іншими країнами, досягти значних успіхів в експорті продукції провідних галузей економіки. Тільки за таких умов, стверджується автором у висновках, можна вести мову про Україну як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу.

Підсумовуючи, зазначимо, що новий навчальний посібник „Історія України. Курс лекцій”, підготовлений проф. В.М.Половцем, виконаний, як і попередні навчальні посібники, на належному науково-методичному рівні, стане важливим здобутком у вивченні української історії. Прикрі коректорські упуцнення та помилки стилістичного характеру, невеликий як для навчального посібника наклад (500 примірників), а також видання книги в тонкій обкладинці – більш об’єктивний в сучасних умовах чинник, аніж недоліки авторської роботи, які не впливають на загальне позитивне враження від ознайомлення з книгою.

Микола БУШИН

Перша книга головного редактора газети „Сіверщина”, голови обласного товариства „Просвіта”, відомого на Чернігівщині журналіста і громадського діяча Василя Федоровича Чепурного „Акурайку” підтвердила вірність і відданість автора обраній темі – відродженню національної самосвідомості. У структурному відношенні книга складається з п'яти розділів, що містять у собі короткі нариси з ґрунтовним аналізом гострих проблем сучасності, завершеністю численних сюжетних ліній та обов'язковим посиланням на джерела.

Не заглиблюючись у детальний переказ змісту книги, зазначимо, що автор має хист викладати матеріал зразковою сучасною українською літературною мовою, а публіцистична манера письма лише підкреслює гостроту визначених сюжетів і показує, в яких часом драматичних умовах народжується політика української держави. Зміст книги дозволяє нам краще зрозуміти три іпостасі автора – публіциста, майбутнього письменника та історика. Серед документальних джерел – монографії, наукові розвідки в часописах, збірниках наукових статей та щоденники.

Незважаючи на розбивку тексту на невеликі сюжети із виразно-інтригуючими назвами, перед читачем послідовно розгортається загальне полотно, в якому знаходиться місце численним дійовим особам, покликаним до життя сучасними соціально-політичними умовами. Разом з тим заслуговує на увагу звернення автора до сімейних, побутових обставин свого життя, з'ясування родинних зв'язків, глибокого знання сімейної історії, відтворення біографії своїх рідних, захоплення рідним селом Авдіївкою.

Справедливості ради треба відзначити, що авторові вдалося своєю книгою, її змістом привернути увагу читача до українознавчої тематики. Сама назва „Акурайку” у передньому слові перекладається „як у райку в осім барку”, а „барку” на санскриті – це дім, будинок. Тому всім зрозуміло, ще в дитинстві автор вигукував, щедруючи: „Ак у райку, в осім барку, щедрий вечір, добрий вечір!”.

Багато уваги приділено з'ясуванню таких аспектів, як проблеми помаранчевої революції. Та це й зрозуміло, адже автор брав активну участь на стороні проющенківської команди, займаючи посаду заступника керівника обласного штабу. Віктор Ющенко як кандидатура на президента – симпатик Василя Чепурного. Він знає, що улюблений герой майбутнього президента – Шарль де Голль, а тому його зовсім не дивує стійка нехоть Ющенка чути про падіння свого рейтингу. Це свого часу переживав і француз. „Як тільки не обзивали Шарля де Голля – і „Конетаблем” (це щось на зразок нашого міліціанта), і старим дурнем, якого пора здати в музей... Обзивають і Ющенка. Франція досі вважає свого генерала найвидатнішим французом. Ющенка оцінять не скоро. Але оцінять. Якщо українці будуть нацією, а не мільйонами споживачів” (с. 13).

Одним із найчіткіше окреслених, потужних за інформаційним наповненням, на наш погляд, є сюжет про сучасну літературу та її популярних провідників у розділі „Щоденникові окрушини”. Тут, у своєрідному щоденнику письменника, є поезія і проза, мініатюри і коротенькі новели, роздуми про сучасне літературне життя та творчість письменників інших національностей.

Окремої розмови заслуговує другий розділ – „Росія” з центральним нарисом „Помстимося Росії ... любов'ю”. У ньому йдеться про українсько-російські відносини, територіальні перспективи Росії як держави, висновки російських експертів про те, що в багатьох регіонах країни розвиваються сепаратистські настрої, особливо на Далекому Сході, Сибіру, Татарстані та кавказькому регіоні. Міркування автора, оперті на висновки російських експертів, заслуговують на увагу, більше того – б'ють тривогу, бо розвал Росії, як наголошує В.Чепурний, не піде на користь не тільки Росії. Справді, нам потрібно зміцнювати і розвивати відносини з північним сусідом та всіляко стимулювати цілісність цієї великої

держави, адже процеси, які там відбуваються, характерні в сучасних умовах і для інших держав, у тому числі й України.

Не випадково у Франції за ініціативою Ніколя Сарказі намагаються знайти ключ до відродження національної самосвідомості громадян. Там проводиться широка громадська дискусія з питань національної ідентичності. Акції тривають по декілька місяців, після чого з метою територіальної і духовної єдності підбиваються підсумки на загальнофранцузьких конференціях. Серед питань, які обговорюються суспільством: що значить бути французом і в чому суть національної самоідентифікації?

В Україні, де проблем з національною самоідентифікацією не менше, ніж у Франції, варто своєчасно звернути увагу на основний нюанс – збереження цілісності своєї країни. Українській владі, яка за час незалежності так і не проголосила патріотизм і самоідентифікацію основним завданням і пріоритетом розвитку суспільства, належало б повчитися у європейських колег. Як і Франції, нашій країні не завадила б загальнонаціональна дискусія, за наслідками якої можна було б визначити стратегію розвитку українського громадянського суспільства, спрямовану на зміцнення територіальної і національної єдності. За роки незалежності в Україні утворені органи влади усіх рівнів, але громадянське суспільство характеризує не лише наявність „владної піраміди”, але й ефективність її функціонування. Влада ж поки що демонструє неспроможність вивести країну із системної кризи, а тому відбувається процес відчуження громадян від держави, влади і політики. За висновками соціологів, Україна є лідером серед постсоціалістичних європейських держав за рівнем недовіри населення до владних структур.

Як відомо, для громадянського суспільства характерна система представництва інтересів різних груп населення у вигляді об'єднань громадян. Важливу роль у цій справі мали б відіграти політичні партії, але вони, на жаль, недостатньо сприяють встановленню належних зв'язків між державою і громадянами. Немало партій і політиків, особливо під час виборів, намагаються показати себе представниками інтересів не певних соціальних груп, а всього народу, що є не що інше, як популістська недалекоглядність.

Для національної самоідентифікації, становлення громадянського суспільства в Україні необхідна реструктуризація і трансформація соціальної структури нашої держави. Відсутність середнього класу, люмпенізація численних верств населення, поява нових власників, поляризація багатства і бідності – це те, що відноситься до особливостей формування громадянського суспільства в Україні. Поступовий процес становлення громадянського суспільства сьогодні ще далекий до свого завершення, і чинниками його прискореного формування можуть стати лише вільні та альтернативні політичні вибори, незалежні засоби масової інформації, розвиток місцевого самоврядування, політичні партії, здатні репрезентувати групові інтереси і, звичайно ж, автори книг, небайдужі до української національної історії та культури.

Саме до таких авторів і належить Василь Чепурний, який не приховує своїх намірів, національних інтересів, а навпаки, формує їх, залучаючи читача у коло своїх однодумців. Загалом, книга автора стане не тільки гідним внеском у краєзнавчу літературу, але й бажаним подарунком любителям української словесності.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ

**ЯЧМЕНИХИН К.М. АРМИЯ И РЕФОРМЫ: ВОЕННЫЕ
ПОСЕЛЕНИЯ В ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОГО САМОДЕРЖАВИЯ. –
ЧЕРНИГОВ: СІВЕРЯНСЬКА ДУМКА, 2006. – 444 С.**

Історії однієї з найдивніших і неоднозначних реформ епохи Олександра І – створенню військових поселень та їх функціонуванню у наступні півстоліття – присвячена нова монографія відомого спеціаліста з даного питання К.М. Ячменихіна. Слід відзначити перш за все дуже рідкісне явище у сучасній науковій літературі, характерне для цього дослідження, – проривний його характер. Справа в тому, що численні статті та книги на цю тему, загального та спеціального характеру, М.І. Богдановича, М.К. Шильдера, П.Г. Щербальського, А.М. Петрова, П.П. Карцова, О.С. Ликошина, П.П. Євстаф'єва, Т.Д. Липовської, С.Б. Окуня і багатьох інших, у тому числі й роботи В.О. Федорова – найвидатнішого знавця даної проблеми у радянський час – створювалися приблизно за одним ранжиром, розглядаючи військові поселення як „найгірший вид кріпосного права”, спираючись перш за все на емоційні негативні оцінки одних і тих же мемуаристів-сучасників та деякі опубліковані у ПЗЗ-І законодавчі акти, зупиняючись при цьому лише на олександрівській епосі і забуваючи про наступні перетворення у цій сфері в миколаївську епоху, а також говорячи здебільшого тільки про їх „аракчєєвську модель”.

У даному дослідженні зроблений значний крок уперед і в освоєнні величезного масиву документів по військових поселеннях, які зберігалися у російських та українських архівах, і у використанні неупереджених підходів до історії самих поселень, що існували в першій половині ХІХ ст. у різних варіантах, які не можна зводити лише до одного, аракчєєвського, першочергового. Як відзначає історик, „військові поселення замислювались як специфічний державний інститут, і їх запровадження слід розглядати як низку заходів (нехай і паліативних за своєю суттю), покликаних скоротити державні витрати на армію, стабілізувати економіку країни, спочатку частково, а потім остаточно ліквідувати рекрутські набори, перевести війська на казармене утримання; шляхом створення заможного військово-землеробського стану розширити соціальну базу самодержавства. Інститут військових поселень, посилюючи експлуатацію селянства, яке перетворювалось у своєрідний воєнізований стан, дозволяв без значних державних асигнувань утримувати значні маси військ”. По суті, їх створення «було спробою самодержавства вирішувати нові проблеми, які повстали перед країною у першій половині ХІХ ст., старими напівфеодальними методами» (с. 320-321).

Автор указує на те, що цей інститут не був статичним явищем, пережив складну еволюцію і пройшов у своєму розвитку декілька періодів. Перший період (від початку створення поселень у Могильовській губернії до 1816-1817 рр.) характеризується як підготовчий, коли відпрацьовувалась їхня модель і йшов пошук регіонів для масового поселення військ. Другий період (з 1816-1817 по 1826-1827 рр.) – це час „класичних, аракчєєвських” військових поселень, характерними рисами якого були автономність у сфері адміністративного підкорення; поселяни-господарі поєднують заняття сільським господарством з перебуванням на військовій службі; постійне територіальне та численне зростання. Однак і у цей період у поселеннях кавалерії спостерігається спроба відходу від „аракчєєвської” моделі комплектування поселених і резервних ескадронів. Третій період (кінець 1820-х – середина 1830-х рр.) – період кардинального реформування військових поселень. Вони позбавляються автономії та підкорюються загальноармійському управлінню. Відбувається відрив поселеної частини округів від діючої. Посилюється господарче ядро у поселеннях кавалерії, а в округах орних солдат відбуваються кардинальні зміни, їх жителі за соціальним статусом наближаються до становища удільних селян. Четвертий період (середина 1830-х – кінець 1850-х рр.) характеризується остаточним утворенням системи, яка не піддається радикальним змінам, лише зростає територіально (с. 80-81).

У роботі детально розглянуто також законодавчу базу й органи управління поселеннями, соціальний статус військового поселення у різні епохи, проблеми фінансування і бюджету поселень, розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, будівництва і транспортної системи у поселених округах. Численні таблиці у додатках до дослідження, які здебільшого є авторськими, узагальнюють різні дані за низкою параметрів, характеризують специфіку функціонування військових поселень.

Проте робота К.М. Ячменіхіна, яка підсумовує багаторічні дослідження вченого і висуває нові завдання щодо вивчення окремих моментів в історії військових поселень, не позбавлена деяких недоліків. Перш за все слід було розглянути щодо олександрівської епохи виникнення і розвиток ідеї військових поселень на фоні реформаторської діяльності цього монарха (такий сюжет висвітлений лише фрагментарно, слід було його розширити), зокрема, із селянського питання. Також, на нашу думку, необхідно було відмовитись від прямого порівняння становища військових поселенців зі становищем удільних і особливо володільницьких селян Росії (с. 147, 155), оскільки за багатьма параметрами їх неможливо було зіставити (відносини поміщиків з кріпаками, фактична відсутність регулювання законами цих взаємин, наявність продажу людей без землі, відсутність приватної власності у селян, необмежені покарання і т.д.). Вочевидь, ці явища різні. На наш погляд, сам такий підхід є рудиментом, пов'язаним з традиціями радянської історіографії.

Автор також не зупиняється детально на причинах відмінності в підходах до даних перетворень відомих діячів і організаторів військових поселень графа О.А. Аракчєєва і графа С.Ю. Вітте. На думку дослідника, у зв'язку з цим „структури поселенського господарства в округах піхоти і кавалерії значно відрізнялись. У першому і другому періодах історії військових поселень в округах піхоти панувала так звана „аракчєєвська” модель, де ставка робилася на поселенців-господарів, що рекрутувалися із солдат. Тим самим О.А. Аракчєєв не хотів допустити превалювання сільського елемента над військовим. В округах кавалерії господарська структура округів формувалася на базі селянських та козацьких господарств, що робило їх ефективнішими у справі постачання діючих підрозділів провіантом і фуражем” (с. 322). Якщо стосовно Аракчєєва ці позиції вивчені непогано, то стосовно Вітте слід було б краще проаналізувати генезис його поглядів і причини більш м'якого ставлення до даної проблеми, а також вельми показовий факт, що імператор допускав і таке, „неаракчєєвське”, вирішення проблеми (що само по собі є досить дивним і по-новому висвітлює специфіку взаємин Олександра I та його головного фаворита).

Також, на наш погляд, даремно історик не розглядає основні фази народного обурення запровадженням військових поселень і його специфіку, даючи лише загальні оцінки цим явищам. Але вибір проблем для дослідження – справа автора. В цілому слід визнати, що видання монографії К.М. Ячменіхіна – значиме явище у вітчизняній історіографії з даної проблеми.

Аркадій ДОЛГІХ